

ISBN 978-86-6065-006-3

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad

37.016::1(497.113)(091)(082)

TRADICIJA nastave filozofije / [urednik Milenko A. Perović]. – Novi Sad :
Filozofski fakultet, Odsek za filozofiju, 2009 (Novi Sad : Verzal). – XY str. ; 24
cm. – (Edicija filozofske literature Propaideia)

Ćir. i lat. – Tiraž 200. – Beleška o autorima: str. 129. – Bibliografija uz pojedine
radove. – Rezimei na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-006-3

a) Filozofija – Nastava – Istorija – Vojvodina – Zbornici

COBISS.SR-ID 236463111

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
od 12.12.2008. godine data je saglasnost za štampanje ove knjige.

Časopis **Arhe**
Edicija filozofske literature
Propaideia

Izdavač

Odsek za filozofiju
Filozofski fakultet, Novi Sad

Urednik

Milenko A. Perović

Recenzenti

Prof. dr Radomir Videnović
Prof. dr Branko Balj

Lektura i korektura

Mina Okiljević
Nevena Jevtić

Prelom i korice

Eled Černik

Štampa

Verzal, Novi Sad

Tiraž

200

Ova knjiga nastala je kao rezultat rada na naučno-istraživačkom projektu „Tradicija nastave filozofije u dve najstarije srpske gimnazije (Sremski Karlovci – Novi Sad)“, broj Projekta: 159001; koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

TRADICIJA NASTAVE
FILOZOFIJE

II

NOVI SAD, 2009.

SADRŽAJ

Predgovor

[7]

Gimnazijska filozofija između političke pragmatike i pedagoške paradigmatske

Milenko A. Perović

[9]

Sistem filozofije Mihaila Hristifora Ristića. Drugi deo

Mirko Aćimović

[23]

Logika i samostalnost filozofskog mišljenja

Dragan Prole

[37]

*Autonomnost Karlovačke gimnazije u kreiranju nastave filozofije
u periodu od 1791. do 1921. godine*

Željko Kaluđerović

[49]

Nastavni plan kao izraz duha vremena

Mina Okiljević

[67]

Propedeutika logike

Maja Solar

[77]

Filozofija pedagoške delatnosti Pavla Jozefa Šafarika

Nevena Jevtić

[85]

*Pedagoško-metodička uloga nastave filozofije u Karlovačkoj gimnaziji
u periodu od 1840. do 1900. godine*

Đurđica Crvenko

[95]

Estetika i etika u udžbenicima filozofije

Slobodan Sadžakov

[109]

Beleške iz filozofije jednog karlovačkog đaka

Slobodan Jauković

[121]

CONTENTS

The Foreword

[7]

*Philosophy in Gymnasias between Political Pragmatics and Pedagogical
Paradigmatics*

Milenko A. Perović

[9]

Mihail Hristifor Ristić's Philosophical System. Part two

Mirko Aćimović

[23]

Logic and the Autonomy of Philosophical Thinking

Dragan Prole

[37]

Autonomy of Karlovci Grammar School in Creating the Class Teaching of Philosophy

Željko Kaluđerović

[49]

Curriculum as the Expression of Zeitgeist

Mina Okiljević

[67]

Propedeutics of Logic

Maja Solar

[77]

Philosophy of Pavel Josef Šafařík's Pedagogical Endeavor

Nevena Jevtić

[85]

*Pedagogic-methodical Role of the Philosophy Courses at Karlovci Gymnasium
from 1840. up to 1900.*

Đurđica Crvenko

[95]

Aesthetics and Ethics in Philosophy Textbooks

Slobodan Sadžakov

[109]

Philosophy Notes by a Pupil from Karlovci

Slobodan Jauković

[121]

PREDGOVOR

U Predgovoru prvoj knjizi u ediciji PROPAIDEIA okarakterisana je pregnantna nezainteresovanost naše filozofske kulture za vlastitu filozofsku baštinu. Ta se nezainteresovanost čak smatra *filozofičnom*, budući da je pitanje konstituisanja filozofije kao srednjoškolskog (i univerzitetskog) predmeta apriori dezavuisano kao pitanje drugog reda. Pokazuje se, međutim, da je upravo pozicioniranje filozofije u okviru nastavnih planova gimnazija, kao i način njenog apsolviranja u programima, od fundamentalnog značaja za samu filozofiju. S jedne strane, zastupljenost filozofije u srednjoškolskoj nastavi govori o stepenu razvoja filozofske svesti, dok, s druge strane, ta svest i postoji tek kao istorična, odnosno tek kao svesna vlastite povesnosti.

U tom kontekstu, povest uspostavljanja filozofskog korpusa predmeta kao relevantnog elementa nastavnih planova gimnazija odlučna je smernica za razumevanje razvoja same filozofske svesti u odgovarajućim duhovno-povesnim koordinatama. Otuda je višestruko opravdana namera da se pokuša rekonstruisati događanje filozofije na našem duhovnom tlu. Takva jedna rekonstrukcija mora započeti rasvetljavanjem temeljnih duhovnih uticaja koji su oblikovali intelektualnu zbilju ovih prostora. Shodno tome, u ovoj – drugoj – knjizi edicije PROPAIDEIA nastavlja se poduhvat preduzet u prvoj: naime, kontekstualizacija posredovanja naznačenih intelektualnih uticaja s obzirom na tradiciju nastave filozofije u dve najstarije srpske gimnazije.

Knjiga *Tradicija nastave filozofije II* predstavlja zbornik tekstova nastalih kao rezultat rada na naučno-istraživačkom projektu „TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE U DVE NAJSTARIJE SRPSKE GIMNAZIJE (SREMSKI KARLOVCI – NOVI SAD)“, broj Projekta: 159001. Projekat je finansiran od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine.

Novi Sad, jun 2009. godine

MILENKO A. PEROVIĆ

GIMNAZIJSKA FILOZOFIJA IZMEĐU POLITIČKE PRAGMATIKE I PEDAGOŠKE PARADIGMATIKE

Sažetak: Tematizacija problema nastave filozofije u prvim srpskim gimnazijama u Karlovcima i Novom Sadu vlastitu potpunost mora tražiti u različitim dimenzijama kontekstualizacije da bi joj se interpretativna smisaonost mogla otkrivati iz širih problemskih i povijesnih cjelina, ali jednako i uzročno-posljedični odnosi koji potiču iz tih cjelina. Autor se u ovom radu opredijelio za osvjetljavanje dvije dimenzije te kontekstualizacije koje uzajamno stoje u nizu posredovanih odnosa. S jedne strane, osvjetljava političku pragmatiku Austrougarske monarhije od vremena Marije Terezije do Prvog svjetskog rata, a s druge evoluciju pedagoških paradigmi, položaj filozofije u njima, te posebno gimnazijske filozofije.

Ključne riječi: gimnazija, filozofija, politička pragmatika, pedagoška paradigmatika.

Povijesni smisao razvitka filozofije i filozofske grupacije nastavnih predmeta u prvim srpskim gimnazijama u Sremskim Karlovcima i Novom Sadu, budući da je prva tokom više od jednog stoljeća, a druga cijelo jedno stoljeće postojala u okviru Austrougarske monarhije, moguće je prirediti za interpretaciju na temelju razumijevanja političke konteksture, pedagoških paradigmi koje su vladale u Monarhiji, te napokon filozofskih paradigmi koje su, na posredan ili neposredan način, bile najuticajnije na duhovnim prostorima Srednje Evrope u 18., 19. i s početka 20. vijeka. U takvom se istraživačkom zadatku u prvi plan postavlja potreba za rekonstrukcijom povijesno-duhovnog zbivanja Austrije 18. i 19. vijeka u kojemu se pokazuje kako jedna strategijska politička teleologija producira element vlastite društvene i duhovne realizacije u odgovarajućem reformskom pedagoškom konceptu s odgovarajućim pozicioniranjem univerzitetske i gimnazijske filozofije na svim bitnim duhovnim i prosvjetnim punktovima Monarhije.

Ne može se smatrati proizvoljnom odluka da ta rekonstrukcija, što u potonjem koraku treba da pruži osnovu za svežanj perspektiva prema istoriji filozofije u prvim srpskim gimnazijama, započne interpretacijom smisla austrijskih terezijanskih prosvjetnih reformi. One su, s jedne strane, bile dio povijesnog procesa političke modernizacije Monarhije, a s druge su bile temeljcem cijele gimnazijske i univerzitetske paideje u potonjem vremenu u zemljama koje su ulazile u sastav Monarhije¹. Proces je zapo-

1 O istoriji austrijskog obrazovnog sistema vidi: Engelbrecht, Helmut, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*, Wien, Österr. Bundesverl. 1982-1988.; Strakosch-Grassmann, Gustav, *Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens*, Wien, Pichler 1905; Peter Stachel, *Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918*, Wien.

čet poznatom „Pragmatičkom sankcijom“ (njem. *Pragmatische Sanktion*, lat. *sanctio pragmatica*)², tj. zakonskim dokumentom cara Karla VI iz 1713. kojim se pravo na krunu s muške strane loze proširuje i na žensku kao žensko nasljedno pravo (*»weibliche Erbfolge«*). Dokument je odmah prerastao neposredni razlog nastanka, naime da caru bez muškog potomka obezbijedi nasljeđe po ženskoj liniji, tj. da bude dopuna principa primogeniture. U njemu se utvrđuje nedjeljivost habsburških zemalja (Austrije, Češke, Mađarske i Hrvatske), tj. po prvi put političko, te državno jedinstvo habsburškog zemaljskog posjeda, njegova nedjeljivost i neodvojivost (*indivisibiliter ac inseparabiliter*). Pragmatička sankcija bila je prvi ustav Monarhije Habsburga (*Habsburgermonarchie*) kojim se ujedinjeni konglomerat različitih vlasti utvrđuje u tzv. realnoj uniji (*Realunion*).

Ta se forma vlasti u političkoj filozofiji i istoriji političke organizacije društva označava kao apsolutistička monarhija. Njezin je austrijski istorijski oblik zapravo paradigma za prosuđivanje svih sličnih oblika koji su se pojavljivali u tom specifičnom razdoblju evropske istorije. Specifičnost mu je u tome što dijelom nadrasta feudalnu političku organizaciju države, a dijelom ostaje u njoj, dijelom omogućava pretpostavke za novu građansku epohu, dijelom ih onespobljava. Nadrasta feudalitet, jer višom sintetičkom formom političke organizacije društva prevladava političku rascjepkanost feudalnih država i policentričnu disperziju političke moći. Apsolutizam ipak ostaje zadržan u okvirima feudaliteta, jer direktno onemogućava bitne pretpostavke za građansko političko oslobođenje društva, vladavinu prava, slobodno tržište, deregulisanu ekonomiju, različite oblike slobode u različitim dimenzijama ispoljavanja čovjeka etc. U apsolutističkoj formi organizacije državne vlasti čovjek od podanika još nije napredovao u privatnu osobu (*bourgeois*) i javnu političku osobu (*citoyen*). Stoga bi se apsolutistička monarhija mogla shvatiti kao ukidanje feudalne političke strukture u okviru feudalne političke strukture. Ona više nije seniorsko-vazalski politički odnos na temelju lenskog prava, ali još nije ni moderna zajednica koja počiva na diferenciji građanskog i političkog društva.

U austrijskom istorijskom iskustvu izgradnje apsolutističke monarhističke države na sličan način su se ispoljavali oni politički, duhovni, pravni i ekonomski faktori koji su predstavljali ključne karakteristike feudalnog poretka. Zbog toga, apsolutistička država nije se mogla uspostaviti bez razbijanja tih faktora. Oni su nastojali da održe feudalnu političku razdrobljenost države, kako bi se očuvala politička i ekonomska moć lokalnih aristokratskih i crkvenih autoriteta, te izbjegavalo njihovo potčinjavanje centralnim institucijama vlasti. Da bi apsolutistička monarhija bila moguća i održiva kao forma vlasti bilo je nužno da se cijela aristokratska vladajuća klasa potisne u drugi društveni i politički plan, te da se posao upravljanja državnim poslovima, kao i posao transmisije vladarske volje, povjeri nekoj drugoj društvenoj strukturi. Po sebi se razumije da je ta struktura po faktorima svoga nastajanja i održavanja u namijenjenoj društvenoj ulozi morala biti na neki način zavisna od vladajuće političke moći, njoj bespogovorno odana, te personalno lako zamjenljiva. U navedenim razlozima nalazi

2 Brauneder, Wilhelm, *Die Pragmatische Sanktion – das Grundgesetz der Monarchia Austriaca*, Wien/Salzburg, 1985.

se rodno mjesto moderne birokratije uopšte, te posebno birokratije kao participijenta u vladajućoj društvenoj strukturi apsolutističke monarhije. I u austrijskom slučaju aristokratiju je u mehanizmu koncentracije političke moći morala zamijeniti birokratija. Taj strateški važan posao radikalne izmjene u vladajućoj strukturi društva odvijao se u vremenu vladavine Marije Terezije (1740-1780) i Jozefa II (1780-1790).

Smisao te izmjene, dakle, sastojao se u strateškom planskom potiskivanju plemstva i klera kao klasa koje su u socijalnom i ekonomskom smislu bile nezavisne od centralne vlasti, te samim tim sa stalnim preferencijama na političku autarkičnost. Takvo je potiskivanje bilo moguće samo ako bi se na prostoru dotadašnjih političkih ingerencija plemstva rasprostro jedan složeni birokratski aparat, zapravo cijela činovničko-birokratska klasa. Ona je u političkom i ekonomskom smislu bila zavisna od centralne vlasti, te time i njoj trajno lojalna. Politička centralizacija apsolutističke monarhije više nije mogla počivati na aristokratskom voluntarizmu. Naprotiv, posao upravljanja i organizacije državnih poslova s jedne strane se enormno razgranao u centralizovanoj strukturi države, a s druge je zahtijevao određena stručna znanja. Dakle, složenost upravljanja modernom državnim strukturom od birokratije je zahtijevala obrazovanost. Zahtjevi za obrazovanjem svoje zadovoljenje nijesu mogli naći u zatečenim feudalnim strukturama školstva, nego je tek trebalo stvoriti obrazovni sistem za potrebe nove društvene realnosti. Zbog toga, novi prosvjetni sistem nije mogao biti postavljen na starim duhovnim, pedagoškim i organizacijskim paradigmatima. Starih paradigmi u školstvu čvrsto su se pridržavali pripadnici katoličkog reda isusovaca (*Jesuitenorden*), koji su u Austriji, kao uostalom i u mnogim tadašnjim evropskim zemljama, imali svojevrsni monopol nad prosvjetnim poslovima. Konkretno u Austriji isusovci su u potpunosti kontrolisali niže i srednje obrazovanje, a od 1616. godine i univerzitete. Sukob apsolutističke vlasti s isusovcima bio je neminovan, budući da isusovci ni po vokaciji ni po znanjima nijesu mogli obrazovati budući birokratski stalež. To je najdirektnije bilo protivno njihovim interesima, kako u prevlasti nad prosvjetnim, tako i u prevlasti u duhovnim poslovima.

Zakonomjerna je stoga činjenica da je Marija Terezija isusovcima najprije oduzela monopol na školstvo, a onda i ukinula taj crkveni red. U simboličkom i materijalnom smislu, ona je tako pokazala da je isusovačka paideja zastarjela i nesvršishodna, te ujedno istakla potrebu za novom paidejom koja će biti primjerena novom vremenu, tj. potrebama izgradnje jedne funkcionalne apsolutističke monarhije. U potragu za takvom paidejom nije išla daleko. Naprotiv, kreatora te nove paideje našla je u svom ličnom liječniku, Holanđaninu Gerardu van Svitenu (1700-1772). Na osnovu njegovih ideja provela je školsku reformu između 1749. i 1760. godine (*Theresianische Schulreform*)³. Vodeća svrha reforme bila je u obrazovanju birokratskog državnog aparata⁴. Zbog toga je škol-

3 O terezijanskoj školskoj reformi vidi: Grimm, Gerald, *Die Schulreform Maria Theresias 1747-1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordenschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*, Frankfurt/M., 1987.

4 Direktna povezanost između najvišeg nivoa obrazovanja i pristupanja državnoj službi u Austriji do danas je zadržala određeni uticaj. O toj vezi vidi: Megner, Karl, *Beamte. Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k.k. Beamtentums*, Wien, ÖAW 1985; Heindl, Waltraud: *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1991.

stvo u bitnom smislu postalo faktumom od velikog javnog i državnog značaja. Samim tim ono više nije moglo biti ostavljeno u predreformskom stanju u kojemu se nalazilo u crkvenim ili privatnim rukama. Moralo je i ono biti učinjeno javnim, što konkretno znači da je moralo biti stavljeno pod nadležnost države (*Oberhoheit des Staates*).

Do koje je mjere ta „etatizacija” školstva bila neophodna pokazuje činjenica da je pod isusovcima sve do 1778. godine u načelu nekatolicima bilo zabranjeno studiranje i sticanje akademskih zvanja. Univerzitetsko obrazovanje bilo je koncentrisano na teologiju i filozofiju. Međutim, filozofija nije bila orijentisana na racionalističku metafiziku novog vijeka, nego joj je u osnovi stajala aristotelističko-tomistička neosholastika, što je bilo sasvim u skladu s duhovnim potrebama srednjevjekovlja. U mjeri u kojoj se opšta tendencija razvitka Monarhije kretala vrlo usporeno prema moderni (u onom smislu u kojemu su tada prednjačeće države bile Engleska, Amerika, Holandija etc.), u toj mjeri ni racionalistička metafizika Novog vijeka nije mogla nailaziti na dobar prijem. Stoga nije neobično što su se isusovci u organizacijskim, nastavnim i metodskim formama u nižim i srednjim školama tvrdokorno držali principa *Ratio studiorum* iz 1599. godine. Arhaično i anahrono držali su se vjeronauke i latinskog jezika, potpuno zanemarujući interes za svjetovne nastavne predmete („realije”). Naravno, ko smjera na konzervaciju postojećeg društvenog i duhovnog stanja, nužno će smjerati i na konzervaciju prosvjetnog sistema. Konzervacija uvijek implicira opredjeljenje za sterilnu nastavnu građu. I to opredjeljenje, naravno, ima svoj utilitet: koliko određeni tipovi znanja mogu biti moćni movens društvenih promjena, toliko drugi tipovi znanja mogu biti moćno sredstvo odbijanja društvenih promjena.

Iz toga rakursa sagledana, terezijanska reformska mjera „podržavljena” školstva imala je dublji *raison d'etre* u potrebi za novim tipom znanja, novim utilitetom i svrhom znanja, te, napokon, novom organizacijom sticanja znanja. U cijelom tom sklopu bitnim je postalo pitanje o tome ko postavlja i kontroliše organizaciju sticanja znanja. U terezijanskoj reformi to pitanje je trajnije riješeno na kraju procesa donošenja reformskih mjera. Naime, da bi školski sistem čvrsto i neotuđivo stajao pod nadležnošću države, formirana je 1760. godine centralna državna uprava u obrazovanju. Naziv joj je bio „Dvorska studijska komisija” (*Studienhofkommission*).

U godinama vlasti Jozefa II još radikalnije su postavljeni i institucionalizovani političko-pedagoški ciljevi školovanja specijalistički kvalifikovanih državnih službenika⁵. Nije još bilo došlo vrijeme da u središtu pedagoških ciljeva bude obrazovanje za naučni poziv i slobodna naučna istraživanja. Slobodna *licentia docendi* ostaće gotovo do istorijskog kraja Monarhije neostvareni i neostvarivi ideal univerzitetskog staleža. Jednako tako, u jozefijanskom obrazovnom sistemu još nije mogao imati mjesta humanistički obrazovni ideal razvijene ličnosti. Štaviše, obrazovanje još uvijek nije smjelo biti shvaćeno ni kao način vertikalne socijalne pokretljivosti. Jozefijanska apsolutistička monarhija, jednako kao i terezijanska, ipak je bila vrlo čvrsto strukturirano društvo staleških barijera, do te mjere da je gajen posebni otpor prema narušavanju staleških granica. Birokratija jeste zamijenila aristokratiju u autarkičnosti i autarhičnosti njezinog politič-

5 Wangermann, Ernst, *Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des österreichischen Unterrichtswesens 1781-1791.*, Wien, 1978.

kog delanja svojevrtnim „ciljno-racionalnim” administrativnim poslovanjem, ali to ne znači da se birokratija pojavila kao potpuni baštinik društvenog položaja aristokratije. Naprotiv, do kraja je ona ostala *instrumentum* u rukama apsolutističke vladarsko-dvorske volje. Zbog toga, školski sistem je mogao ponuditi osnovu za određenu društvenu promociju školovanog činovnika, ali nije mogao počivati na njegovanju nade da obrazovanost može biti znatniji činilac u preskakanju staleških barijera.

Kao terezijanske, i jozefijanske su školske reforme svrhu obrazovanja postavljale u „dobrobiti države” (*Glückseligkeit des Staates*). Radi toga su osnivane elementarne škole (tzv. *Trivialschulen*), u kojima će biti predavan klasični „Trivium”: čitanje, pisanje i računanje (*Lesen, Schreiben, Rechnen*). Prema jozefijanskom shvatanju državne crkvenosti (*Staatskirchentum*), svještenstvo kao specifična, ali ipak državna služba, trebalo je da bude uključeno u prosvjetne („umne”) intencije države. Zbog toga je i teološko obrazovanje podržavljeno i prestrukturirano tako da pored teoloških obzbi jedi i „praktična” strukovna znanja. Na tom se pitanju Jozef suočio s otporom kako svještenstva odanog Rimu, tako i jensenista⁶. Saveznika protiv tako moćnih protivnika našao je u češkom prosvjetiteljskom reformskom katoličanstvu (Rautenstrauch, Zippe etc.)⁷. Ipak, ključna reformatorska figura jozefijanskih reformi bio je Gotfrid van Sviten (Gottfried van Swieten), sin Gerarda van Svitena. Do danas je ostao poznat kao pisac tekstova za velike oratorije Jozefa Hajdna. Van Sviten je shvatio da neujednačenost kvaliteta predstavlja najslabije mjesto u obrazovnom sistemu Monarhije, budući da je bilo evidentno da se ostvaruje nizak obrazovni nivo gimnazijskih absolventata. U to vrijeme gimnazije su većinom još uvijek bile pod crkvenom upravom. Gimnazijsko školovanje bilo je šestorazredno i bez završnog maturalnog ispita. Nedjeljno nije bilo više od 18 časova nastave, od čega je polovina bila posvećena nastavi latinskog jezika. Bez tog jezika nije se moglo prema višem obrazovanju, jer je nastava na univerzitetu još bila na latinskom. U austrijskim višim školama on je ostao jezik nastave do 1824, a u Ugarskoj čak do 1844. godine. Ostali nastavni predmeti bili su starogrčki i religija, realije i živi jezici, dok su maternji jezici učenika bili u drugom planu. Princip razrednih nastavnika (*Klassenlehrerprinzip*), prema kojemu su sve nastavne predmete držali isti nastavnici zbog uštede finansijskih troškova, pokazuje do koje je mjere u to vrijeme gimnazija bila arhaično organizovana. Naspram takvog lošeg stanja van Sviten je uveo tzv. „studij filozofije” (*Philosophiestudium*” ili *Philosophicum*), trogodišnji predstudijski program za mladež između petnaeste i sedamnaeste godine života. Ideja je bila da stručni nastavnici predaju struke filozofskih fakulteta, uključujući i tada slabo razvijene prirodne nauke i matematiku. *Philosophicum* je zamišljen kao prijethodnica univerzitetskih studija na fakultetima jurisprudencije, medicine i teologije, ali su u mnogim većim gradovima osnivani i liceji koji su imali ulogu pripreme za univerzitetske studije. *Philosophicum* je obuhvatao tri predmetna područja: filozofske, istorijske i matematičko-prirodnonaučne discipline. Glavne predmetne grane filozofije bile su logika, etika i metafizika

6 Hersche, Peter, *Der Spätjansenismus in Österreich.*, Wien, ÖAW, 1977.

7 Seibt, Ferdinand (Hg.): *Bohemia Sacra. Das Christentum in Böhmen 973-1973.*, Düsseldorf, Schwann 1974.; Kovács, Elisabeth (Hg.): *Katholische Aufklärung und Josephinismus*, München-Wien, Oldenbourg 1979.

(koncipirana kao filozofija religije). Filozofija je bila shvaćena kao zasnivajuća nauka (*Grundlegungs-Wissenschaft*) za sve ostale nauke poziva (*Berufs-Wissenschaften*)⁸. Ostale discipline bile su elementarna i viša matematika, latinski jezik, fizika i istorija prirode, kao i svjetska istorija, istorijske pomoćne nauke etc. „Rigoroza” je činila završni ispit. U cjelini, uvođenje ovakvog filozofskog predstudijskog obrazovnog stupnja (*Vorstudienlehrgang*) pokazalo se korisnim za podizanje obrazovnog nivoa onih koji pristupaju univerzitetkim studijama, ali i vrlo štetnim za filozofiju kao univerzitet-sko zanimanje. Ona neće biti priznata kao prava univerzitet-ska disciplina u kojoj se može postići akademsko zvanje. Nije onda čudno što su nastavnici filozofskih predmeta uglavnom bili nekompetentni, jer su bili obrazovani u drugim disciplinama. To nije smatrano štetnim, jer je bilo diktirano državnom procjenom korisnosti obrazovanja za „proizvodnju” birokratije i prožeto jednom etikom „ispunjavanja dužnosti”. Za tu svrhu nije bilo potrebno znanje istorije filozofije, kao ni aktuelnih filozofskih struja. Štaviše, ta znanja smatrana su opasnim zbog „njihove zloupotrebe pri slabosti i predrasudama mladalačkog razuma”. U tom će duhu čak i liberalni reformatori austrijskog nastavnog sistema sredinom 19. vijeka držati da gimnazijska nastava filozofije mora izbjegavati i najslabiji preivud da bi ona mogla biti više od puke pripreme i da bi mogla zamijeniti zbiljski studij filozofije.

Strah od revolucionarnog ustanka, koji je silno narastao izbijanjem Francuske revolucije, uslovio je da Austrija na tom velikom istorijskom raskršću izabere put kontrarevolucije i restauracije *Staroga režima*, tj. jedne od vodećih država Evrope u kojima je akumulirana antimoderna i antigrađanska duhovna i politička energija. U samoj državi taj opšti istorijski retrogradni kurs morao je djelovati kao moćni faktor petrifikacije socijalnog, političkog, pa i obrazovnog sistema. Pod Leopoldom II, te posebno pred zahtjevima jedne policijske države koju je izgradio Franc II, Van Sviteneve reforme nestajale su pred restaurativnim obrtima. Od njegovog obuhvatnog reformskog djela na kraju je ostao samo *Philosophicum*, ali i on od 1824. godine skraćen na dvije godine. I obrazovni sistem stavljen je u funkciju ne onoga što treba da stvori, nego onoga što treba da spriječi, naime, da spriječi revoluciju!

Tadašnju unutrašnju atmosferu školstva najbolje je 1789. godine izrazio jedan od članova Dvorske studijske komisije: „Gdje je nastavnik iz javnog fonda dovoljno plaćen, tu prestaje svaka sloboda da se postavljaju svojevoljni sistemi nauka. Nastavnik je naprosto zvučnik (*Sprachrohr*) države“⁹. Ovaj primjer ponavlja osnovni princip obrazovne politike apsolutističke države: nastavnik ima zadatak da vaspitava učenike da budu dobri građani države i državni službenici koji dobro rade; on ima da predaje tačno i bez ograničenja ono što država propiše kao nastavnu građu. Nastavnici su se izlagali većim rizicima ako bi u predavanjima odstupali od teksta udžbenika. Samo u pojedinim manjim slučajevima bilo je dopušteno pojedinim nastavnicima da predaju po vlastitim

8 Meister, Richard, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, Wien, ÖAW, 1963.

9 Kajzeru Francu II pripisuju se sljedeće riječi: „Nijesu mi potrebni naučnici, nego lojalni građani sposobni za pravo. Njima pripada da obrazuju mladež za to. Ko meni služi mora naučiti šta ja zapovijedam; ko to ne može ili mi dolazi s novim idejama taj može da ide ili ću ga ja udaljiti”. Vjerodostojnost ovoga iskaza nije potvrđena, ali on u osnovi dobro pogađa principe obrazovne politike u apsolutističkoj državi.

spisima, ali su prije morali da ih štampaju, da bi ih ispitala i odobrila Dvorska studijska komisija. Svi ti udžbenici, koje je trebalo učiti napamet, po današnjim su mjerilima u didaktičkom smislu bili neupotrebljivi. Pod posebnom pozornošću bili su udžbenici iz nastavnih predmeta važnih za oblikovanje pogleda na svijet (filozofija, nauka o religiji i istorija). U tom duhu dvorski svještenik Jakob Frint glavni je zadatak filozofije shvatio tako da „učenike u filozofiji obrazuju za dobre hrišćane i pravno sposobne građane“¹⁰.

Potpuna kontrola akademskog učenja u zemlji, pa i nadziranje života studenata i nastavnika, dopunjeni su generalnom zabranom studiranja u inostranstvu, što je privremeno tako intenzivno shvatano da je studentima svako putovanje u inostranstvo bilo zabranjeno za vrijeme njihovih studija. Čak je i u Dvorskom dekretu o studijama iz 1829. godine bilo utvrđeno „da u inostranstvu stečene svjedodžbe sa studija ne važe u zemlji“. Studenti iz drugih zemalja mogli su se školovati na univerzitetima Monarhije samo s posebnim odobrenjem kao hospitanti, a polaganje ispita i sticanje svjedodžbe nije im bilo dopušteno. Izuzetna dopuštenja za studije na nekom stranom univerzitetu po pravilu su bila davana samo studentima iz Ugarske, ako su htjeli studirati protestantsku teologiju. Zasnivanje studija protestantske teologije na Bečkom univerzitetu 1817. godine nije proisteklo iz liberalnosti, nego iz želje za onemogućavanjem studentskog boravljenja u inostranstvu, jer se tada nije moglo kontrolisati s kojim misaonim dobrima studenti dolaze u dodir. Temeljne mane prosvjetnog sistema bile su najdirektniji izraz duboke istorijske zaostalosti političkog sistema apsolutističke monarhije, koja je evoluirala u policijsku državu. Zbog toga ni pokušaji ponovne reforme prosvjetnog sistema, kao što je onaj iz 1841. godine, nijesu mogli uspjeti.

Zakonomjerna je stoga činjenica što je Revolucija 1848. godine postavila kao jedan od svojih zahtjeva slobodu učenja i istraživanja. Revolucija je uzrokovala temeljnu obnovu obrazovnog sistema i stvaranje onih prosvjetnih struktura koje u bitnom smislu postoje i danas. To je omogućeno velikom reformom školstva iz 1848-53. godine, poznatom i kao Tunova reforma. Nazvana je tako po tadašnjem ministru prosvjete Leopoldu grofu fon Tun-Hohenštajnu (1811-1888), austrijskom političaru i jednom od idejnih tvoraca političkog katolicizma. Na Karlovom univerzitetu u Pragu studirao je prava. Godine 1849. postavljen je za ministra kulture i prosvjete. Državna služba mu je potrajala do 1860. godine. U tom je periodu reformisao austrijsko školstvo na temelju konkretnih ideja F. S. Eksnera. Uveo je autonomiju u visoko školstvo i prestrukturirao Akademiju nauka u vodeću naučno-istraživačku instituciju. Opšti duh njegove prosvjetne reforme bio je baziran na ideji tolerancije. Na primjer, naučnici koji su pripadali evangelističkoj konfesiji, kao i nastavnici Jevreji, mogli su dobivati namještenja na univerzitetima, a strani naučnici su počeli da se pozivaju u zemlju. Evangelističko-teološko učilište konačno je dobilo status fakulteta.

O širini političkih pogleda Tun-Hohenštajna govori i činjenica da je bio jedan od tvoraca Konkordata iz 1855. godine, kojim su jasno razgraničene kompetencije Katoličke crkve i države u Austriji. Kao prijedvodnik katoličkih konzervativaca on je 1860. godine, shvatajući do koje mjere je za jednu kompleksnu višenacionalnu državu opasna

10 Cit. prema: Sauer, Werner, *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie*, Amsterdam, Rodopi, 1982.

hipercentralizovana državna struktura, istupio s idejom stvaranja federalističke austrijske države s širokom autonomijom država članica federacije. Ideja nije prihvaćena, a njemu je kao uglednom članu češkog parlamenta preostalo da se pridruži češkoj autonomističkoj frakciji. Napisao je knjige: „O današnjem stanju češke literature” (1842) i „Položaj Slovaka u Ugarskoj” (1843). Grof Tun-Hohenštajn ipak je najpoznatiji po velikoj prosvjetnoj reformi.

Po Rajneru Lajtneru, ta reforma bila je „dobro promišljena konstrukcija koja je preživjela bezbrojne krize i prilagođavanja, koja je u svojim osnovama nosila austrijsko školstvo u skupnim oblicima koje narodne škole i univerziteti sadrže još i danas“¹¹. U procesu reforme promjenama su podvrgnuti kako tipovi škola i njihove organizacijske forme, tako i nastavno građivo, posebno u sistemima srednjih i visokih škola. Ponajprije se studij filozofije (*Philosophiestudium*) premješta s univerziteta na osmorazredno uređenu gimnaziju. Obavezni nastavni predmet filozofija etablira se u potonja dva razreda gimnazije.

Pokušaji da se iz gimnazija potisnu predmeti koji uvode u filozofiju nailazili su u potonje dvije decenije 19. vijeka na snažno publicističko suprotstavljanje, posebno od strane filozofa kao što su Alojz Hefler (Alois Höfler), Aleksijus Majnong (Alexius Meinong) i Fridrih Jodl (Friedrich Jodl)¹². Tako je do danas od Tunove reforme sačuvan stav da se nastava filozofije u gimnazijama predmetno dijeli na *formalnu logiku* i *empirijsku psihologiju*. Takođe, neprikladni princip razrednih nastavnika zamijenjen je principom predmetnih nastavnika. Za svaki razred postavljen je jedan nastavnik kao odgovorni razredni starješina (*Klassenvorstand*). I ta je uredba do danas na snazi. Kao završetak gimnazijskog obrazovanja uveden je komisijski maturalni ispit, kao pretpostavka za univerzitetske studije. Na novi način postavljeno je obrazovanje gimnazijskih nastavnika s obaveznim nastavničkim ispitom (*Lehramtsprüfung*) i probnim radom od godinu dana.

Ako je gimnazija na temelju političkih rezultata Revolucije iz 1848. godine dobila jasnu profilaciju kojom je prestala biti modus regrutacije birokratije za jedan apsolutistički sistem vlasti, te na osnovu Tunove reforme školstva postala pripremni školski stadij za univerzitetske studije, na temelju istoga duha, te političke i pedagoške svrhovitosti, univerzitetske studije postale su mjestom stvaranja građanske društvene elite. Jozefijanska ubogost organizacije i teleologije univerziteta (u kojoj je npr. Univerzitet u Beču, kao vođeći u Monarhiji, imao svega četrdesetak nastavnika, koji su zbog striktno štednje državnih troškova bili prinuđeni da predaju cijele svežnjeve disciplina u svojim naukama) iz osnova je reformisana. Uvode se asistentska i docentska mjesta. Tom mjerom nastavnici su rasterećeni od prevelikog predavačkog rada, čime je omogućena njihova specijalizacija, te samim tim i uključivanje univerziteta u naučna istraživanja. Do tada su univerziteti bili isključivo obrazovne, da bi sada postali obrazovno-naučne institucije.

11 Leitner, Rainer, *Das Reformwerk von Exner, Bonitz und Thun: Das österreichische Gymnasium in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1998.; Frankfurter, Salomon, *Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz. Beiträge zur Geschichte der österreichischen Unterrichtsreform*, Wien, Holder, 1893.

12 Höfler, Alois, *Zur Propädeutik-Frage*, In: Möllwald, Alois Egger Ritter v. (Hg.): *Jahresbericht über das Gymnasium der k.k. Theresianischen Akademie in Wien für das Schuljahr 1884*, Wien, 1884.; Meinong, Alexius, *Über Philosophische Wissenschaft und ihre Propädeutik*, Wien, 1885.

Za samu je filozofiju Tunovo reformističko ukidanje filozofskog predstudijskog stupnja (*Vorstudienlehrgang*) donijelo veliku korist. Naime, filozofski je fakultet izjednačen s tri druga fakulteta (jurističkim, medicinskim i teološkim), tako da su se sada i u filozofskim disciplinama mogla sticati akademska zvanja (*Abschlüss*). Ipak, ostalo je nešto od nasljeđa koje je filozofiju shvatalo kao zasnivajuću nauku (*Grundlagenwissenschaft*), tj. kao opšte učenje o mišljenju. Ostao je kao obavezan određeni oblik staroga *Philosophicum*-a za studente na većini studijskih smjerova. Ta uredba nije uvijek konzekventno provedena, nego su studenti mogli, plativši nastavnu taksu, izbjegavati da pohađaju nastavu i polažu ispite iz filozofskih predmeta. Takvom praksom profesori filozofije faktički su bili do te mjere degradirani da od studenata primaju milostinju.

Tunova reforma donijela je bitne promjene u pogledu nastavnog gradiva. U gimnazijama se posebna pažnja počinje poklanjati nastavi maternjeg jezika, literature i istorije literature. Još se zaziralo od vidnijeg uvođenja prirodno-naučnih i tehničkih predmeta. Realne škole u kojima su te discipline znatnije predavane nijesu imale isti status kao gimnazije. Završavanje realne škole nije omogućavalo pristup univerzitetским studijama. Ipak, rast uticaja prirodnih nauka i tehnike dovodi do toga da se 1862. godine osniva prva realna gimnazija (*Realgymnasium*). Dakako, to je naišlo na snažni otpor zastupnika klasičnog humanističkog obrazovanja. Tim se otporom može objasniti zašto je bilo potrebno šest decenija da realna gimnazija bude u statusu izjednačena s humanističkom gimnazijom (naime, tek 1908. godine).

Bitnije od toga je da su se Tunovi reformski zahvati odvijali u stalnim debatama o nužnosti generalne reforme obrazovnog sistema. U tim su se debatama sučeljavale liberalne i konzervativne restauratorske ideje. Sami je ministar grof Tun bio integrišuća figura disparatnih političkih pravaca. Kao pripadnik češke visoke aristokratije, u pitanjima prosvjetne politike zastupao je moderne liberalne ideale, ali u temeljnijem političkom smislu bio je konzervativno nastrojen. Tako je u sebi spajao istu onu paradoksnu na kojoj je provedena njegova reforma prosvjete: reforma u nepromijenjenom ideološkom okviru konzervativne monarhije. Istorija će stoga Tuna ocijeniti kao „konzervativnog spasioca liberalnih reformi”¹³. U stvari, Tun je samo postavio opšte političke uslove reforme, dok će konkretna rješenja postavljati uglavnom ljudi koji su bili, kao i on, oblikovani u tradiciji češkog reformskog katolicizma (E. Frajher fon Fojhtersleben, J. A. fon Helfert i J. A. Cimerman). Istinski kreator reformi bio je praški univerzitetski profesor Franc Serafin Eksner (F. S. Exner, 1802.-1853)¹⁴. Kao profesor filozofije na praškom univerzitetu bio je Eksner intelektualna glava liberalnog reformskog katolicizma. Od filozofskog je interesa okolnost da su na njega uticali Bernard Bolcano i Johan Fridrih Herbart. Herbartova filozofija u svojim pedagoškim intencijama¹⁵ bijaše zasnovana na pokušaju da se daljnjim razvitkom Lajbnic-Volfove

13 Cit. prema Peter Stachel, *Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918.*, Wien (Wozniak, Peter, Thun, Count Leo: *A Conservative Savior of Educational Reform in the Decade of Neoabsolutism*. In: *The Austrian History Yearbook* 26/1996.).

14 Wenski, Jan: *Franz Seraphin Exner: Österreichischer Philosoph und Schulorganisator. Eine geschichtlich-pädagogische Studie.* Wien: Diss. 1974.

15 Bellerate, Bruno M.: *J. F. Herbart und die Begründung der wissenschaftlichen Pädagogik in Deutschland*, Hannover, 1979.

filozofije parira onoj tendenciji u razvitku njemačke filozofije koja je postkantovsku idealističku filozofiju učinila vladajućom. Eksnerovi spisi većim dijelom su filozofskog karaktera. Kao herbartijanac pisao je polemičke spise protiv Hegela, po čemu je postao poznat u svojoj domovini. Doprinio je etabliranju relativno samostalne austrijske tradicije filozofije u obrazovnom sistemu¹⁶. Uz filozofske knjige – „O nominalizmu i realizmu” (Prag, 1842), „O Lajbnicovoj univerzalnoj nauci” (Prag, 1843) i „O učenju o jedinstvu mišljenja i bitka” (Prag, 1848) - napisao je, zajedno s Hermanom Bonicom, djelo „Projekt organizacije za austrijske gimnazije i realne škole” (Beč, 1849 godine). U periodu od 1849. do 1851. godine pod ministrom Tun-Hohenštajnom, koji je u Pragu bio njegov učenik i sljedbenik njegovih reformskih ideja, sudjelovao je u reorganizaciji univerzitetskog rada. Ona se sastojala poglavito u provođenju slobode naučavanja i predavanja, te povezivanju naučnih istraživanja i učenja. U djelu „Projekt organizacije za austrijske gimnazije i realne škole” izložio je doktrinu reforme obrazovnog sistema u Austriji, koju je koncipirao tako da se znatno približi njemačkoj prosvjetnoj koncepciji. U tu svrhu pozvao je na saradnju i pomoć iz Berlina njemačkog filozofa i filologa Bonica (Hermann Bonitz, 1814-1888), te su zajedno izveli projekt „organizacije gimnazija i realnih škola u Austriji”. Eksner je najprije pozvao Bonica kao profesora klasične filologije na Univerzitet u Beču. Znatno kasnije bio je direktor gimnazije u Berlinu i direktor Kraljevskog pedagoškog seminarara za učene škole. Napisao je izuzetno značajna djela o Platonu i Aristotelu: „Disputationes Platonicae Duae” (1837), „Observationes Criticae in Aristotelis Libros Metaphysicos (1842), „Observationes Criticae in Aristotelis quae feruntur Magna Moralia et Ethica Eudemia” (1844), „Alexandri Aphrodiensis Commentarius in Libros Metaphysicos Aristotelis” (1847), „Aristotelis Metaphysika” (1848-49), „O Aristotelovim Kategorijama” (1853) i „Aristotelovske studije” (1862-67). Sačinio je Index Aristotelicum (Berlin, 1870), napisao „Platoničke studije” (Platonischen Studien, 1875, 1886), preveo Aristotelovu „Metafiziku” (Berlin, 1890).

Zamjena šestorazredne osmorazrednom gimnazijom bila je osnova nove organizacije univerzitetskih studija, pri čemu su dvogodišnje opšte studije filozofije bile dodijeljene gimnaziji. Bonic je nastojao da za potrebe austrijske reforme adaptira Humboltovu reformu univerziteta. U tom pokušaju glavnu je pažnju posvetio reformi obrazovanja nastavnika, nastojeći da je i praktički slijedi na Univerzitetu u Beču. Inicirao je osnivanje udruženja nastavnika i časopisa za austrijske gimnazije (*Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*). U njemu su publikovani naučni članci gimnazijskih profesora, kao i javne diskusije o prosvjetno-političkim i didaktičkim pitanjima. U tom pogledu časopis je dragocjeni izvor za istoriju austrijskog obrazovnog sistema u drugoj polovini 19. vijeka, a u indirektnom smislu i za obrazovne sisteme na cijelom prostoru Austrougarske. Interesantna je okolnost da je Bonic poslije povratka u Berlin izrazio razočaranje u pruski obrazovni sistem. Iako je taj sistem bio temelj i uzor za austrijsku

16 O austrijskoj filozofiji šire: Bauer, Roger: *Der Idealismus und seine Gegner in Österreich*, In: Euphorion, Heidelberg, 1966.; Haller, Rudolf, *Studien zur Österreichischen Philosophie. Variationen über ein Thema*, Amsterdam, Rodopi, 1979.; Kiss, Endre: *Zur Rekonstruktion der präsentischen Rationalität Mittel-Europas. Eine Problemskizze*, Dartford, Junghans, 1998.

prosvjetnu reformu, pokazalo se, po Bonicovom sudu, da je pruski obrazovni sistem po svojoj ideji zaostao za austrijskim, budući da je ovaj zahvaljujući reformskim zahvatima postigao znatno viši nivo¹⁷.

Gledano u cjelini, austrijska velika prosvjetna reforma iz 1848-1853. godine implicitno je stvorila pretpostavke za izgradnju onih institucionalnih i svjetonazornih struktura koje će omogućiti socijalni i ekonomski uspon građanstva¹⁸. U gimnazijama i na univerzitetima – a kasnije i u realnim školama i tehničkim visokim školama – pripadnici građanskog staleža sticali su ona znanja, koja su ih u socijalnom smislu određivala kao novu društvenu elitu¹⁹. Što se taj duboki socijalni preokret nije događao i u političkoj sferi, to se ima zahvaliti tvrdokornosti feudalne strukture političke organizacije društva, koja se opirala prodoru građanskog političkog moderniteta. Klasična osnova građanskog samorazumijevanja, naime, posjed i obrazovanje (*Besitz und Bildung*), obezbijeđena je prosvjetnom reformom, ali uz bitne otpore preživljavajućeg feudaliteta u svim područjima društvenog života. Na primjer, reforma je olakšala pristup srednjim i višim školama pripadnicima različitih društvenih slojeva. Ipak, udio gimnazista i studenata iz nižih društvenih slojeva zadugo će ostati neznatan, iako se stalno povećavao. Školarina za gimnazije i srednje škole, kao i za univerzitetske studije, činila je da obrazovanje, a posebno visoko i dalje bude privilegija bogatijih slojeva. Još očitije je obrazovanje bilo privilegija muškog roda. U imućnim porodicama ženama je bila otvorena mogućnost privatne nastave, dok im je u javnom visokom obrazovanju pristup bio onemogućen do samoga kraja 19. vijeka. Tek 1878. godine po prvi put je ženama bio dopušten pristup univerzitetskim institucijama, ali i tada samo u izuzetnim okolnostima, čak bez prava sticanja svjedodžbe. Trebalo je da prođu još dvije decenije da bi pripadnice ženskog roda, najprije samo na filozofskom, nešto kasnije i na medicinskom fakultetu, mogle regularno apsolvirati studije. Na teološkom fakultetu to je postalo mogućim tek poslije 1945. godine! Prva promocija jedne žene u Austrougarskoj monarhiji dogodila se 1898. godine, iz matematike i fizike, na Univerzitetu u Budimpešti. Tek devet godina kasnije po prvi put je jedna žena na nekom austrijskom univerzitetu habilitirala: romanistkinja Eliza Rihter bila je prva žena na cijelom njemačkom govornom području koja je godine 1907. na Bečkom univerzitetu, poslije tri godine dugog preispitivanja u Ministarstvu, postigla *Venia legendi* za romansku filologiju.

U potonjim decenijama postojanja Monarhije obrazovna je politika postala područjem velikih konflikata nacionalnih interesa. Meteži i tuče organizovanih studenata koji su pripadali različitim nacijama postali su politička svakodnevnica univerziteta. Rječit primjer koji pokazuje dubinu krize odnosa između različitih nacija u Monarhiji je Praški univerzitet. Odbijanje mnoštva čeških studenata da im predavači budu njemački nastavnici dovela je do toga da se Praški univerzitet 1882. godine razdvoji na dva samostalna

17 Valent, Johannes, *Das österreichische Schulwesen in der deutschliberalen Ära (1867- 1879). Ein Beitrag zur Geschichte der Bildungspolitik und des Unterrichtswesens in Altösterreich*, Graz, Diss. 1985.; Kraul, Margaret, *Das deutsche Gymnasium 1780-1980.*, Frankfurt/M., Suhrkamp 1984.

18 Bruckmüller Ernst (Hg.), *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Wien, Böhlau, 1990.; Stekl, Hannes (Hg.), *Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit*. Wien, Böhlau, 1992.

19 Rainer Leitner: *Das Reformwerk von Exner, Bonitz und Thun. Das österreichische Gymnasium in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Kaderschmiede der Wiener Moderne*, Wien, 1998.

dijela, na njemački *Karolinum* i češki *Klementinum*. Po istoj logici snažnog prodora nacionalnih političkih interesa u obrazovni sistem dogodilo se u Brnu osnivanje češke Tehničke visoke škole, a u Pragu češke Akademije nauka. Još snažnije su nacionalni rivaliteti prodrli u sistem elementarnih i srednjih škola. U njemu je do usijanja otvoreno pitanje o jeziku nastave u narodnim i srednjim školama. Pitanje nije moglo biti akademski raspravljano, nego je praćeno snažnim nacionalističkim agitacijama²⁰. Razumije se, pragmatika organizacije prosvjetnog rada morala je ustuknuti pred onim značenjem koje je jezik nastave počeo dobivati. On je dobio značenje simboličke figure nacionalnog identiteta određenih nacionalno-religijskih zajednica. Nacionalne školske zajednice shvatane su kao prijedvodnice u nacionalnoj borbi, što je podrazumijevalo i da se mnogi nastavnici angažuju u borbi za nacionalne identitete i nacionalne interese²¹.

Do koje mjere je politička atmosfera u Austrougarskoj u potonjim decenijama njezinog trajanja bila konvulzivna na temelju potencije nacionalnih sukoba pokazuje primjer iz Donje Štajerske. Postojale su četiri gimnazije na njemačkom jeziku i otvorilo se pitanje otvaranja jednog paralelnog razreda na slovenačkom jeziku. Strasti su se u tom pitanju do te mjere uzburkale da će to dovesti do teške političke krize 1895. godine, koja će voditi padu vlade Vindišgreca (*Windischgrätz*).

Navedeni primjer i mnogi drugi, u kojima se pokazuje kako su opšti politički uslovi uticali na aktuelnu dnevnu politiku, a onda neposredno ili posredno i na prosvjetnu politiku, ne mogu zamagliti pogled na ono bitno. S jedne strane, strukture obrazovnih institucija u potonjim vremenima postojanja Habsburške monarhije određivale su pedagoške paradigme na cijelom prostoru rasprostiranja Monarhije²². Iz toga interpretacijskog ključa treba posmatrati i tumačiti pedagošku istoriju srpskih gimnazija u Vojvodini. Čak i u Ugarskoj, koja je nastojala da održi vlastiti politički, duhovni i pedagoški identitet naspram Beča, mijene pedagoških doktrina dokom 18. i 19. vijeka (s potonjim učvršćivanjem herbartijanstva kao vodeće pedagoške filozofije) dolazile su uglavnom iz austrijsko-njemačkog duhovno-prosvjetnog kruga. S druge strane, pomenute austrijske obrazovne strukture bile su tako svrhovito i racionalno zasnovane Tunovom reformom da su i u državama koje su nastale na razvalinama Monarhije (te time i u tzv. jugoslovenskim zemljama) nastavile da postoje, često u nepromijenjenoj formi, te da do danas oblikuju, uprkos mnogim i različitim sistemskim promjenama, školske sisteme tih zemalja. U tom pogledu, današnji koncept gimnazije i mjesta filozofskih nastavnih predmeta u njoj nije izuzetak.

20 O pitanjima prava na jezik u obrazovnoj politici vidi: Burger, Hannelore, *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867-1918.*, Wien, ÖAW 1995.

21 Hroch, Miroslav, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag, 1968.

22 Acham, Karl (Hg.), *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften.* (Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen). Wien, 1999.

MILENKO A. PEROVIĆ

PHILOSOPHY IN GYMNASIA BETWEEN POLITICAL PRAGMATICS
AND PEDAGOGICAL PARADIGMATICS

Abstract: Thematisation of the teaching practice of philosophy classes in the first Serbian gymnasia in Karlovci and Novi Sad must look for its depth through various dimensions of possible contextualisation. Thus it could have an interpretative meaning capable of scrutiny out of wider problematic and historical perspectives, but it could also yield the ceasing of the certain cause-effect relations that originate out of those problematic and historical integrations. The author of this paper has taken two out of many dimensions of contextualisation into the consideration - the two that are closely positioned next to each other in the sequence of mediating mutual relations. On the one hand, author sheds some light on the political pragmatics of Austria-Hungary monarchy from the time of Maria Theresa up to the First World War. On the other hand, author investigates the evolution of the pedagogical paradigms, but also what position is taken by philosophy and especially the philosophy in gymnasia in this evolution process.

Keywords: Gymnasium, Philosophy, Political Pragmatics, Pedagogical Paradigmatics.

МИРКО АЋИМОВИЋ
СИСТЕМ ФИЛОЗОФИЈЕ
МИХАИЛА ХРИСТИФОРА РИСТИЋА

ДРУГИ ДЕО
ТЕОРИЈСКА ФИЛОЗОФИЈА

Сажетак: У овом раду разматрају се основи теоријске филозофије *Система целикупне филозофије* Михаила Христифора Ристића, карловачког професора гимназије, представника синтетичког и критицистичког неокантовства у ондашњој српској школској филозофији. Реч је превасходно о метафизици и онда о естетици једног еклектичког система филозофије, проведеног на темељима већ друге генерације тумача изворног Канта, и то у времену продора хегеловства у српској култури народног образовања.

Кључне речи: метафизика, гносеологија, категорије, естетика, Кант.

У раду који овоме претходи¹ назначене су већ теоријске и историјске претпоставке настајања, у српској филозофској култури, првог система филозофије, чиме је, истодобно, показано и теоријско и историјско извориште филозофије у Срба уопште с почетка деветнаестог века. Тамо је наиме речено како су кантовски епигони, пре свих Круг, Фриз, Вернер, Кизеветер доиста битно утицали на филозофску образованост тадањих српских интелектуалаца, што је ипак знатан напредак мишљења од народног филозофирања ка филозофији, схваћеној као систем рефлексивног појмовног мишљења. Она то наравно тада још није, али је трасиран пут најпре ка Канту а онда и Хегелу, и то позивање на засигурно највеће умове светске филозофије свакако је од пресудног значаја за потоњи развитак српског интереса за филозофију.

У таквом контексту филозофије, Михаил Христифор Ристић преузео је поделу целокупног система филозофије на *теоретичне* (или идеалне, чисте) и *практичне* (или употребљене) науке, где у теоријске науке спадају логика, метафизика и естетика, у практичке еретологија, дикеологија и етикотеологија (или евсевиологија, као наука о религији). Сасвим је очито да је знање о субјективној и објективној бити филозофије методолошки разлог поделе оваквог система целокупне филозофије. Ствар је дакле у томе, да ли је оно надчулно-реално у субјекту,

¹ Аћимовић, М.: „Систем филозофије Михаила Христифора Ристића. Први део: Пропедеутика филозофије“, у Традиција наставе филозофије 1, Едиција филозофске литературе *Пронаудеиа* часописа *Архе*, Нови Сад, 2008, стр. 65-81.

у законима мишљења и сазнања, или у објекту, где је човек објект а не субјект закона властите делатности, напоредо с којима стоје онда закони душе и закони божјег бића. Тако је то показано у пропедеутичком увођењу у филозофију, у енциклопедији и методологији филозофије и основној филозофији².

Основни је дакле разлог поделе система филозофије метафизичке природе, онако међутим како је метафизика схваћена у склопу неокантовске реинтерпретације круговског синтетизма.

I МЕТАФИЗИКА ФИЛОЗОФИЈЕ

1. Својевремено је Христијан Волф, на трагу лајбницовске оријентације филозофије, обновио традиционалну школску филозофију и притом сачинио, потом општеприхваћену, поделу теоријске филозофије. Пошао је од уверења како је филозофија наука о свим могућим стварима, о томе дакле како су и зашто су ствари уопште могуће, а то онда значи да филозофија и није ништа друго до заснивање ствари помоћу умних мисли, и то је оно савршенство које она има у самој себи. На темељу тога савршенства, теоријска филозофија се дели на онтологију, психологију, космологију и природну теологију, где је онтологија заправо општа метафизика, док космологија, психологија и природна теологија сачињавају посебну метафизику. Природна теологија је схваћена као наука о оним стварима које бог чини могућим, психологија је наука о стварима које људска душа чини могућим, општа или трансцендентална космологија бави се предикатима бића уколико се односе на свет као целину, а онтологија или прва филозофија има за свој предмет биће уопште и његова општа својства.

Ово Волфово одређење система теоријске филозофије, посебно онтологије, није у битном раскораку с Лајбницовим схватањем онтологије као науке о нечему и ничему, о битку и небитку, бићу и небићу, о стварима и њиховим начинима постојања, о дакле супстанцији и њеним акциденцијама. У односу на то мишљење, и на тадању традицију расподеле система наука и филозофије, Волф је придонео неким новим увидима у систем теоријске филозофије. Тако је, например, метафизику схватио као општу теоријску науку филозофије која својим системом обухвата онтологију, општу космологију, психологију и природну теологију, и то је први пут у историји филозофије да се општа или трансцендентална космологија сматра метафизичком а не физичком науком, како је до тада било схваћено. Уз то, онтологија као прва филозофија, јер је наука о темељима свих ствари, одређена је као наука о „бићу као бићу“ (*ens qua ens*), при чему ово биће, *ens*, није битак (*Sein*)

2 Система целокупне философије, књига I, *Енциклопедія и Методологія философије*, списао Михаилъ Христифоръ Ристићъ, профессоръ Исторіе и Философічне Пропедевтике на Гимнасіа Сремско-Карловачкој, У Карловцы, Митрополітско-гимнасіална Типографія, 1858.; Система целокупне философије, књига II, *Основна философіа*, списао Михаилъ Хр. Ристићъ, У Карловцы, Митрополітско Гимнасіална Типографія, 1858.

него биће (Seiende) и његово постојање, биће и његово бивствовање, тако је онда онтологија знање о бићу уколико оно бивствује и знање о свему ономе што сваком бивствовању припада. Из тога произилазе онда категоријални појмови сваке онтологије као опште метафизике, дакле *essentia*, *existentia*, *attributum*, *modus*, *necessitas*, *contingentia*, *locus*, *tempus*, *perfectio*, *ordo*, *compositum*³ ...

То наравно сасвим кореспондира са оним што су о онтологији своједобно већ мислили Јохан Баптист Хамел (у спису *Philosophia vetus et nova*) и посебно Рудолф Гоклен (*Abstractio materiae*, у *Lexicon philosophicum*, 1613), с којима се, по свој прилици, онтологија и ставља у систем школске филозофије, наместо метафизике. Гоклен је уврстио у систем контемплативних наука *апстрактну онтологику* (*abstractio ontologica*), која, заједно с апстрактном математиком, припада другој науци по статусу контемплативних наука, напоредо с којима стоје још најпре апстрактна физика а онда апстрактна транснатурална наука, или наука о богу и интелигенцији. Будући да је онтологија овде схваћена као филозофија о бићу (*philosophia de ente*), као знање о бивствовању и трансценденцији, а апстрактна физика као знање о односу предмета и материје, то је онда сасвим приметно како је подела контемплативних или теоријских наука сачињена према идеји о знању о начину ослобођења ствари од материје.

На традицији овако схваћене Волфове школске поделе филозофије, коју су проводили особито Кнутцен и Баумгартен, Имануел Кант је најпре спознавао филозофију и њен систем, који је управо он, и то је занимљиво, потом ставио под сасвим озбиљно питање о могућности уопште једнога таквога знања, а на темељу разума и његових граница унутар искуства. Преиспитивање метафизике критиком ума Кант је започео непосредном критиком онога негативног у традиционалној метафизици у подручју конституисања сазнања које не иде ка сазнању самога сазнања, а због тога негативног таква је метафизика и била *поприште бескрајних препирки*, један *деспотски догматизам* и *привидно сазнање*. Сигурнији пут заснивања једне метафизичке науке мора ићи према „једној метафизици по плану“, а то је пак могуће тек радикалним раскидом с догматским методом метафизике, дакле оним методом којим метафизика претходно не преиспитује способности ума, или могућности сазнања пре сваког сазнања. Из заокрета од ове појмовности метафизике произилази и заокрет у метафизичкој методи дедукције појмова о свету реалитета који стоји наспрам субјекта мишљења у процесу сазнања.

Овај заокрет сматра се коперниканским обртом. Пут до њега водио је преко критике Лајбнице и Волфове метафизике као владајуће филозофије онога времена, као и преко критике емпиристичког скептицизма у гносеологији поглавито енглеске филозофије: из расцепа између ових коцепција мишљења установљен је кантовски критицизам као филозофија, и потом, у неокантовству, критички синтетицизам, особито Кругов. На тим је онда основама Михаил Христифор Ристић провео и метафизику у склопу својега *Система целокупне филозофије*.

3 О томе посебно Honnefelder, L.: *Scientia transcendens*, Felix Meiner, Hamburg, 1990., S. 315. Такође, Siewerth, G.: *Das Schicksal der Metaphysik. Von Thomas zu Heidegger*, Patmos, Düsseldorf, 1987.

2. Михаил Христифор Ристић има пред собом дакле неокантовски приступ метафизици, и његови су теоријски и историјски извори посредно Кант, а непосредније Плантер, Ламене, Круг. У главнијој одредби метафизике стоји како *метафисика излаже законе познавања и зове се зато гносеологија, наука о познавању*, али и *онтологија*⁴. Таква наука дели се, каже даље Ристић, на *чисту* и *употребљену*, прва разматра сазнање по себи, мисли на предмете уопште, а друга разматра сазнање (познавање) извесних предмета па мисли посебне предмете. Стога је боље, по Ристићевом суду, метафизику у Аристотеловом смислу назвати гносеологијом јер је ту реч о надчулним списима. Метафизика је дакле наука о форми наших знања јер излаже законе сазнања, који се и односе на форму и начин знања⁵. Отуда без такве науке нема темељног знања, без ње нису нам познати услови знања, али то пак није исто што и логика, будући да је логика знање о чистој а метафизика о употребљеној, примењеној мисли.

Управо због овога није баш сасвим јасна линија разграничења метафизике на *чисту* и *употребљену*, ако је предмет логике чиста мисао, што се онда показује оправданим у сумњи када се приказује категоријални систем чисте метафизике, с обзиром да је тај систем заправо систем логике. У неком смислу, овде се категоријални систем чисте метафизике сасвим некритички, преузима из категоријалног система трансценденталне филозофије *Критике чистог ума*, у подручјима трансценденталне естетике, трансценденталне логике и трансценденталне дијалектике. Тој расподели трансценденталних подручја критике чистога ума одговара Ристићева подела чисте метафизике на аналитику чулности, аналитику разума и аналитику ума.

За врховно начело свеукупне метафизике, па дакле и чисте метафизике, Ристић је преузео став „Ја познаваемъ!“⁶. Кажемо, преузео, јер то има картезијански смисао кантовског става, то је један еклектички став. По њему, ми сазнајемо онда када *предмет исправно и достаточном опредељеним сматрамо у његовим својствима по којима се од других суштествено разликује*. У том смислу, овде постоји предмет као оно што је реално, конкретно, и представљање као оно идеално, апстрактно, тако су дакле нужни фактори свакога сазнања субјект (подлог) и објект (предмет): знање субјекта о објекту је или емпиријско или умно, а даље је историјско, теоријско, практично, спекулативно, филозофично.

Аналитика чулности приказује то постајање предмета материјом сазнања, приказујући притом како су простор и време форме начина сазнања. Код Канта је то задатак трансценденталне естетике, дакле трансценденталне науке филозофије која мисли априорне форме чулности као апсолутне претпоставке свакога сазнања, будући да свако сазнање почиње овим, али се и не завршава баш свако сазнање чулним сазнањем. Ристић даље следи неокантовски увид у Кантов систем ступњева сазнања, и аналитиком разума показује како предмете чулности

4 Система целокупне философије, књига V, *Метафисика*, списао Михаил Хр. Ристић, У Карловци, 1860., стр. 5.

5 Исто, стр. 6.

6 Исто, стр. 7.

разум разуме, а разуме их растављањем њихових општих од случајних својстава, сједињавањем општих својстава у једну целовитост, дајући притом појам предмета, који је дакле јединство аналитичког и синтетичког, субјективног и објективног. А категорије су начелни, или најопштији појмови разума по којима се ствари спознају, и то су *коликост*, *какост*, *одношењ* и *образителство* (*modalitas*), из којих онда проистичу *категоремата*, нужни појмови разума, што све заједно чини већ препознатљиву кантовску поделу система категорија.⁷

Овде се надаље дају одређења неких у основи доиста метафизичких категорија, па и оних који припадају подручјима филозофије природе и физике. Тако се, на пример, облик одређује као форма у простору, есенција или суштина као природа предмета, која је или логичка (када је у појму) или метафизичка (када је у самоме предмету). Оно пак што има суштину јесте суштество, начело постанка је узрок, сила је начело промене, док је у односу према уму предмет могућност ако се може мислити а ништа је ако га није могуће мислити. Надаље, битствује оно што своју могућност стварним појављује, битство је јединство идеалног и материјалног, а скуп свега онога што битствује и може битствовати за Ристића је *абсоlutна вселена*, наспрам које стоји *относителна вселена* (*das Relative All*) или *свет* (мир, *mundus*, *das Wetall*) као скуп стварно суштинских предмета⁸.

Тако се онда чиста метафизика довршава аналитиком ума, јер ум је ово доказивање из начела, он својом делатношћу открива оно безусловно и апсолутно из условног. Отуда се појављују, у основи сасвим кантовски схваћене, три идеје ума о апсолутном, космолошким, психолошким и теолошким, идеје дакле о свету, суштини у простору и времену, богу и души.

3. Ове идеје поближе су осмотрене у примењеној (употребљеној) метафизици, подељеној на *нижу* и *вишу* метафизику. Ова прва метафизика разматра *стихије* и *телеса* уопште, и зато је она *стихиологија* и *соматологија*. *Стихиологија* разматра заправо супстанцију која има у себи стварајућу силу, јер стихије су супстанције које садрже узроке свега онога што се збива у телу, на телу, са телом и кроз тело, будући да је тело схваћено као битна, суштинска супстанција. Сва се тела састоје из *вештества*, материјала (*Stoff*), материје, а задатак је хемије да рашчлањује *телеса* на њихове *стихије* из којих се и образују. Реч је дакле о елементима и телима, о томе како елементи сачињавају телесне ствари.

Соматологија метафизична приказује управо то, како се *телеса* састоје из *вештества*, из материје, а састоје се тако што су делови вештества повезани кохезијом и ахезијом, или силама привлачења и одбијања. Тако се онда вештество без сила не може ни мислити, нити обрнуто, а то јединство вештества и сила заправо је маса (маса). Осим масе, тела имају облик, она су тешка, непроницљива су, непробојна; основни пак видови тела су линија, круг, угао. У основни облик тела спадају и организми, а организми су индивидуално образована тела као целине, у њима самима постоји њихова узрочност, јер њихови делови узајамно су

7 Kant, I.: *Kritik der reinen Vernunft*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1965., S. 118.

8 Ристић: *Метафизика*, стр. 27.

самима себи и средство и циљ. Наука о телима као живим организмима назива се хилологија метафисична, органологија метафисична.

Овде Ристић јестество схвата као биће, али само у енциклопедији и методологији филозофије јестество као биће одређује у смислу *собрания свију видими заиста бивствујући суштества*, уколико се ради о материјалном или вештественом јестаству, за разлику од којег постоји и динамично јестаство као *собрания сила логичког јестаства*, као збира закона космоса, и објективног, субјективног, чулног и надчулног јестества⁹.

4. У овом смислу ће и Милан Кујунџић, у тадањем времену заступник професора филозофије на Високој школи у Београду, одредити појам бића као јестества. Наиме, каже Кујунџић, јестаство је *први појам светски у науци, који никакве претпоставке не иште, на цело коло првих узрока скупљено је у овоме појму*, а оно што се најпре на јестству примећује јесте „да оно *јест* и да оно *остаје*“, дакле његово биће и трајање, „просторност и временост његову“¹⁰. То је код Кујунџића такође један еклектички систем како филозофије тако онда и метафизике, премда он у уводном делу, Својим пријатељима, каже како зажиже једну малу свећу, за коју зна „да је поникла из чистог уверења..., жижа у којој се огледа потпуна унутрашњост једнога живота“, али тако да не говори он много о стварима, него да ствари саме о себи говоре¹¹. А, опет, „Ја нисам узео перо у руке да бришем филозофију Запада“, јер „не држим да је то посао словенске науке“. У том смислу, филозофија не може бити ништа друго до „наука о чистом уму“, и њен је задатак, као слободне науке, да прикаже законе људске унутрашњости и њихове односе према спољашњем свету. Како се људска унутрашњост појављује у осећању, свести и вољи, тако се онда и филозофија раздељује на науке о осећању, свести и вољи, при чему је онда метафизика, онтологија или космологија схваћена заправо наука о *снази* уопште, којом се људска унутрашњост и односи према спољашњем свету. Тако се дакле први део *Науке о осећању*, или о срцу, односи на у основи метафизичка питања уопште, на то шта јесте свет, шта су јестаство, простор, место, време, услов, једно, природа, елементи или стихије, материја, живот, хармонија...

Нема дакле сумње, Кујунџићево потоње разматрање хармоније у свету није могло бити сасвим без увида у стање метафизичке науке, како је у ондашњем добном мишљењу предочено како код Канта, тако посебно код круговског синтетичког и критицистичког неокантијанства, на чијим је основама и постављена метафизика у Ристићевом систему целокупне филозофије. Ово тим пре, што су позитивизам и натурализам битнија одредница Кујунџићевих филозофских погледа, заснованих онтолошким детерминизмом, јер, и сам је Абердар наиме свој по-

9 Ристић: *Енциклопедија и Методологија филозофије*, У Карловци, Митрополитско-гимнасијална Типографија, 1858., стр. 9.

10 Кујунџић, М.: *Кратки преглед хармоније у свету, I Срце или Наука о осећању*, У Београду, у Државној штампарији, 1867., стр. 20 и 21.

11 Исто.

глед на свет назвао „чистим натурализмом, природничким“¹². Кујунџић се сасвим јасно одредио према круговском емпиријско-спиритуалистичком синтетизму јер га је сматрао спекулативним и идеалистичким путем оправдања панлогизма, изложеним енциклопедијским јединством наука, што није будућност филозофије, јер је будућност филозофије заправо филозофско јединство наука, или позитивизам. Тако стоје ствари у општим ставовима, а онда се грађа науке о свету приметно подудара с елементарним ставовима Ристићеве еклектичке рецепције метафизике, посебно у категоријалном појму обеју метафизичких концепција – у појму хармоније.

За Круга је највиши циљ филозофирања опште слагање властите активности или апсолутна хармонија Ја у целокупној његовој активности¹³, јер хармонија је праистина (Urwahrheit). Затим Михаил Христифор Ристић говори, на Круговом трагу, како је хармонија основно и највише начело његовог система филозофије, јер *ја тражим да дејателност моја буде хармонична у целокупности њеној*, а на тој онда парадигми Абердар читав систем своје еклектички засноване филозофије, особито метафизичког њеног дела, назива светском хармонијом, светом хармоније или хармонијом у свету.

Дакле, евидентан је кантовски синтетизам код Кујунџића, то је у ткиву његових мисли своједобно нашао и Алимпије Васиљевић. Круг, Кантов наследник на катедри у Кенизбергу, није наравно признавао кантовски основ филозофије, наиме да ствари по себи као објекти постоје независно од субјекта сазнања, јер они су јединство, спојени су, то је синтеза, па је онда трансцендентални синтетизам заправо „апсолутна гранична тачка филозофије“¹⁴. Управо је на београдској Великој школи Милан Кујунџић Абердар слушао предавања Косте Бранковића о Круговој фундаменталној филозофији, што је свакако и приметно у Кујунџићевим метафизичким погледима на свет. То је онда био и разлог што је Абердар од Михаила Христифора Ристића термилошки и појмовно преузео појам *јестаства* као категорију за појам *суштине ствари*, а овај је опет од Круга преузео појам пракатегорије реалитета или бића¹⁵, који онда он именује као јестаство¹⁶. И даље, Кујунџић је и из Ристићеве емпиријске психологије нашао разлоге да опширно изложи не баш своја сасвим изворна знања о свим врстама чулних осета.

5. Поближа метафизичка гледања о томе шта су свет, душа и бог приказују *космологија метафисична, психологија метафисична и теологија метафисична*. Ове области метафизике за Ристића су *метафисика виша*, па како се овде види, то одговара Кантовом учењу о трансценденталним идејама ума унутар трансценденталне дијалектике критике чистог ума. Код Канта се овде ради о антиномијама

12 Исто, стр. 114.

13 W.T. Krug: *System der theoretischen Philosophie*, Bd. 1., Wien, 1818., S. 6-7.

14 Исто, S. 3-4.

15 W.T. Krug: *System der theoretischen Philosophie*, Bd. 2., Wien, 1818., S. 93.

16 Од Ристића је и Владан Ђорђевић преузео појам јестаства, као реч за васиону, за оно што јесте (Вила, 4/1868., стр. 84.).

ума јер о овим појмовима није могућа спознаја, будући да се истинито знање о њима не може заснивати на темељу искуства и његових граница, стога су о њима могући једино регулативни принципи.

Круговском ревизијом ових кантовских ставова, Ристић одређује категоријалне појмове више метафизике, дакле свет, душу и бога. По космологији метафисичној, *светъ* (κόσμος) *скуп је суштества у једно доба бытний, узајамно се иследујући, променителни и међусобно саюзений: у том смислу зове се вселена*¹⁷. Тај свет је ограничен, контингентан, променљив и случајан јер је дело једног апсолутног, нужног узрока, стога је он „нуждно постати моро“, при чему „нужност ова не искључава слободу“ јер су нужност и слобода „понятия идентична“. Сума суштества која чине вселену јесте *саюз космичный*, а осим тог *саюза* постоје још и телеолошки и динамички, тако да су сва суштества света у *саюзу*. О крајњим циљевима тога света не можемо се питати јер он је савршен, јер је апсолутно нужно настао, јер има и законе по којима дејствује, има свој ред и ток збивања. Дакле, питање о томе како је свет настао мора бити без одговора зато што тај одговор превазилази синтезу априори, а код онога пак ко то уопште и покуша његова се философомата претвара у фантасмата.

Космологија метафисична довршава се дакле немогућношћу спознаје како је свет постао, не и шта свет јесте. Психологија метафисична исто тако полази од једне спознаје а довршава се неком неспознатљивом ствари. У њеном полазном ставу, зна се да постоји *саюз међ душом и телом*, али је непојмљив сâм тај *саюз* тела и душе, непојмљиво је и порекло душе и њених идеја. Исто тако, постоји веровање да је душа бесмртна, али нити имамо нити можемо имати о томе објективне узроке јер бесмртност душе превазилази хоризонт нашег познавања. При томе, сасвим се добро зна да је људска душа „слободно суштество“ јер има воље, а воља је могућност да се *између противних дела једно може извршити а друго оставити*. Очито је да се о души више зна о томе шта она није него шта она уопште јесте, па се тако зна и то како душа није „частица божества, нити неке вселенске душе“, она не путује кроз тела, нити у себи има урођенх идеја.¹⁸

Једна од моћи душе јесте мишљење, ми дакле мислимо, али шта је мишљење? По материјализму, мишљење је кретање материје, *движение вештества*, по систему идеализма мишљење је нематеријална супстанција, *невештествена субстанциа*. Али, опредељује се даље Ристић, мисао јесте стање, не кретање, мисао је *невештествено* стање, непросторна супстанција.

Постоји ли онда нека врховна супстанција, апсолутно биће, или Бог, које би било извориштем свег постојања?

Задатак да мисли могућност постојања бога стоји у метафизичкој теологији. По таквој једној науци, свет је ред случајних узрока и последице, стога постојање таквог света претпоставља постојање бога као апсолутног бића, а то пак није предмет знања него је предмет вере. Отуда одредба бога: „Под Богомъ дакле подразумевамо суштество, које је светъ створило, од кога светъ зависи и које све-

17 Ристић: *Метафисика*, стр. 74.

18 Исто, стр. 123.

том управља¹⁹. Ми верујемо да је бог један, независан, свемогућ, непромењен, неизмеран, нематеријалан, ми верујемо дакле да је он јединствена, свезнајућа, непроменљива, најслободнија, себи самоме довољна, без афеката, преблага и најправеднија супстанција, ми верујемо да је овај свет он створио²⁰.

Овим ставом довршава се Ристићева рецепција неокантовски постављене метафизике, као теоријске науке у систему целокупне филозофије. У том систему целокупне филозофије теоријским наукама припадају логика и естетика, логика заправо претходи метафизици, и оне заокружују теоријски систем синтетичке филозофије.

II ЕСТЕТИКА

1. Српска интелектуална, особито филозофска, средина од тридесетих година деветнаестог века била је, као што смо и показали, под знатним ауторитетом неокантовца Вилхелма Траугота Круга, али се тај утицај, по обиму и карактеру, понајвише односио на подручје естетике. Овај утицај нарочито је отпочео од када је војвођански песник (и свештеник) Василије Суботић превео неке главније изводе из трећег дела Круговог *Система теоријске филозофије*, објављеном 1810. године под насловом *Учење о укусу или Естетика*. Суботићев изводи из Кругове естетике објављени су као „Основи чисте естетике, из В.Т. Круга“, у три броја „Новог сербског летописа“ за 1838-1839. годину, и тако је неокантовска рецепција кантовске естетике постала ослонцем за тадање писце и превасходно за књижевне критичаре и естетичаре, тиме дакле и филозофе. Из овога приређеног издања готово је очито како је Суботић сасвим прихватио Кругову интерпретацију Кантове естетике, без обзира што је приметно како је та интерпретација формализована, разводњена, уопштена. Како је и Вук Караџић, по свој прилици, слушао Кругова естетичка предавања, то је онда разумљиво што се Кругов естетички утицај примећује и код неких његових следбеника, вуковаца, пре свих код Јована Стејића (*Забава за разум и срце*) и Огњеслава Острожинског (*Увод у краснословље, Основи естетике*), који, тако, популаришу Кругову естетику у српској култури. Стејић је стајао тада на позицијама неокантовског и доситејевског просветитељства, сматрао је на пример како би уметност требало да буде поучна јер су разумност и моралност њени основни принципи у приказивању лепога (и ружнога), будући да је лепота дело божјег стварања.

Све се ово збивало у времену преовлађујућих струјања најпре класицистичке књижевне критике, која је била под теоријским основама рационалистичке интерпретације кантовске естетике, чему је битно допринео Василије Суботић преводом делова Кругове естетике, а онда и догматичке књижевне критике која је, опет, била под утицајима и кантовске и шилеровске естетике. Овој другој струји

19 Исто, стр. 126-127.

20 Исто, стр. 142.

припадао је Јован Суботић, нешто познатији брат Василија Суботића, јер је он, наредо са Ђорђе Малетићем, настојао да на основама Шилерове естетике у српској културној баштини уједини народну и уметничку поезију. Шилер је такође кантовац, Малетић вероватно зато и преводи естетичке фрагменте из Шилера под насловом „Разлика сматрања о разним естетичким предметима“, преносећи тиме и Кантову поделу естетичких категорија. Али, с Јованом Суботићем, и по његовом узору на немачки романтизам и Шилера, у тадањој Србији установљује се романтичарска метафизичка теорија естетике, чији је заправо главнији представник Урош Миланковић, и њен пут иде од тог европског романтизма и руског панславизма, до идеје о изградњи српске националне културе, до идеја дакле о неговању српства, српске нације и њене културе, па тиме и филозофије. Занимљиво, Урош Миланковић до ових идеја дошао је пре свега под непосредним утицајима просветитељства и Хегелове естетике. И Ђорђе Малетић је нешто ближи Хегелу, премда и Канту и Шилеру (његови су дакле естетички ставови еклектички), што ће рећи како је управо у то доба код Срба већ овладао хегелизам у филозофији.

Ширење хегелизма међу тада ученим Србима придонело је слабљењу класицизма, који се поглавито заснивао на идеји како се стварање књижевних дела може научити по угледу на класике као на непромељива правила уметничког стварања, где су једно време Хорације и Хердер установљени као такви неспорни класицистички ауторитети. То се пре свега односи на идеје Лукијана Мушицког, и онда Јована Хаџића, са којим се датира како прво спомињање и дефиниција естетике у српској култури, тако уопште и прво у Србији излагање једне естетичке теорије²¹. У таквој једној естетичкој теорији, укус, машта и разум схваћени су као основни естетички категоријални појмови трију нужних способности за уметничко стварање, при чему је најбитнији заправо разум, јер разум открива законе лепота и ружнога, зато *красноловка* и јесте наука о лепоти, *калеологија*.

Калеологија, или наука о лепом, код Василија Суботића, односно у његовом слободном, препричаном преводу Кругове естетике, први је део естетичке идеологије, која је схваћена као општа наука о естетичким идејама, наредо с којим други и трећи део сачињавају хипсеологија и сингенеологија, или науке о узвишеном и естетичким категоријама. Тако је дат један од тада првих нацрта система естетичке науке код Срба, један дакле претходни увод у најпре круговски увид у кантовски систем естетике, какав ће онда целовитије и приметно слободније приказати Михаил Христифор Ристић.

2. У разлици према поступку Василија Суботића, који је дакле, премда произвољно и у изводима, превео Кругову естетику, Михаил Христифор Ристић није Кругову естетику превео, него је на њој интерпретативно засновао своја естетичка гледања, и тек преко такве круговске интерпретације Кантове естетике

21 Јеремић, Д.: Естетика код Срба, САНУ, Београд, 1989., стр. 102.; Живковић, Д.: Почети српске књижевне критике, Рад, Београд, 1965., стр. 98.; Ранковић, М.: Историја српске естетике, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1998., стр. 18. За даљи увид у историју српске естетичке мисли особито тога времена, такође и Стојковић, А.: Развитак филозофије и Срба, 1804-1944., Слово љубве, Београд, 1972.

дошао до естетике немачког идеализма класичне филозофије, који је већ на делу и у естетичкој концепцији хегелизма код Срба. Уз то, други део Ристићеве естетике сажети је преглед историје естетичке науке, и премда је писан на основу *Историје естетике као филозофске науке* немачког хербартовца Роберта Ци-мермана, сматра се првим радом из историје естетике код Срба, с овим дакле отпочиње и историја естетике у српској филозофији. Није небитно споменути и чињеницу да се с овом Ристићевом естетиком започиње у српској естетичкој филозофији и музикологија, а Ристићево расправљање о музици излази из оквира Кругове естетике. Такође, и својеврсни естетички биологизам код Ристића није концепција из круговске интерпретације Кантове естетике, то је опет његов слободнији увид у присутност естетског који се и није могао наћи ни код Канта, нити код Круга, нити пак код пештанског професора Шедијуса, преко којег је вероватно Ристић и пренео круговску и шилеровску, хердеровску концепцију кантовске естетичке науке.

Свој нешто дакле слободнији начин преношења концепта естетике²² Ристић је отпочео одредбом естетике као филозофске науке, а по њој *естетика излаже законе по којима нам се естествени или художеством произведени предмети допадају*, односно „по којима се у нама мила осећања побуђују сврху бића њиног“. Као и све филозофске науке, Ристић и естетику раздељује по истом методолошком принципу, дакле естетика је чиста и употребљена, или примењена, и то с обзиром на начин одношења према предмету естетског.

Чиста естетика има посла са чистим појмовима естетског, с предметима и доживљајима предмета, уколико су они ствар допадања, уколико дакле сврхе њиховог бића побуђују у нама мила осећања лепог, виспреног, дражесног, пристојног, достојанственог, дирљивог... Управо с обзиром на све ове разнолике начине побуђивања осећања сврха бића предмета, чиста естетика дели се на естетичку идеологију и естетичку криматологију, дакле на науку о естетичким идејама и на науку о укусу.

Сада ова прва, естетичка идеологија, дели се надаље на калеологију, хипсеологију и сингенеологију, с обзиром на то да ли *милину* у нама побуђује количност, какаост или и количност и какаост естетског предмета. Ако је реч о количности естетског предмета и његовог побуђења милине у нама, онда је предмет виспрен, ако је какаост у питању онда је предмет леп, а ако су и количност и какаост на делу, онда је предмет и виспрен и леп. Управо је калеологија естетичка наука о лепом, етимолошки лепо у српском језику иде од прилепити се, лепо је с тог становишта оно што нас због своје дражести необуздано к себи привлачи. А филозофска синтетичка одредба лепог, премда у нешто слободнијој интерпретацији, иде заправо од Канта, јер се каже како *лепо нас принуђава на делатност, јер ова мора бити игра а не посао*, реч је дакле о томе да је лепо у јединству спојена различитост чија се целисходност, у *смотрењу на хармонично поснјешивање целокупне наше дејателности*, може лако и без великог напора схватити.

22 Система целокупне философије, књига VI, *Естетика*, списао Михаил Хр. Ристић, У Карловци, 1860.

Други битни проблем *естетичне идеологије* чисте естетике, проблем виспрености, предмет је хипсеологије, или науке о виспреном. По тој науци, виспрено је, најкраће речено, оно што нам се допада његовом величином, дакле све оно што се *чрез чрезвичайну своју туштину или снагу* нама допада. Реч је о *коликости* неког естетског предмета, а када се коликост, која побуђује у нама виспреност, сједини с квалитети, која побуђује лепоту, онда имамо *синтетичко средство* виспрености и лепоте, из којих онда и настају естетичке категорије као што су, између осталих, дражесно, лепршасто, красно, пристojно, високо, колосално, благородно, свечано, патетично, дирљиво (трогателно), чудновато, ужасно, трагично и романтично. Наука о овим естетичким категоријама *синтетичког средства* за Ристића, а заправо за Круга, јесте сингенеологија.

Други део чисте естетике, *естетична криматологија*, схваћена је као научно учење о укусу, укусу, а, у најкраћем речено, „вкуса има, који зна лепоту у сваком њеном виду достојно проценити“.

Други део естетике уопште, дакле *естетика употребљена*, у својој је бити примењена естетика на разноврсна подручја уметничких стварања. У својој структури дели се на општу и посебну калеотехнику, ова прва је учење о уметности као начину представе, а ова друга, делећи се притом на три дела, разматра музику (тонична калеотехника), лепо и виспрено на телу или равни, где спадају вајарство, сликарство, архитектура, уређење вртова, краснопис (пластична калеотехника), и на крају разматра позориште, плес (мимична калеотехника).

Ристићева естетика довршава се напослетку додатком о *естетици космичној* у којој се разматра природно лепо, и онда кратким историјским приказом естетичке науке, како је то углавном представљено у Цимермановој *Историји естетике као филозофске науке*. Говори се сасвим сажето најпре о античкој естетици код Платона и Аристотела, затим код Плотина, а онда о естетичким учењима Баумгартена, Менделсона, Винкелмана, с посебним освртима на Канта, Шилера, Хердера, Гетеа и Хегела. О овоме последњем понајвише је речи, што је, а то је већ занимљиво, својеврсно пледоаје за стварно стање духа филозофије у Срба у том времену, будући да је управо тада хегелизам, како је већ назначено, доминантнија струја у српској филозофској култури.

Отуда се с правом Ристићева круговска реинтерпретација Кантове естетике сматра тада већ анахроним естетичком, и не само естетичком, концепцијом, и тај естетички анахронизам чини још једну од битних одредница еклектицизма Ристићевог система целокупне синтетичке филозофије. Том систему, у његовој сфери теоријске филозофије, претпоставља се логика, а логика је прва теоријска наука, која с метафизиком и естетиком, сачињава идеалну или чисту филозофску науку, постављајући јој принцип мишљења којим се мисли могућност и границе самога мишљења. У том погледу, с логиком заправо отпочиње распоређивање филозофских наука, она је у методолошком и енциклопедијском смислу, како је то код Ристића, постављена као прва наука филозофије уопште, не дакле само као прва наука теоријске филозофије.²³

23 Ристићева рецепција логике предмет је рада у наредном броју зборника у едицији часописа *Архе* Традиција наставе филозофије (3/2009.).

MIRKO AĆIMOVIĆ

MIHAIL HRISTIFOR RISTIĆ'S PHILOSOPHICAL SYSTEM. PART TWO:
THEORETICAL PHILOSOPHY

Abstract: This paper sets forth to show the foundations of the theoretical philosophy of Mihail Hristifor Ristić's *Система целокупне философије*, who was the high school teacher of philosophy in Sremski Karlovci, and also one of the prominent representatives of the critical Neo-Kantian thought among the scholars at that time. His theoretical philosophy partially consists of metaphysics and aesthetics belonging to an eclectic system of the philosophy, which is based upon the work of the second generation of Kant interpreters and brought about at the time of breaking through of Hegelianism into the tradition of the Serbian folk education.

Keywords: Metaphysics, Gnoseology, Categories, Aesthetics, Kant.

DRAGAN PROLE

LOGIKA I SAMOSTALNOST
FILOZOFSKOG MIŠLJENJAO ZNAČAJU ESEJA MIHAILA HRISTIFORA RISTIĆA
ZA IZVEŠTAJE O SRPSKOJ GIMNAZIJI KARLOVAČKOJ (1853-1918)

Sažetak: Članak Mihaila Hristifora Ristića pod naslovom *O Lihtenfelsovom filozofskom stanovištu* ističe se među svim radovima objavljenim u Izveštajima o Srpskoj gimnaziji Karlovačkoj kao jedini koji je tematizovao filozofsko stanovište udžbenika korišćenog u nastavi filozofske propedeutike. Pojam filozofije kao umske nauke čiji cilj je misaono saznanje istine nalazi se u pozadini Ristićeve interpretacije Lihtenfelsovog filozofskog stanovišta. Budući da se u svom filozofskom obrazovanju Ristić oslanjao na sledbenika Kantove filozofije, Kruga, u središtu njegove kritičke rasprave našlo se osporavanje Lihtenfelsovog stava da se zadatak koji filozofija sebi postavlja može rešiti samo uz pomoć religijskog verovanja i savesti. U drugom delu rada autor prikazuje posledice Lihtenfelsovog insitiranja na filozofskoj relevantnosti vere koje se sastoje u nepriznavanju logike za merodavnu filozofsku disciplinu. Imamo li u vidu, da se nastava u Karlovačkoj gimnaziji temeljila na prosvetiteljskim zahtevima za samostalnim mišljenjem, Ristićeva rasprava predstavljala je uzoran primer argumentacije u prilog filozofskom dostojanstvu logike kao nauke umnog mišljenja i putokaz kako se promišljanje složenih filozofskih problema može staviti u funkciju oblikovanja samostalnih i odgovornih pojedinaca.

Ključne reči: logika, filozofska propedeutika, um, verovanje, osećaj.

U najstarijoj srpskoj gimnaziji objavljivanje *Izveštaja* je započelo 1853, paralelno sa uvođenjem sedmog i osmog razreda, čime je u Sremskim Karlovcima nakon više od pola veka rada uspostavljen celovit gimnazijski nastavni program. Naslov prvog izveštaja bio je *Первыйъ программъ сръбске гимназіе карловачке*. Uprkos činjenici da sadržaj “prvog programa” daleko nadilazi ono što se obično razumeva pod programom neke vaspitno-obrazovne institucije, ta reč se dugo zadržala i tek posle četiri decenije, 1896. ustupila je svoje mesto uobičajenom nazivu *Izveštaj*. Značaj redovnog godišnjeg publikovanja “programa” je ipak mnogo veći od rasprave o prikladnom naslovu. Pre svega zbog toga, što je njihova pojava, zajedno sa uvođenjem najviših razreda, dopri- nela zaokruživanju gimnazijske infrastrukture.

Pored detaljne obaveštenosti o gimnaziji, njenim nastavnim predmetima, aktivnosti- ma, biblioteci, javnim proslavama, nastavnicima i planovima, objavljivanje programa je predstavljalo signal da gimnazija u Sremskim Karlovcima zadovoljava visoke standarde koji su postavljani pred svaku osmorazrednu gimnaziju. Što je najvažnije, njeni učenici

nakon šest razreda više nisu morali da odlaze negde drugde, pošto su od tada u matičnoj gimnaziji mogli da odslužaju osmogodišnju gimnazijsku nastavu i da polože maturalni ispit.

Važno je napomenuti da gimnazijski profesori u sticanju statusa osmorazredne gimnazije nisu prepoznavali godinu prevrata u odnosu na dotadašnji rad. Naprotiv, insistirali su na kontinuitetu svog rada, smatrajući ga od samih početaka ravnopravnim sa svim ostalim državnim gimnazijama tadašnje Habzburške monarhije. Prema mišljenju Stevana Lazića, gimnazija je: “od postanka svoga bila jednaka sa svima gimnazijama svoje otadžbine ne samo po carskoj i kraljevskoj povlastici, nego i po nastavnoj osnovi, a od 1852. i po broju razreda”¹. Stav gimnazijskih delatnika svakako je bio razumljiv, budući da nam sugerise da nisu bili spremni da dovedu u pitanje kvalitet rada tokom više od pola veka, samo zbog toga što u tom periodu gimnazija nije bila osmorazredna.

Međutim, kada je reč o nastavi filozofije, uvođenje sedmog i osmog razreda odigralo je presudnu ulogu. Pri tom svakako nema govora da se prvi pomen filozofskih predmeta vezuje uz uvođenje dva najviša razreda u Karlovačkoj gimnaziji, pošto već *Prva*, a zatim i *Druga nastavna osnova* koju je sačinio Andrija Volni pominju nastavu logike i filozofije morala u šestom razredu². Uvrštavanje filozofskih disciplina u šestorazrednu nastavu ipak nije imalo trajan programski karakter. Naime, *Naučna osnova* za vreme uprave Jakova Gerčića (1825-1851) ne spominje logiku i tzv. *moralku*.

U tom smislu je uvođenje osmorazredne nastave donelo trajno rešenje za filozofske predmete, pošto će pozicija filozofske propedeutike na taj način postati neuporedivo stabilnija. Izučavanje logike u sedmom i empirijske psihologije u osmom razredu gimnazije praktično traje do današnjih dana. Dvogodišnja nastava filozofskih predmeta i danas predstavlja neizostavni deo gimnazijskog nastavnog programa, s tim što je psihologija koja se u međuvremenu osamostalila kao naučna disciplina, zamenjena istorijom filozofije.

Govor o *tradiciji* nastave filozofije postaje legitiman upravo putem kontinuiteta, tj. ustaljivanja nastave filozofskih predmeta, ali valja skrenuti pažnju i na značaj naučnih radova u pomenutim *Izveštajima* koje je Karlovačka gimnazija, poput svih ostalih državnih gimnazija bila dužna da objavljuje svake godine. Zahvaljujući *Izveštajima*, u prilici smo da saznamo nešto više o konkretnom odnosu gimnazijskih profesora prema težišnim filozofskim problemima svog vremena. Pored toga, u prilici smo i da analiziramo filozofske stavove samih profesora filozofske propedeutike, da bismo uvideli da li su oni predstavljali rezultat nekritičkog preuzimanja sadržaja koji su bili obavezujući u nastavi filozofije, posredstvom odgovarajućih udžbenika, ili su pak delimično proizlazili iz samostalnog kritičkog sučeljavanja.

To pitanje se čini naročito značajno, pošto se od nastavnika koji predaju filozofske predmete, a nisu kadri da dođu do vlastitog stava o nastavnim sadržajima, teško može očekivati da ispuni svoje obaveze i da pomognu učenicima u naporima da nauče samostalno da misle. Napokon, u konkretnom istorijskom kontekstu rada najstarije srpske gimnazije

1 Stevan Lazić, „Prvih sto godina Srpske velike gimnazije karlovačke”, u: *Program srpske gimnazije karlovačke za školsku godinu 1889/90*, str. 47.

2 „Iz toga zrelo promišljenoga rada naših zaslužnih predaka vidi se, da su imali u vidu i one učenike, koji se polazeći gimnaziju ne spremaju za veliku školu ... da dobiju stalna moralna pravila za život učeći logiku i moralnu filosofiju u šestom razredu”. Stevan Lazić, „Prvih sto godina Srpske velike gimnazije karlovačke”, isto, str. 21.

svakako je nezaobilazno i pitanje u kojoj meri i na koji način su njeni nastavnici ispoljavali *savremena shvatanja*. Zbog toga se preporučuje i ispitivanje stepena njihove korespondencije sa dominantnim misaonim strujanjima u najvažnijim evropskim filozofskim centrima.

Ukoliko bismo pokušali da ustanovimo da li nam neki rad, uzet pojedinačno, može poslužiti kao oslonac za odgovore na sva ta pitanja, onda bismo svakako izdvojili rad Mihaila Hristifora Ristića *O Lihtenfelsovom filozofskom stanovištu*.

1. RISTIĆEV RAD O LIHTENFELSOVOM FILOZOFSKOM STANOVIŠTU

Na prvi pogled se može učiniti da je neozbiljno i neodgovorno tvrditi da jedan jedini naučni rad može poslužiti kao dovoljno ilustrativan primer za naznačivanje dometa koje je filozofska svest ostvarila u nekoj konkretnoj naučnoj sredini. Doista, i kada je reč o najvećem delu radova profesora Novosadske i Karlovačke gimnazije, s pravom možemo reći da oslanjanje na pojedinačan tekst ne može u dovoljnoj meri odgovoriti na sve zahteve koji se stavljaju pred odgovoran kritički sud o različitim segmentima koji su merodavni za rad na stvarima filozofije u nekoj gimnazijskoj sredini.

Međutim, rad profesora Ristića treba izdvojiti na osnovu najmanje dva razloga. On se razlikuje od svih drugih objavljenih tekstova u *Izveštajima* po tome, što predstavlja sučeljavanje sa stanovištem filozofa čiji udžbenik je tada važio kao nastavno sredstvo za realizovanje plana i programa filozofske propedeutike. Reč je dakle o kritičkoj raspravi čiji predmet ukazuje na zaokružen filozofski stav koji je iznesen u važećem udžbeniku na osnovu kojeg se praktično ostvaruje nastava filozofije. Imamo li u vidu, da su gimnazije u Sremskim Karlovcima i u Novom Sadu objavile nekoliko desetina izveštaja i da je samo u jednom od njih objavljen rad u kojem se profesor na suveren način sučeljava sa stanovištem koje je proizašlo iz pera univerzitetskog profesora, pa kada tome dodamo i da je predmet te rasprave konkretna filozofska pozadina udžbenika koji je uživao status merodavnog učila na osnovu kojeg se moraju pripremati predavanja učenicima, onda takav tekst bez sumnje zaslužuje naročitu pažnju.

Povrh toga, Ristićev rad je jedinstven i po tome, što ne predstavlja neutralno prikazivanje osnovnih filozofskih pretpostavki Lihtenfelsovog stanovišta, nego se osmelio da ukaže na njegove nedostatke, ali nije propustio ni da nagovesti mogućnosti njihovog prevladavanja. Rečju, nesvakidašnji kvalitet Ristićevog teksta sastoji se u činjenici da je gimnazijski profesor iz pograničnog regiona teorijski nadmašio prestoničkog univerzitetskog profesora, ali ne bilo kojeg univerzitetskog profesora, nego upravo onog čiji udžbenik je bio važeće nastavno sredstvo u državnim gimnazijama.

Ristićev rad je izvorno objavljen na nemačkom jeziku, pod naslovom *Über R. Joh. Lichtenfels Ansicht über Philosophie*³. Već sam naslov nam sugeriše da od teksta ne tre-

3 Imamo li to u vidu, onda svakako ostaje za žaljenje činjenica da je dvotomno izdanje čiji naslov glasi *Naučni radovi, govori i drugi sastavi profesora Srpske velike gimnazije karlovačke štampani u Izveštajima od 1853 do 1921 godine*, Sremski Karlovci 1991, izostavilo Ristićev rad. Čini se da su ovom uredničkom odlukom dovedeni u pitanje značaj i ozbiljnost tog hvale vrednog poduhvata, da se dvestogodišnjica rada

ba da očekujemo pregled tema i problema koji se obrađuju na nastavi filozofske prope-
deutike. Otuda se sadržaj Ristićevog rada ne poklapa sa uobičajenim prikazima knjiga.
Umesto toga, autor se opredelio za razmatranje *shvatanja filozofije*, tj. za interpretaciju
određenog uvida u pojam filozofije koje se očituje i u konkretnom udžbeniku.

Primat dakle ima autorovo viđenje filozofije, pa zbog toga i Ristićeva rasprava obra-
ća pažnju na principijelna pitanja. Ristićev tekst razmatra stanovište Lihtenfelsovog
*Udžbenika za uvod u filozofiju*⁴, štampanog u Beču 1850, ali ne razmatra njegov celoku-
pan sadržaj (udžbenik ima ukupno 265 stranica), nego prevashodno tematizuje stavove
koji su izneseni na prvih dvadesetak stranica i zadržava se samo na *Opštem uvodu*.

Ukoliko imamo u vidu da se udžbenik za nastavu filozofije od drugih udžbenika razli-
kuje po tome, što se u njemu ne izlažu i ne definišu neki spoljašnji sadržaji, nego se izlaže
sadržaj koji potiče iz autorovog pojma filozofije, onda će nam se i Ristićeva odluka činiti
sasvim opravdana. Bez obzira na činjenicu, da se Hegelov obavezujući zahtev, vezan za
uspostavljanje neraskidive sprege između pojma filozofije i pristupa istoriji filozofije ne
pojavljuje na stranicama Ristićevog eseja, mogli bismo reći, da je ocena Lihtenfelsovog
filozofskog stanovišta indirektno provedena u skladu s njim. Naime, Ristić se na početku
svog rada ne izjašnjava o vlastitom shvatanju filozofije, ali je ono svakako na delu u kon-
kretnoj analizi, i postepeno, kako odmiče argumentacija, postaje sve uočljivije. Premda
je njegova filozofska obrazovanost mnogo više vezana uz Kantovu (preciznije rečeno uz
Krugovu verziju Kantove filozofije), nego uz Hegelovu filozofiju, kritičko sučeljavanje sa
savremeniciima kod Ristića podrazumeva raspravu u kojoj glavnu reč vodi sam pojam fi-
lozofije. Otuda se čini umesno da najpre iznesemo jedno od Ristićevih određenja filozofi-
je, iznesenih u delu *Основна философия*, da bismo na taj način ukazali na poziciju s koje
je provedena kritička lektira Lihtenfelsovog udžbenika. U tom delu, Ristić u paragrafu
§ 28 kaže: “Философирати значи размышлявати о крайнімъ причинама истине”⁵.
Ono što je u Ristićevom određenju od presudne važnosti za razumevanje njegovog su-
čeljavanja sa Lihtenfelsom, sastoji se u poistovećivanju filozofiranja i mišljenja. Naime,
tvrditi da je filozofija prevashodno vezana uz promišljanje krajnjih načela istine, u isti
mah znači i poricati filozofsku relevantnost osećanja, verovanja, uobrazilje i nagnuća.

Pojam filozofije kao umske nauke čiji cilj je misaono saznanje istine nalazi se u po-
zadini Ristićeve interpretacije Lihtenfelsovog filozofskog stanovišta. Imamo li u vidu,
da udžbenik bečkog profesora na prvoj stranici predgovora insistira da njegov pojam
i sistem filozofije proističu iz teze o *podređujućem dualizmu natčulnog i čulnog, neu-*

gimnazije u Sremskim Karlovcima obeleži na dostojan način. Naime, svoju odluku da izostave Ristićev tekst
urednici (prof dr. Svetozar Nikolić, prof. dr Stanislav Grozdanić i Bogdan Popović) su obrazložili pozivajući
se na tehničke razloge “najviše zbog potrebe da se ograniči obim” (Predgovor, str. X). Dvotomno izdanje
ukupno ima preko hiljadu i stotinu stranica, a izostavljena su dva teksta koja su izvorno objavljena na ne-
mačkom (Ristić), odnosno latinskom jeziku (G. Lazić, *De compositione secundi et tertii ciceronis librorum
de legibus*, 1904), čiji ukupan obim je toliko neznatan, da argument urednika naprosto ne deluje ni ozbiljno
ni uverljivo. Otuda valja izraziti nadu da neko buduće izdanje neće ponoviti ovaj propust i da će uključiti sve
profesorske radove.

4 R. Johann Lichtenfels, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, Wien 1850.

5 Михаилъ Христифоръ Ристићъ, *Основна философия*, Система целокупне философіе књига II, Карловци 1858, стр. 24.

*slovljeno realnog i uslovljeno realnog, duhovnog i telesnog, moralnog i fizičkog*⁶, onda i celokupan sadržaj udžbenika koju učenike uvodi u filozofiju počiva na razumevanju te temeljne teze. Otuda Ristić u uvodu svog rada stavlja akcenat na zahtev, da nama preostaje da odgovorimo „šta bi se moglo razumeti pod natčulno realnim”⁷.

Ukoliko Lihtenfels tvrdi da sadržaj filozofskog sistema ne može biti ni proizvoljan ni slučajan, nego mora poticati iz načela, onda se tom tvrdnjom svrstava u problem-sku situaciju filozofije nakon objavljivanja Kantovih kritika. Naime, već je Rajnhold insistirao da dosledno sprovođenje Kantovog pojma filozofskog sistema zapravo i nije moguće, ukoliko obratimo pažnju isključivo na „slovo” kenigzberškog filozofa.

Kada sistem ne odredimo samo kao jedinstvo raznolikih saznanja, nego mu pridamo strožu filozofsku ulogu i definišemo ga kao pojam uma o formi jedne celine, podređene jednoj ideji, onda mnogo toga zavisi od načina na koji ćemo odrediti tu ideju. Uveren da ta ideja kod Kanta nije bila određena na zadovoljavajući način, budući da vodeće ideje različitih kritika teško mogu biti supsumirane u jedno načelo, Rajnhold je ukazivao na neophodnost konstituisanja pouzdanog fundamenta iz kojeg će se sistematski razviti celokupna filozofija. Uvid u autohtonu baštinu Kantove filozofije upućuje na zahtev da filozofija mora postati elementarna, tj. konsekventno demonstrirana iz svojih pojmova, pri čemu važenje svih njenih pojmova biva omogućeno zahvaljujući prikladno ustanovljenom načelu. Otuda to načelo ne sme biti uslovljeno, nego mora imati karakter apsolutnog, neuslovljenog načela. Rajnholdov „stav svesti”, kao jedinstveno načelo filozofije, pretpostavlja da ono što je u subjektu sintetizovano može biti rastavljeno na svoje delove⁸, tj. na predstave, kategorije i predikate, pa zbog toga najviša sinteza svesti predstavlja izvorište iz kojeg valja razviti celokupan sadržaj filozofskog sistema.

U maniru prepoznatljivog Rajnholdovog sledbenika i Lihtenfels obećava filozofiju kao sistematsku nauku uma, ali umesto fundamenta koji za jenskog nastavljča Kantove filozofije mora biti jedan, u temelj filozofiranja stavlja dualizam⁹. Pitanje njegove vernosti kritičkom projektu biva dodatno otežano postuliranjem nauke o *natčulno realnom*. Naime, Kantov pojam realnost svrstava u kategoriju kvaliteta, čija kompetencija je restriktivno ograničena na *realitas phaenomenon*, tj. na ono što u empirijskoj intuiciji odgovara osećaju. Samim tim je iz Kantove perspektive besmisleno govoriti o *natčulno realnom*, pa se i Ristić s pravom pita o legitimnosti takvog pojma realnosti: „Lihtenfels misli: realno je isto što i bivstvovanje, postojanje. Time on reč *realno* ne uzima u Kantovom smislu, pošto on pod realnim ili reelnim razume poziciju u suprotnosti spram negacije”¹⁰.

6 R. Johann Lichtenfels, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, Vorwort str. III.

7 M. Ch. Ristitsch, „Über R. Joh. Lichtenfels Ansicht über Philosophie”, u: *Другий программъ србске гимназіе карловачке* 1854, str. 5.

8 U ovom stavu Rajnhold je proveo delikatno sadejstvo sintetičkog i analitičkog načina mišljenja koji su kod Kanta bili razdvojeni strogom razlikom između analitičkog i sintetičkog suda. O odnosu sinteze i analize kod Rajnholda: Martin Bondeli, *Das Anfangsproblem bei Karl Leonhard Reinhold*, Frankfurt a/M 1995, str. 96.

9 Za razliku od Lihtenfelsa, Ristić se u svom delu *Основна философия* određuje za jedno načelo, parafrazirajući Rajnholdovu argumentaciju (a nju je preuzeo i Fihte) protiv mnoštva filozofskih načela. Za Ristića je duh realno načelo filozofiranja, a načelo mora biti jedno, jer kada bi ih bilo više, onda bismo se morali odreći jedinstva znanja. Михаил Христифоръ Ристић, *Основна философия*, isto, str. 11-12.

10 M. Ch. Ristitsch, „Über R. Joh. Lichtenfels Ansicht über Philosophie”, isto, str. 5.

2. SPOR U VEZI SA SAZNATLJIVOŠĆU NATČULNO REALNOG

Ukoliko pak apstrahujemo od Kantovog pojma realnosti, preostaje nam da konstatujemo da priznanje natčulne realnosti implicira i prihvatanje natčulnih formi, pošto logički nije moguće govoriti o bivstvovanju lišenom svake forme. Usvojivši Krugovu tezu da „realno bez idealnog nije ništa drugo, nego ono što se zove *materija* ili *telesna masa*”¹¹, Ristić umesno stavlja u prvi plan rasprave odnos ontologije i logike, tj. logičkog statusa ontoloških pretenzija na poimanje natčulne realnosti.

Naime, Lihtenfelsova primarna namera bila je da provede pojmovno *uvođenje u filozofiju*, pa ukoliko je sastavni deo tog postupka vezan za usmeravanje ka natčulnim realnostima, onda je razumljivo da autor ima zadatak da učenicima demonstrira logičke mogućnosti našeg saznavanja natčulnog. Umesto toga, Lihtenfels nam otkriva uporište svog poverenja u filozofsku relevantnost natčulnih realnosti. Ono zapravo nije proisteklo iz njegovih vlastitih istraživanja, nego je preuzeto od Jakobija, i predstavlja izraz nezadovoljstva koje je bilo usmereno kako protiv ograničenja kritičke filozofije, tako i protiv optimizma Kantovih sledbenika u pogledu pojmovnog saznanja neuslovljenog.

Pri tom treba imati u vidu da poreklo Lihtenfelsovog insistiranja na *natčulno realnom* Ristiću nije bilo nepoznato. Premda se u svom radu o Lihtenfelsu ne osvrće na to pitanje, Ristić u svojoj *Istoriji filozofije*, objavljenoj šest godina kasnije, pokazuje da mu je itekako poznata pozadina njegovog stanovišta. Govoreći o protivnicima i kritičarima Kantove filozofije, Ristić je istakao Jakobija, istakavši da „с знатнии одъ саперника Кантови н. пр. Хаманна и Хердера”. Prikazujući osobenosti Jakobijeve filozofije, Ristić je naglasio da je reč o *filozofiji osećanja* za koju nadracionalno ne može biti dokazano, nego samo osecano, pa otuda ni organ spoznaje apsoluta ne može biti um, nego vera. Imajući u vidu primat religijskog osećanja u odnosu na umsko mišljenje, Ristić je Lihtenfelsovo filozofsko stanovište opravdano povezao sa Jakobijem: „Свака философія коя се само на рефлектираюћемъ уму оснива, найпосле у Нихилизамъ излази ... Лихтенфелсъ проф. философіе у Бечу, брой себе къ Якобіовимъ приврженицима”¹². Ukoliko imamo posla sa stanovištem koje se oslanja na najistaknutijeg oponenta Kantove filozofije, onda svakako od njega ne treba da očekujemo visok stepen uvažavanja kada je reč o onim filozofima koji su sebe smatrali Kantovim kritičkim sledbenicima.

Kritikujući na uvodnim stranicama svog udžbenika *formalizovan* pojam filozofije koji je pripisan Ciceronu i „modernim aristotelovcima” Hegelu i Herbartu, Lihtenfels je zapravo izrazio otvoreno neslaganje sa legitimnošću filozofskog interesa za spekulativno razmatranje prirode. Umesto da se posvete umnom proučavanju natčulnog sveta, pomenuti autori su se navodno neopravdano osmelili da dodele filozofski status spekulativnoj nauci o prirodnom biću. Jednostavno rečeno, filozofsko poimanje prirode za Lihtenfelsa je istoznačno sa pražnjenjem filozofije od svakog sadržaja. Prema njegovom uverenju, poimanje prirode mora zahvatiti u prazno, pravi sadržaj pojma je uvek natprirodan.

11 Wilhelm Traugott Krug, *Fundamentalphilosophie*, Wien 1818, str. 100.

12 Михаилъ Христифоръ Ристићъ, *Исторія философіе*, Система целокупне философіе књига X, Карловцы 1860, стр. 103.

Nije ni malo slučajno da je argument za takav stav Lihtenfels potražio kod Jakobija i njegovog tumačenja međusobne prepletenosti idealizma i realizma: „ukoliko je filozofija nauka o neuslovljeno realnom, ona je utoliko ‘realizam’, a ukoliko ona proističe iz verovanja i savesti, što znači iz glasa uma, utoliko ona počiva na ideji i time je ‘idealizam’”¹³. Lihtenfelsovo parafraziranje Jakobija imalo je za cilj da potkrepi tezu da istinski sadržaj filozofije biva omogućen tek posredstvom vere i morala. To znači da prepuštanje načela filozofije samostalnom činu mišljenja ne može rezultirati nikakvim sadržajima, nego samo ispraznim i nepotrebnim spekulacijama bez ikakve filozofske težine.

Naime, pojmovno mišljenje za Jakobija ne može biti vrhunac saznanja, budući da se ono uvek kreće unutar ograničenih određenja, te mu ne može poći za rukom da komunicira sa neograničenim, beskonačnim i apsolutnim. Za razliku od pojmovnog mišljenja, religijsko osećanje raspolaze s privilegijom obuhvatanja natčulne sfere apsolutnog bivstvovanja. Ukoliko nastojimo da promislimo ukupnu konfiguraciju filozofskog sistema, prema Jakobijevom mišljenju nam preostaje da se odlučimo za jednu od alternativa i da dopustimo filozofske kompetencije ekstatičkog karaktera verovanja, ili da svedemo filozofiju na puki relativizam.

Zbog toga Jakobi ujedno i prihvata i odbija Kantovu ključnu saznanjno-teorijsku suspenziju koja se odnosi na principijelnu nesaznatljivost stvari po sebi. S jedne strane, stvar po sebi se konsekventno ispostavlja kao „objektivni” korelat subjektivnog ustrojstva naših saznanjnih moći, ali s druge strane onemogućava relevantnost svih drugih oblika posredstvom kojih apsolut i neuslovljeno ipak mogu postati iskusivi. Drugim rečima, za Jakobija nije sporno da se stvari po sebi ne mogu dokučiti čulnom predstavom, ali je za njega isto tako izvesno da se osećaj i religijski čin verovanja mogu plodno iskoristiti kada je reč o filozofskom govoru o apsolutu. Otuda Jakobijeva kritika Kantove stvari po sebi biva sasvim drugačije motivisana u odnosu na Fihteovu, Šelingovu i Hegelovu kritiku.

Kao svojstvo filozofskog saznanja, konačnost nije odbačena u ime promovisanja beskonačnosti pojmovnog mišljenja, nego radi obezbeđivanja legitimnog prostora za religijski stav u središtu filozofske delatnosti. Otuda Jakobi svoju kritiku Kantovog pojma stvari po sebi zaokružuje sledećim zaključkom: „bez te pretpostavke ne bih mogao da stupim u sistem, a sa njom ne bih mogao da ostanem u njemu”¹⁴. To znači da prevladavanje nedostataka Kantovog mišljenja označava izlazak iz sfere samostalnog filozofskog mišljenja i zakoračivanje u sferu religijskog osećanja. Uvažavanje Jakobijeve argumentacije podrazumeva da filozofija ne može samostalno rešiti zadatke koje sebi postavlja, nego mora napustiti samu sebe i postati religija. Isključi li verovanje, filozofija postaje isprazno i nepotrebno zanimanje.

Otuda se možemo saglasiti sa ključnim argumentom Ristićeve rasprave o Lihtenfelsovom filozofskom stanovištu, budući da on u pogledu pitanja o mogućnostima sa-

13 R. Johann Lichtenfels, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, isto, str. 6 Reč je o argumentima koje je Lihtenfels preuzeo iz predgovora Jakobijeve rasprave koja je napisana u formi razgovora, a za svoju središnju temu je imala odnos između *idealizma i realizma*.

14 Friedrich Heinrich Jacobi, “Über den transzendentalen Idealismus”, u: *David Hume über den Glauben, oder Idealismus und Realismus. Ein Gespräch*, Werke II, Hg. F. Roth/F. Köppen, Leipzig 1815, str. 304.

znanja natčulno realnog s pravom sučeljava Kantovu i Jakobijevu poziciju¹⁵. Naime, ukoliko od određenja načela ili pojma filozofije zavisi i ukupna izgradnja sistema filozofije, onda saznanje natčulno realnog ne sme imati status puke pretpostavke ili postulata, nego mora biti demonstrirano na merodavan filozofski način. Pored toga, Ristić umesno uočava i da kod Lihtenfelsa nije u zadovoljavajućoj meri rešen odnos između našeg saznajnog pristupa *telesnom i duhovnom*.

3. RISTIĆEVI ARGUMENTI U PRILOG FILOZOFSKOG DIGNITETA LOGIKE

Ukoliko bismo logiku rezervisali za pristup čulno realnom, tj. prirodnom biću, a natčulno realno prepusili moralu i veri, onda bismo takođe bili dužni da demonstriramo na koji način se može govoriti o uzajamno određujućem dualizmu te dve sfere. Imamo li u vidu da je Lihtenfelsova osnovna pretpostavka bazirana na stavu da se radi o međusobnom podređivanju, u smislu da čulno realno nije zamislivo bez natčulnog i obratno, onda je od presudnog značaja da ustanovimo okvire i domete tog određivanja, tj. da definišemo u čemu se sastoji merodavna uloga logike usred vere i morala, odnosno njihovu određujuću funkciju u stvarima logike. Međutim, umesto toga, Lihtenfels se radije odlučuje za isključivanje logike iz korpusa filozofskih disciplina.

Prema njegovom mišljenju, logika je samo u *tesnoj vezi* sa filozofijom, ali nije opravdano poistovećivati logiku i filozofiju. U ovom stavu se lako prepoznaju konsekvence Jakobijeve kritike Kanta i Lihtenfelsove bojazni da ne podlegne „formalizmu” Hegela i Herbarta koji proističe iz njihovog poverenja u naučni karakter logike: „Iz pojma logike sledi da ona nije *niti* filozofska, *niti* psihološka nauka, ali je ipak *tesno povezana* sa svim naukama, a naročito sa filozofijom i sa psihologijom”¹⁶. Za Ristića je ovakav odnos prema logici bio duboko pogrešan. Imamo li u vidu da je njegovo vlastito filozofsko stanovište bilo konstituisano kao: „sintetizam koji je shvaćen zapravo kao neokantovski kritičizam koji ima zadatak da sintetiše biće, znanje i delanje”¹⁷ – onda nam je sasvim razumljivo da status logike kao formalne propedeutike ili formalnog organona ne može biti dovoljan da udovolji takvim zahtevima.

Jednostavno rečeno, filozofsko stanovište koje zastupa Lihtenfels primorano je da žrtvuje poziciju logike kao filozofske discipline. Budući da iskorak ka višoj metafizici nije moguć posredstvom logike, nego jedino uz pomoć verovanja i moralnog osećanja, logika se mora zadovoljiti statusom „spoljne saradnice” filozofije, čija uloga je neizostavna, ali ipak nije dovoljno markantna da bi se ona uključila u korpus fundamentalnih filozofskih disciplina.

15 Kada je reč o filozofima koji su sebe smatrali sledbenicima Kantove filozofije, treba napomenuti da je naslednik njegove kenigzberške katedre prihvatilo podelu na *nižu i višu metafiziku* koja bi teško bila zamisliva bez Jakobijevih intervencija. Prema Krugovom uverenju, teorija saznanja se u svojoj primeni nužno mora raščlaniti na *metafiziku čulne prirode* i na *metafiziku natčulne prirode*. Wilhelm Traugott Krug, *Erkenntnißlehre oder Metaphysik*, System der theoretischen Philosophie II, Wien 1818, str 192-193.

16 R. Johann Lichtenfels, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, isto, str. 137.

17 Mirko Aćimović, „Sistem filozofije Mihaila Hristifora Ristića” u: *Arhe 10/2008*, str. 145.

Takav pojam logike dobija posebnu težinu kada govorimo o gimnazijskoj nastavi i njenim propedeutičkim ciljevima. Stoga se postavlja opravdano pitanje: ukoliko upoznavanje s logikom ne predstavlja težišni interes gimnazijske nastave, pošto upravo ono utire put ka sazrevanju učeničkog poimanja, suđenja i zaključivanja, šta onda uopšte valja shvatiti pod filozofskom propedeutikom?

Svakako ne treba prenebregnuti činjenicu da filozofski status logike ne može biti ravnodušno pitanje u okvirima filozofske propedeutike. Od njega zavise uspesi konstituisanja samostalnog mišljenja koje je proklamovano kao središnji cilj celokupne gimnazijske nastave. Naime, ukoliko bismo logici dodelili ulogu koju joj pripisuje Lihtenfels, onda bismo došli u opasnost da stvorimo izvesnu konfuziju kod učenika. Svest da logično mišljenje ne doprinosi sticanju najviših spoznaja, pošto se one oslanjaju na veru i savest, kod mladih ljudi može delovati itekako retrogradno kada je u pitanju višegodišnji misaoni napor koji valja uložiti u nešto, što samo po sebi ne obećava najviše rezultate. Rečju, minimalizovanje statusa logike za sobom ne povlači samo probleme koji su usko povezani za koncipiranje nastave filozofske propedeutike, nego može imati i direktan uticaj i na nedovoljno osposobljavanje učenika za samostalno mišljenje¹⁸.

Lihtenfelsov odgovor na tu dilemu oslonio se na blagotvorne učinke koji proističu iz međusobne prepletenosti filozofije i religije. Ukoliko je krajni cilj filozofije vezan za spoznaju natčulnog, onda filozofija u svom temelju mora sadržati slobodno verovanje u to natčulno. Uvođenje u filozofiju zbog toga nije i ne može biti povezano sa logičkom obukom u apstraktnom i konkretnom mišljenju, nego se direktno tiče oblikovanja naše vere, bez koje ne možemo načiniti ni korak na putu ka *višoj metafizici*: „Dobrovoljno verovanje u natčulno pretpostavlja njegovu datost, a to se odigrava u savesti; utoliko dakle i filozofija proističe iz savesti ... Savest, kao izvorni glas uma, ne pojavljuje se bez njegovog natčulnog podsticaja ... a taj podsticaj se zove ‘vaspitanje’, pa je tako i filozofija, kao nauka uma, uslovljena putem vaspitanja”¹⁹. Nije neophodno napominjati da bi primena tog stava u gimnazijskoj nastavi morala da vodi računa o *primatu* religijskog u odnosu na filozofsko, o neminovnosti da religijsko verovanje u vaspitnom smislu bude *nadređeno* samostalnom mišljenju.

Za razliku od Lihtenfelsa, Ristić je bio uveren da logika ne može ostati puka propedeutika, što znači da je ne smemo poistovetiti sa oskudnim predvorjem koje vodi ka

18 Kada je reč o naučnim radovima profesora Karlovačke gimnazije, treba skrenuti pažnju na dva rada koji se ističu sveću o nezaobilaznoj povezanosti logike i samostalnog mišljenja. Stevan Popović je u radu pod naslovom *Psihološka važnost pitanja u opće i njihova pedagoška važnost po nastavu u matematici (Izveštaj srpske velike gimnazije karlovačke 1882/1883, str. 3)*, ukazao da se „pitanja smatraju kao znak živog duha, kao dokaz da deca misle. A po našem mišljenju pitanja nisu početak, nego rezultat, plod samog mišljenja”. U svom nadahnutom govoru *Reč po osvećenju obnovljene gimnazijske zastave, održanom 18.09.1904*, direktor Radivoje Vrhovac je naglasio značaj samosvrhovitosti mišljenja i naučnog znanja izričito se pozivajući na tzv. „oca logike”, Aristotela: „zar nas još pre toliko vekova uči veliki Aristotelo da je nedostojno slobodna i plemenita čoveka – svuda gledati na korist? Vi i ne osećate, dragi učenici, kako vas u gimnaziji u tom pravcu vaspitava ta prilika, što vam se pružaju neka znanja, ne radi korist, nego li radi znanja; vi ne vidite kako nad vama kruži genije, kojemu ni sam ne znam imena kazati, ali mu svaki čas čujete tihi poziv: ‘izadite iz sebe!’ Blago vama i narodu našem, ako ga poslušate, pa ako i *sami* postanete apostoli njegovi nauka”. *Izveštaj srpske velike gimnazije karlovačke 1904/1905, str. 56*.

19 R. Johann Lichtenfels, *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie*, isto, str. 10.

raskošnim filozofskim odajama. Logika je za Ristića sastavni deo filozofije i to kao *formalna filozofija*. Uočavajući, s jedne strane, manjkavosti postuliranja *natčulno realnog* kao autentičnog predmeta filozofije do kojeg se dospeva uz pomoć vere i moralnog osećanja i insistirajući, s druge strane, na filozofskom dostojanstvu logike, Ristić je u svom radu iz osnova doveo u pitanje filozofsku održivost Lihtenfelsovog stanovišta. Štaviše, ono nije sporno jedino zbog pedagoških deficita do kojih bi moglo dovesti potiskivanje logike izvan sfere filozofskih disciplina.

Temeljni nedostatak Lihtenfelsovog, a time i Jakobijevog pojma filozofije Ristić je s pravom ustanovio u fundamentalnoj deformaciji koja dovodi u pitanje i da li je uopšte dopušteno njihove pozicije nazvati *filozofskim*. Naime, pripisivanje određenom misaonom stavu atribut *filozofskog* ne može biti niti neobavezan, niti proizvoljan čin. Koliko god konkretni oblici filozofiranja mogli biti različiti, zajedničko im je da do svojih temeljnih misli, stavova i načela nisu došli kao do nekog slučajnog nalaza, nego su ih ispostavili unutrašnjom logikom vlastitog filozofskog postupka.

4. EPILOG: ZA SAMOSTALNOST MIŠLJENJA, A PROTIV DOGMATIZMA

Upravo to manjka Lihtenfelsovom *natčulno realnom*, pošto se ono situira u ravni puke pretpostavke, pa ne može ni biti reč o filozofskom pojmu, nego samo o postularanoj predstavi koja se sasvim neopravdano proglašava za najviši domet i cilj samog filozofiranja. Zbog toga se Ristićevom zaključku da je Lihtenfels zapravo promoter *dogmatizma* u filozofiji, teško može bilo šta zameriti: „istorijski posmatrano, princip podređujućeg dualizma proističe *iz moralno-religijskog stanovišta* koje mora biti dokazano tek u filozofiji, sa filozofijom i putem filozofije ... ali ispostaviti *natčulno realno* kao princip filozofije i princip njenog raspravljanja, znači prizivati sistem dogmatizma”²⁰.

Odavno je poznato da moralno naličje dogmatizma stoji u bliskoj povezanosti sa suprotnostima slobode i volje, tj. sa prinudom i primoravanjem²¹. Naglašavajući da slobodan odnos prema *natčulno realnom* može biti uspostavljen tek ukoliko se ono najpre razmatra u iskustvu, Ristić je pokazao da je bio svestan posledica koje može izazvati predavanje Lihtenfelsovih ideja u gimnazijskoj nastavi filozofije. Njegova kritika Lihtenfelsa u tom smislu je predstavljala izraz prosvetiteljskih uverenja koja su dominirala među profesorima Karlovačke gimnazije, a naglašavala su značaj samostalnog mišljenja što indirektno podrazumeva i stavljanje logičkog mišljenja u prvi plan u odnosu na religijsko uverenje.

20 M. Ch. Ristitsch, “Über R. Joh. Lichtenfels Ansicht über Philosophie”, isto, str. 10.

21 U nekoliko svojih spisa Hegel se uvek iznova sučeljavao sa Jakobijevim mišljenjem, uočavajući opasnosti od promocije religijskog stava kao nadređenog filozofskom. Kada je reč o posledicama po moral, Hegel je ukazivao da apelovanje na savest i verovanje koje iz nje proističe, zapravo lako raskida sa postojećom običajnošću i umesto poštovanja normativnosti pravnog i moralnog poretka, nameće proizvoljne predstave o plemenitosti i veličanstvenosti. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Friedrich Heinrich Jacobi's Werke*, u: *Gesammelte Werke Band 15, Schriften und Entwürfe I (1817-1825)*, Hg. Hogemann/Jamme, Hamburg 1990, str. 22.

Značaj i opravdanost Ristićeve rasprave indirektno su dokazani i posredstvom daljeg sleda događaja. Pored činjenice da stanovište izneseno u udžbeniku nije doveo u pitanje samostalnost nastave logike koja se do 1854. oslanjala na udžbenik kantovca Beka, već naredne godine je sa spiska knjiga predviđenih za nastavu filozofske propedeutike iščezao i Lihtenfelsov udžbenik za predmet *Empirična psihologija* koji je, zajedno sa Bekovim, ustupio svoje mesto Cimermanovim udžbenicima²². Otuda valja odati priznanje Mihailu Hristiforu Ristiću da je učenicima Karlovačke gimnazije već počevši od 1855. omogućio da prate nastavu logike prema uzoru na standarde koji se i danas smatraju najprikladnijim kada je reč o potrebama nastave na gimnazijskom nivou.

Naime, Cimermanov udžbenik donosi upravo onaj pojam logike, za koji se i sam Ristić zalagao. U njemu je logika određena kao normativna filozofska disciplina, a ne samo kao spoljašnja saveznica filozofske delatnosti koja sama nije u prilici da pristupi svrsi te delatnosti, tj. saznanju istine: „Pod *logikom* razumemo celokupnost onih normi, prema kojima mišljenje dospeva do nauke, tj. uspeva da sazna istinu ... ime logika je izvedeno iz umnog mišljenja”²³.

Karlovačkoj gimnaziji služi na čast, što je imala profesora čiji rad se, bez obzira na sve „pozajmice” od uglednih imena evropske filozofije, ogledao u zrelosti i odgovornosti, u nastojanju da se promišljanje složenih filozofskih problema stavi u funkciju oblikovanja samostalnih i odgovornih pojedinaca. U tom pogledu bi Mihailo Hristifor Ristić i danas trebalo da predstavlja putokaz svim gimnazijskim nastavnicima filozofije u Srbiji.

DRAGAN PROLE

LOGIC AND THE AUTONOMY OF PHILOSOPHYCAL THINKING

On Relevance of the Paper of Mihailo Hristifor Ristić to the Reports on Serbian Grammar School in Sremski Karlovci (1853-1918)

Abstract: Mihailo Hristifor Ristić's paper entitled »*About Lichtenfels' philosophic viewpoint*« has become more prominent of all papers published in *Reports on the Serbian grammar school in Sremski Karlovci* as the only one which thematizes concrete philosophical viewpoint of books used for philosophical propedeutics classes. The concept of philosophy as a science of reason, with the goal of a contemplative grasp of the truth is included in the background of Ristić's interpretation of the philosophical position of Lichtenfels. Considering the fact that during his philosophical education, Ristić leaned on a follower of Kant's philosophy, the focus of his critical argument contains the disapproval of Lichtenfels's stand which notes that the problem philosophy poses to itself can be solved with the aid of religious belief and consciousness. In the

22 Reč je o udžbenicima: Robert Zimmerman, *Empirische Psychologie für Obergymnasien*, Wien 1852; odnosno Robert Zimmerman, *Formale Logik für Obergymnasien*, Wien 1853.

23 Robert Zimmerman, *Formale Logik für Obergymnasien*, Wien 1853, str. 4.

second part of this paper, the author displays the consequences of Lichtenfels' insistence on the philosophical relevancy of faith which are consisted of the denial of logic as an official philosophical discipline. Considering that the classes in the Karlovci Grammar School are based on the enlightenment requests for independent thinking, Ristić's work has made an exemplary role model of apologetics of the philosophical dignity of logic as a science of cognitive thinking and a good example on how contemplating complex philosophical problems can be put into function of modelling independent and responsible individuals.

Keywords: Logic, Philosophical Propedeutics, Reason, Faith, Feeling.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

AUTONOMNOST KARLOVAČKE GIMNAZIJE
U KREIRANJU NASTAVE FILOZOFIJE U PERIODU
OD 1791. DO 1921. GODINE*

Sažetak: Autor u radu pokušava da utvrdi stepen autonomnosti Karlovačke gimnazije u kreiranju vlastitih programa i nastavnih planova, posebno iz filozofskih predmeta, u periodu od njenog osnivanja 1791. godine pa sve do 1921. godine. Analizom je utvrđeno da su postojale najmanje dve faze spoljnih uticaja na rad Karlovačke gimnazije. U prvom periodu, od početka rada pa do 1873. godine, Gimnazija je uživala relativno visok stepen autonomije u uređenju sopstvenih nastavnih programa, što joj je omogućavalo da vodi računa o specifičnim potrebama školovanja srpskog naroda, bez bojazni od moguće negativne reakcije nadležnih organa. Drugi, znatno teži, period u radu Karlovačke gimnazije počeo je 1873. godine, kada je odlukama Zemaljske vlade u Zagrebu redukovana, a potom i *de facto* ukinuta njena autonomija, i trajao je sve do podržavljenja Gimnazije 1921. godine. Iako bi se moglo pomisliti da je nastava iz filozofskih predmeta, u prvih 130 godina postojanja Gimnazije, automatski sledila mene nastavnih planova, naročito tokom drugog perioda njenog rada, u stvarnosti se to nije dešavalo. Štaviše, čini se da je nastava iz filozofskih predmeta u Karlovačkoj gimnaziji imala osobenu evoluciju, relativno nezavisnu od implementiranih promena, što potvrđuje i analiza njenih „Programa” i „Izveštaja”. Na primer, bez obzira što su u periodu od 1792. godine pa do 1825. godine, bila u primeni dva različita nastavna plana u Karlovačkoj gimnaziji, predavani su isti filozofski predmeti: Logika i Etika (oni su predavani i po planu za školsku 1849/50 i 1850/51 godinu). Od 1825. godine pa do školske 1847/8 godine, Logika je verovatno bila jedini filozofski predmet u nastavi u Gimnaziji, iako su i u ovom periodu takođe primenjivana dva plana. Školske 1853/54 godine u Karlovačkoj gimnaziji uveden je novi nastavni plan, po kome je nastava iz filozofije sublimirana u jednom predmetu, Filozofskoj propedeutici. U okviru tog predmeta u naredne dve školske godine (1854. i 1855.), držana su predavanja iz Logike, Psihologije, Metafizike i Istorije logike. Od školske 1856. godine pa sve do kraja razmatranog perioda, samo dva tečaja su održavana iz Filozofske propedeutike: Logika i Psihologija. U tih 65 godina dešavale su se promene naziva ovih predmeta, obima nastave iz njih, redosleda izlaganja i korišćene literature, ali one su retko koincidirale s brojnim izmenama nastavnih planova i programa, kao i donetim zakonima, propisima i naredbama.

Ključne reči: Karlovačka gimnazija, autonomija, nastavni plan, nastavni program, nastava filozofije.

* Ovaj rad posvećen je dvema bivšim učenicama Karlovačke gimnazije, Marijani Čurguz i Anđeli Čupić.

Srpsko školstvo u Austrougarskoj monarhiji svoj *arhe* ima u povlastici koju je austrijski car Leopold I dao srpskom narodu 21.08.1690. godine¹. Do osnivanja prve srpske gimnazije ipak će proteći čitav jedan vek, a razlozi se mogu tražiti u brojnim teškoćama s kojima su se Srbi susretali tokom prvih godina, pa i decenija, svog boravka na novoj teritoriji. Najčešće se pominju objektivne okolnosti, selidbe i mešanje s drugim narodima i kulturama, ali i vlastite slabosti, nemanje tradicije pohađanja škola ni razvijene pismenosti, osim kod izvesnog broja sveštenika.

Srpski patrijarh Arsenije Čarnojević III (patrijarh od 1674. do 1706. godine) bio je svestan da opstanak naroda u takvim okolnostima nužno zahteva razvijenu prosvetćenost, pa je prilikom svog boravka u Beču 1698. godine, u trećoj tački molbe da se srpskim patrijarsima pokloni spahiluk Sečuj, tražio dozvolu da u sečujskom gradiću može osnovati gimnaziju i „druge korisne zavode”. Sečuj je dobijen, ali na molbu o osnivanju gimnazije nije stigao nikakav odgovor. Osam godina kasnije, neposredno pred svoju smrt 16.07.1706. godine, patrijarh je u predstavi najvišem mestu molio da mu se dozvoli, između ostalog, da može podizati za svoj narod štamparije i škole². Ni na ovu patrijarhovu predstavku nije stigao odgovor³.

Da se čitava stvar nije razvijala željenom brzinom, jasno je i zbog podatka da je tek 1727. godine izdata vladina uredba kojom se dozvoljavalo slobodno podizanje nižih i viših srpskih škola, kako u selima tako i u gradovima. Mitropolit Mojsije Petrović (mitropolit od 1713. do 1730. godine) je u proglasu od 18.10.1727. godine saopštio da u Karlovcima otvara višu školu, koja je počela sa radom naredne 1728. godine. Njegova namera je bila da podigne narod „iz tame neznanja”. Mitropolit je objavio i program, iz koga se vidi da su se u drugoj i trećoj godini izučavali i predmeti sa filozofskom pozadinom, ili su sami bili eksplicitno filozofski orijentisani. To su redom Retorika i Moralka, i potom Logika i Filozofija.

Rad mitropolita Petrovića nastavio je mitropolit Vićentije Jovanović (mitropolit od 1731. do 1737, godine). Mitropolit Jovanović nije bio zadovoljan delovanjem dotadašnjeg učitelja Maksima Suvorova, pa je poslao molbu kijevskom arhiepiskopu da mu pošalje nekoliko učitelja iz Kijevske akademije, koji bi podučavali srpsku decu u slovenskom i latinskom jeziku, kao i u filozofskim i bogosloveskim naukama. Mitropolit Jovanović bio je zaslužan ne samo za funkcionisanje postojeće škole, već je predano radio i na osnivanju i podizanju novih narodnih osnovnih škola, ali i srpskih gimnazija u Karlovcima, Osijeku i Dalju. Mitropolit je takođe neumorno podsticao narod da svoju

1 Autonomija zasnovana na tzv. „istorijskim privilegijama” je tokom 222 godina postojanja sledila mene i transformacije same Carevine, prelazeći put od željene političko-teritorijalne, preko realizovane narodno-crkvene, do redukovane crkveno-školske.

2 P. Despotović, *Škole Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj*, Kragujevac, 1888, str. 25-26.

3 Novi patrijarh Isaije Đaković iste 1706. godine, kao i prvi srpski sabor u Krušedolu, koji je počeo svoje zasedanje naredne 1707. godine, podnose slične zahteve. Isaije Đaković je, naime, u dogovoru sa narodnim poslanicima, podneo molbu vlastima u Beču, da se srpskom narodu dozvoli podizanje i uređivanje narodnih škola i osnivanje narodnih štamparija.

decu šalje u škole, ali i pokušavao da osnaži obrazovanje samih učitelja. Ovaj period se stoga s pravom smatra prvim ozbiljnijim pokušajem nastanka školstva kod Srba⁴.

Ratne nevolje i nove migracije Srba učinile su da se naredna škola („Latinska škola”), pod pokroviteljstvom mitropolita Pavla Nenadovića (mitropolit od 1749. do 1768. godine), otvori tek 1.10.1749. godine. Pored ove Latinske škole postojale su za vreme mitropolita Nenadovića u Karlovcima još četiri različite škole, koje su zbog datuma otpočinjanja njihovog rada (prvi oktobar, tj. dan Pokrova Bogorodice), nazivane „pokrovo-bogorodičnim školama”. To su bile slovenske i latinske škole u kojima su se izučavale različite nauke, uključujući i retoriku.

Latinska škola⁵ mitropolita Nenadovića imala je dva stepena - viši i niži - i sedam razreda. U razredu retora (VII razredu) izučavale su se Retorika i Logika, od predmeta koji su važni za ovo istraživanje. Iz Retorike, pored teorije, učenici su vežbali i na Ciceronovim govorima *Pro Sexto Roscio Amerino* i *Pro Anio Milone*. Za Logiku se u literaturi navodi da se učila po Redlhamerovoj⁶ knjizi. U popisnom inventaru imovine mitropolita Nenadovića, postoji pored glavnog inventara biblioteke i jedan poseban popis pod naslovom: *Specification deren in der Erbschöflichen Bibliothek befindlichen unterschiedlichen Schulbüchern*. Iz tog popisa može se saznati da se u Mitropoljskoj biblioteci nalazilo skladište knjiga, koje su se upotrebljavale u maloj slovenskoj, sloveno-gramatičkoj, grčko-psaltirskoj, latinskoj i klirikalnoj školi. Među 22 navedene knjige nalazilo se i nekoliko knjiga iz retorike i filozofije. Kada je retorika u pitanju, reč je o sledećim knjigama: „Soarii Rhetorica”, 2 Stück, Nürnberg, 1753; „Ciceronis Epistulae”, 3 Stück, Nürnberg, 1753; „Isocratis orationes”, Paris, 163. Iz filozofije se pominje samo jedna knjiga: „Redlhameri Philosophiae”, 11 Stück, Wien, 1760⁷. Nivo karlovačke Latinske škole bio je isti kao i nivo drugih latinskih škola u Ugarskoj i Austriji. Uostalom, na osnovu *Vorschrift wegen künftiger Einrichtung humanistischen und philosophischen Studien*, iz 1753. godine, u školama se moralo raditi isključivo po propisanom planu, i nijedan učenik nije mogao biti primljen u školu bez adekvatne prethodne spreme.

Gašenje Latinske i drugih viših škola u Karlovcima nastupilo je smrću mitropolita Nenadovića, a nekako u to vreme se i situacija sa školama u Austriji znatno promenila. Do tog doba škole su bile tretirane kao *adnexum* crkve, pa samim tim nisu zasluživale ni preteranu pažnju državnih vlasti. Promene su nastupile 28.09.1770. godine, kada je carica Marija Terezija donela odluku da školstvo postaje državna stvar, pa je otvaranje i

4 Nevolja obe škole bila je u tome što nisu imale stalnih izvora prihoda, a iz Beča nije dozvoljavano da se razreže odgovarajući porez za njihovo izdržavanje, te su zatvarane smrću njihovih osnivača i glavnih finansijera.

5 Latinska škola je po svom ustrojstvu bila svetovna ustanova, ali pošto je njen finansijer bio mitropolit Nenadović, ona je smatrana crkvenom ustanovom. Mitropolit Nenadović je na osnovu privilegija od 21.08.1690. godine, svoju jurisdikciju protegao i na Karlovačku latinsku školu i njene dake.

6 Redlhamer (J. Redlhamer, 1713-1761), jezuita, austrijski katolički teolog i filozof, jedno vreme profesor etike u Beču. Od njegovih dela sa filozofskom konotacijom ističu se: *Philosophia rationalis*, Viennae, 1752 et 1755; *Philosophia naturalis seu Metaphysica, Ontologiam, Cosmologiam, Psychologiam et Theologiam naturalem complectens*, II Tomi, Viennae 1753, Varsaviae 1761; *Philosophia naturalis seu Physica generalis et particularis*, Partes II, Viennae 1755; *Philosophiae tractatus*, i, ii. 8vo. Viennae, 1753-55.

7 Mitropoljski arhiv u Sremskim Karlovcima, br. 282 iz 1769. godine.

funkcionisanje škola otada bilo vezano za dozvolu vlasti. Po 65. paragrafu Regulamenta od 1770. godine, zadatak državnih vlasti je bio da podižu škole za Srbe, a opštine su trebale da ih izdržavaju.

Nakon smrti mitropolita Jovana Đorđevića (mitropolit od 1769. do 1773. godine), koji, kako se saopštava u izvorima, nije mnogo vodio računa o školama, poslanici okupljeni na Narodno-crkvenom saboru 1774. godine, tražili su odobrenje od carice da se, umesto tzv. klirikalnih škola u svakoj dijecezi, otvori u Novom Sadu Narodna gimnazija sa internatom, i da se obaveže svaka kuća da plaća njeno izdržavanje sa po 5 krajcera. Odgovor je stigao tek 1778. godine, a obrazloženje odbijanja carice Marije Terezije da dozvoli osnivanje gimnazije u Novom Sadu bilo je šturo, i glasilo je da se ona ne može otvoriti „iz važnih uzroka”. Narodno-crkveni sabor je zaključio 18.06.1781. godine, da se u sedištu arhiepiskopa u Karlovcima ipak treba osnovati velika škola odnosno gimnazija, što je bila i želja tadašnjeg mitropolita Mojsija Putnika (mitropolit od 1781-1790 godine).

Na srpskom crkveno-narodnom saboru 1769. godine razmatralo se, između ostalog, kako da se osnivaju škole za obrazovanje sveštenstva, kako da se podižu narodne škole, i koliko godina da traje školovanje. Posebno ustrojstvo, kako da se uredi narodne osnovne i druge škole za srpski narod u Austrougarskoj, doneseno je 02.11.1776. godine pod nazivom: *Ustav iliričeske deputacije od 2. novembra 1776. za iliričeske male škole*⁸. Ovo je bio prvi pisani zakon za srpske narodne osnovne škole od kada su Srbi počeli da žive u Monarhiji, i zato je bio od posebne važnosti za kulturno-prosvetni život srpskog naroda. Prema ovom ustavu srpske škole bile su uređene na sledeći način:

1. Uz svaku pravoslavnu parohijalnu crkvu trebala se osnovati tzv. trivijalna srpska škola.

2. Sva školska zdanja koja su bila nepodesna za školu morala su se popraviti prema uputstvu školske direkcije. Tamo gde nije bilo školske zgrade morala se što pre sazidati nova zgrada.

3. Tamo gde pravoslavni Srbi nisu imali svoje parohije, odnosno gde se nalazila samo rimokatolička župa, pravoslavna deca trebala su da pohađaju odgovarajuću rimokatoličku školu.

4. Ako nije bilo ni jedne ni druge parohije, đaci su u tom slučaju trebali da pohađaju najbližu školu, bez obzira da li je ona bila pravoslavna ili rimokatolička.

5. Čak i kada su pohađala rimokatoličku školu pravoslavna deca nisu smela ni u kom pogledu biti diskriminisana, niti su morala pohađati časove veronauke predviđene za rimokatolike.

6. Učitelji su imali zadatak da decu poduče u čitanju, pisanju, računu i veronauci, i to na primeren, tj. lak, jasan i razumljiv način.

7. Propisani nastavni predmeti za male srpske škole bili su: čitanje štampanih i rukopisnih slova na narodnom jeziku, pisanje, račun i hrišćanska nauka. Posebno su pohvaljivani oni učitelji koji su pomagali đacima da nauče nemački jezik.

⁸ Školska obaveza prema „Iliričeskom Ustavu” odnosila se i na ženski pol, što je doista napredna odredba za drugu polovinu XVIII veka. Istini za volju, treba reći da je proteklo čitavih 116 godina od osnivanja Karlovačke gimnazije do trenutka kada su i devojčice mogle da je uredno pohađaju. Naime, na molbu nekoliko karlovačkih građana, Zemaljska vlada u Zagrebu dozvolila je tek 1907. godine da se njihove ćerke mogu upisati u Karlovačku gimnaziju kao redovne učenice.

8. Učitelji su bili dužni da nauče decu molitve koje su se upotrebljavale pri raznim bogoslužnjima, kao i crkvenom pojanju i drugim običajima koji su važili kod onih, kako se navodi, koji nisu bili unijati.

U 31. paragrafu ovog „Ustava” bili su ozakonjeni sledeći važni momenti: obavezni nastavni predmeti i principi kojih se svaki učitelj morao pridržavati u svom radu; propisane su školske knjige i ostala sredstva potrebna za nastavu; vođeno je računa kako da se dođe do učitelja odgovarajuće stručne spreme; određene su mere za vršenje nadzora narodnih škola i rada samih učitelja. Određena je, zatim, i dob i trajanje školovanja za svu decu; označena su, dovoljno precizno, sedišta školskih opština; relativno je utvrđen i pravni odnos između učitelja i opština s jedne strane i viših nadležstava s druge strane; utvrđen je početak administrativnog delovanja narodnog učiteljstva; deca su, konačno, zaštićena od zloupotrebe od strane učitelja i sveštenika.

Osim obrazovnog momenta, u „Ustavu” za srpske osnovne škole istaknuta je i vaspitna dimenzija, preciznije rečeno, ova dva elementa dovedena su u neraskidivu vezu kao jedinstveni *paideutički* proces. Na jednom mestu se naglašava da je jedini zadatak učitelja da se bave vaspitanjem učenika i adekvatnim prenošenjem znanja na njih. Učitelji su takođe trebali izgrađivati karakter svojih učenika, insistirajući kod svojih đaka na usvajanju principa pobožnosti, istinitosti, iskrenosti i pravdoljubivosti.

Kritika rada tadašnjih srpskih škola zasnivala se na više osnova. Ovde će biti pomenuto da se tih godina nije ni pomišljalo da bi škola trebala vežbati đake da pravilno misle i da mogu logički da oblikuju i izražavaju vlastite misli, već da se većina gradiva učila napamet, i da se ono usvajalo bez posebnog razumevanja. Mita Nešković je, u tom smislu, isticao da decu treba učiti da misle i „umnožiti im duševno blago novim jasnim predstavama i pojmovima”⁹. Nevolje u obrazovanju đaka najčešće su pripisivane tome što su učitelji bili „skroz nedorasli svome pozivu”. Kasnije je ove probleme pokušao da reši Đorđe Natošević, školski savetnik zadužen za srpske pravoslavne narodne škole, tako što je insistirao da se Pedagogija predaje po najboljim stranim autorima, uzimajući u obzir posebne potrebe samog srpskog naroda¹⁰.

Godine 1790. umro je Josif II, koji je svojim prosvetnim apsolutizmom, centralizacijom i smanjivanjem staleških povlastica navukao na sebe gnev mađarskog plemstva¹¹. Ono je u carevoj politici videlo grubo kršenje svojih prava, a sledstveno tome i mađarske državnosti koju je smatralo da reprezentuje. Izazvano reformama Josifa II, koji je dao prednost nemačkom jeziku i kulturi, mađarsko plemstvo je svoj staleški nacionalizam počelo da nadgrađuje naglašavanjem mađarskog jezičkog i kulturnog identiteta. Mađarsko plemstvo je državno uređenje Josifa II shvatalo kao raskidanje svojevrstnog društvenog ugovora zaključenog između vladara i plemićkog staleža. Bez obzira na revolt mađarskog plemstva, detronizacija tada vladajuće dinastije nije izvršena, jer je mađarska aristokratija ustuknula i na kraju ipak prihvatila odlučujuću prevagu bečkog dvora.

9 M. Nešković, *Istorija srpskih škola u Austro-ugarskoj monarhiji*, Srp. Manast. Štamp., Sremski Karlovci, 1897, str. 101.

10 Kao pomoćni predmet za Pedagogiju, pored Antropologije i Psihologije, navodi se i Etika.

11 Desetogodišnja samostalna vladavina Josifa II, najstarijeg sina Marije Terezije, imala je svojih ogorčenih protivnika, ali i pristalica, među pripadnicima srpskog naroda. O tome detaljnije videti u knjizi Milorada Pavića. M. Pavić, *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam*, Nolit, Beograd, 1979.

Josifov naslednik i brat Leopold II pokazao se kao vešt vladar, jer je u nesigurnim vremenima za dinastiju, na saboru Mađarske uspeo da sačuva celinu svog carstva i kraljevstva. Državni sabor se u jesen 1790. godine preselio iz Budima u Požun (današnja Bratislava), na kojem je došlo do kompromisa dvora i mađarskog plemstva, tako da do prave samostalnosti Mađarske unutar Habsburške monarhije u tom trenutku nije došlo (odnosno samostalnost je, bez obzira na donete zakone, većinom ostala formalna), uprkos snažnom nastojanju jednog dela mađarskog plemstva.

Leopold II je, istovremeno sa sazivanjem mađarskog državnog sabora, odobrio i sazvao za 1. septembar 1790. godine u Temišvaru i srpski narodno-crkveni sabor. Taj sabor je bio, pored uobičajenih aktivnosti, i izborni, pošto je na njemu došlo do biranja novog mitropolita. Umesto umrlog Mojsija Putnika, za karlovačkog mitropolita izabran je Stefan Stratimirović (mitropolit od 1790. do 1836. godine). Glavno pitanje koje se na saboru postavilo, bilo je da li će Srbi u Ugarskoj postati narod, ili će ostati pod carskom zaštitom u nesigurnom privilegovanom položaju. Ugarski sabor, koji je bio u toku, nije bio raspoložen da Srbima da kolektivna prava, dok u isto vreme austrijski dvor u okviru privilegija nije štitio pojedinačna građanska prava Srba. Za prvu soluciju, tj. za borbu za kolektivna prava i stvaranje vlastite autonomne oblasti založili su se neki srpski plemići, trgovci, intelektualci i oficiri. Osnova njihovog zahteva bila je da car tzv. ilirskoj naciji dodeli „neku teritoriju” na upravljanje (srpska autonomna teritorija predviđala se u Tamiškom Banatu). Sava Tekelija, jedan od vođa srpskog plemstva na temiškarskom saboru, i njemu bliski plemići odbijali su takvu mogućnost, jer su takvu tvorevinu smatrali „državom u državi”, misleći da su ugarski zakoni mnogo bolji od carskih privilegija, koje, usput, Ugarska nije priznavala. Deo plemstva i visoko sveštenstvo i dalje je istrajavalo na odbrani privilegija. Zahtev za dobijanjem posebne političko-teritorijalne oblasti nije prihvaćen, ali su Srbi, kao i još neki narodi drugih veroispovesti, posle 1790. godine dobili građanska prava u Kraljevini Ugarskoj, pošto je izvršeno delimično ugrađivanje srpskih privilegija u ugarsko zakonodavstvo. To se u narednom periodu pre svega videlo u osnivanju prosvetnih ustanova, razvijanju institucija kulture, reformisanju jezika i pravopisa, čime su se stvorile pretpostavke za savremeni nacionalni pokret, koji je u slučaju Srba dobio snažan podsticaj rađanjem srpske države posle Prvog (1804. godine) i Drugog (1815. godine) srpskog ustanka.

Ovaj svojevrsni *kaïros* za srpski narod u domenu prosvete želeo je da iskoristi mitropolit Stefan Stratimirović, čija ambicija je bila da sprovede u život odluku sabora iz 1781. godine i sabora u Temišvaru iz 1790. godine, o osnivanju gimnazije u Karlovcima. Ta želja postala je stvarnost zahvaljujući darežljivosti krojača, a kasnije bogatog trgovca i bankara, Dimitrija Anastasijevića Sabova.

Sabov je želeo da napravi sopstvenu zadužbinu pa je darovao novac za osnivanje gimnazije, pošto se u to vreme smatralo da gimnazija predstavlja najvažniju potrebu srpskog naroda. Na skupu uglednih Srba iz Karlovaca odlučeno je da će gimnazijom upravljati mitropolit Stratimirović, uz savetodavnu pomoć četiri patrona (dva iz redova sveštenstva i dva svetovnjaka), koji su činili Patronat. Car Leopold II potvrdio je Sabovljeve legat 11.10.1791. godine. Iz Sabovljeve osnovnog pisma treba pomenuti odredbe da gimnazija mora zauvek ostati u Karlovcima, i da je dužnost

Patronata da propisuje šta će se učiti u gimnaziji, kao i da bira profesore i direktora gimnazije¹².

Odmah po odobrenju Osnovnog pisma, mitropolit Stratimirović je počeo pripreme i rad na osnivanju gimnazije. Čitava 1791. godina protekla je u pripremnim radnjama, kako đaka za pohađanje gimnazije, tako i prostorija u kojima će gimnazija biti smeštena. Nastava je startovala 01.11.1792. godine¹³, uz obaveštenje mitropolita Stratimirovića da će se u Karlovačkoj gimnaziji predavanja održavati na nemačkom i latinskom jeziku, a da će predmeti biti istovetni onima koji su predavani u drugim kraljevskim gimnazijama. U stvari, kao uzor za uređenje Karlovačke gimnazije poslužila je prvom direktoru Jovanu Grosu Pečujska gimnazija, a nastavni plan je bio onaj koji je važio za gimnazije u tadašnjoj Ugarskoj. Vrhovni nadzor je vršio Dvorski ratni savet, koji je 19.08.1824. godine doneo uredbu, da će samo onim privatnim gimnazijama priznati pravo javnosti koje se budu povinovale propisanim uredbama.

Mitropolit Stratimirović nije bio zadovoljan nastavnim planom po kome se radilo u mađarskim gimnazijama, pa se za savet obraćao raznim učenim ljudima svoga vremena. Između ostalog tražio je savet i od čuvenog školskog stručnjaka i reformatora ruskih škola Teodora Jankovića Mirijejskog, čija preporuka je bila da je ipak najbolji plan koji je postojao u gimnazijama u Ugarskoj. Takva sugestija Mirijejskog nije pokolebala mitropolita Stratimirovića, koji je želeo da ugarske i austrijske planove prilagodi specifičnim potrebama srpskog naroda¹⁴. Naime, jedan deo đaka nakon tri ili četiri razreda gimnazije napuštao je školovanje i počinjao da se bavi zanatima ili trgovinom, a drugi deo je nastavljao školovanje na univerzitetima. Namera je bila da se za obe ove grupacije omogući prikladno i celovito opšte obrazovanje. Naravno, nije se smelo mnogo odstupati od nastavnih planova austrijskih i ugarskih gimnazija, da bi oni svršeni karlovački đaci koji žele i imaju mogućnosti, mogli nesmetano da nastave školovanje na univerzitetima u Austriji i Ugarskoj.

Na zahtev mitropolita Stratimirovića, direktor Gros je 1797. godine detaljno objasnio koje su razlike između nastavnog plana po kome se radilo u Karlovačkoj gimnaziji i nastavnog plana gimnazija u Ugarskoj¹⁵. Glavna razlika bila je u tome što je u

12 Preuzeto iz: *Osnovna pisma* (Privilegije) *Srpske pravoslavne velike gimnazije karlovačke* iz 1791. g. i 1792. g. Izdanje Gimn. patronata, Srem. Karlovci, 1903.

13 Premda je u najstarijem protokolu Karlovačke gimnazije zabeleženo da je ona počela sa radom 14. avgusta 1791. godine (*Protocollum Gimnasii Carlovitiensis ianugurati 14 Augusti 1791.* (Gimnazijski arhiv)), verovatnije je da je prava gimnazija otvorena, kao što je i navedeno, prvog novembra naredne godine. Pored pripremnog razreda otvorena su odmah i prva dva gramatikalna razreda, a sledeće 1793/4. god. otvoren je i treći gramatikalni razred. Školske 1794/5. god. otvoren je i prvi razred čovečnosti, a 1796/7. godine i drugi razred čovečnosti. Šest razreda gimnazija je dakle imala tek od 1796. godine.

14 Iako je namera mitropolita Stratimirovića bila da gimnazija bude *paideutička* ustanova za sve slojeve srpskog naroda, vreme je pokazalo da je ona ipak prevashodno stvarala od svojih đaka učene ljude i buduće činovnike.

15 U gimnazijama u Ugarskoj radilo se po nastavnom planu, kako je on bio izložen u: *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* („Opšti školski i naučni sistem za ugarsko kraljevstvo i njemu pridružene strane”) od 22.08.1777. godine, a kasnije prema *Ratio educationis*-u iz 1806. godine. Opširnije o različitim školskim zakonima i uredbama u Austriji i Ugarskoj u autorovom tekstu. Ž. Kaluderović, „Autonomnost Novosadske gimnazije u kreiranju nastave filozofije u XIX i početkom

Karlovačkoj gimnaziji bilo opširnije gradivo u razredima čovečnosti nego u ugarskim gimnazijama. Detaljnija i produbljenija predavanja u Karlovačkoj gimnaziji odnosila su se na većinu predmeta, a među njima i na Etiku.

Na sednicama komisije za izradu nastavnog plana, izrađena su 1796. godine načela po kojima se izvodila nastava u Gimnaziji. Primerak ovih načela napisan je na crkveno-slovenskom jeziku i sadrži nastavni plan u opštim crtama, a njegov puni naziv je: *Namjerenije i izloženije nauk, koji u Gimnazijumu karlovačkom junosti serbskoj u obojih tečenijah predajut se*¹⁶. Po ovom najstarijem nastavnom planu (skraćeno *Namjerenije i izloženije*), svrha pohađanja Gimnazije bila je trostruka: da se dobije znanje potrebno svakom čoveku koji želi da se smatra prosvেćenim, bez obzira šta je po zanimanju; da se spremne mladi ljudi po akademijama i univerzitetima za više društvene slojeve u Mađarskom kraljevstvu; i treće, da se znanjem ne preopteretiti pamćenje mladih ljudi, nego da se u skladu sa načelima prosvetiteljstva prosveti njihov um i volja.

Prema rasporedu časova za period od 1792. do 1798. godine¹⁷, u prvom semestru prvog razreda čovečnosti učila se jedan čas *Ars cogitandi* („umeće mišljenja”, ili ono što bi se danas zvalo Logika). U prvom semestru drugog razreda čovečnosti ne pominje se ni jedan striktno filozofski predmet.

Nekoliko stranica kasnije Kosta Petrović¹⁸, na mestu na kome detaljno nabroja sve predmete koji su predavani u Karlovačkoj gimnaziji po planu iz 1796. godine, daje nešto drugačije, ili barem potpunije, informacije. Prema tim podacima, u oba viša razreda Gimnazije predavane su i Logika i Moralka. Iz Logike su se učila pravila kako se može steći i uvećati ljudsko znanje da bi bilo jasno i osnovano. Iz predmeta koji se zvao Moralka učilo se o dužnostima prema Bogu, prema samom sebi i prema bližnjima. Premda su podaci za ovaj period oskudni, vrlo je verovatno da je potonja informacija tačna. Ona je u svakom slučaju saglasna sa beleškama Stevana Lazića, direktora Karlovačke gimnazije od 1876. do 1896. godine. On, naime, u tekstu *Prvih sto godina srpske velike gimnazije karlovačke, 1791-1891*, pominje identične podatke o Logici i Moralki¹⁹, koji se potom javljaju u Petrovićevoj knjizi²⁰.

XX veka”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008, str. 53-63.

16 Osnovne ideje u nastavnom planu iz 1796. godine preuzete su iz *Ratio educationis*-a. Po njemu se predavalo u gimnaziji školske 1796/97. i 1797/98. godine.

17 Raspored časova u gramatikalnim i razredima čovečnosti preuzet je iz knjige Koste Petrovića. K. Petrović, *Istorija karlovačke gimnazije*, M. srpska, N. Sad, 1991, str. 61-62.

18 K. Petrović, *Istorija karlovačke gimnazije*, M. srpska, N. Sad, 1991, str. 67.

19 Beleška iz dela teksta pod naslovom „Najstarija naučna osnova”, koja se tiče Logike i Moralke, nalazi se na 26. stranici Lazićevog teksta. Čitav Lazićev tekst preuzet je iz „Programa srpske velike gimnazije karlovačke” za 1890/91. godinu. Videti u: S. Lazić, *Kratka pregled istorije Srpske pravoslavne velike gimnazije u Sr. Karlovcima*, Novi Sad, 1891.

20 Navedene informacije ne moraju biti protivrečne, s obzirom da je pomenuti raspored časova za period od 1792. do 1798. godine nepotpun, jer se odnosi samo na *primo semestri* oba razreda čovečnosti. Sasvim je moguće da se Moralka predavala u drugom semestru drugog razreda čovečnosti, čime bi oba izvora bila dovedena u sklad.

Pošto mitropolit Stratimirović nije bio zadovoljan postojećim planom, novi nastavni plan je napravljen već 1798. godine i važio je sve do 1825. godine. To je čuveni Volnjev plan, koji je on napravio uz pomoć profesora Lazarevića, a na osnovu načela izraženih u *Namjereniju*. Broj razreda nije se promenio s ovom promenom plana, osim što je od školske 1807/8. godine ukinut pripremni razred²¹, pa je od tada Karlovačka gimnazija imala četiri gramatikalna i dva razreda čovečnosti.

Iste 1798. godine izrađena su načela kojih se treba pridržavati prilikom održavanja nastave u gimnaziji. Po tom planu „namjerenije” gimnazije je:

1.) da se u njoj predaju one nauke koje su potrebne svakom prosvetćenom čoveku, bio on trgovac, domaćin, vojnik ili sveštenik. Svakom građaninu potrebno je da poznaje pored maternjeg jezika i nemački jezik, aritmetiku, prirodne nauke, svetsku istoriju, fiziku, logiku i etiku. Svaki građanin treba da bude i dobar hrišćanin, zato se u svim razredima učila hrišćanska nauka;

2.) da se u gimnaziji predaju one nauke, koje će pripremiti mlade za studiranje na akademijama i univerzitetima. Zato je bilo potrebno da tadašnja omladina uči latinski jezik, osnove algebre, geometrije i trigonometrije²².

Prema Protokolu, u drugom razredu čovečnosti za 1798. godinu, Andrija Volni je predavao Logiku (u prvom semestru *Logica elementa* i *Logica elementa et exercitium*) i Etiku²³ (u drugom semestru *Doctrina moralis*), i to 2 časa nedeljno. Logika se učila iz *manuscripta*, i iz Kresbovog udžbenika *Handbuch der Logik*.

Po „Naučnoj osnovi” za period od 1798. do 1825. godine, Logika i Moralka su se, u prvom periodu do 1810. godine, predavale na latinskom jeziku, na isti način i u identičnom obimu kao što je stajalo u Protokolu za 1798. godinu. U periodu od 1810. do 1825. godine, u drugom razredu *humanitatis classis* iz Logike se u prvom tečaju učilo o „pojmovima, o sudu neposrednom i posrednom (ratiocinia) o različitom poznavanju”. Drugi tečaj u istom razredu bio je iz Moralka, i na njemu se učilo o prirodnoj teologiji, i o moralnim dužnostima „prema Bogu, prema nama samima i prema drugima”²⁴.

Veronauka se predavala svake školske godine u Karlovačkoj gimnaziji, jednako kao i u državnim gimnazijama. U stvari, po tadašnjem nastavnom planu, nastava iz svih predmeta vodila je istom cilju: da se u svakoj naučnoj istini i u svakoj prirodnoj pojavi „proslavi ime Božje”. Iz „Naučne osnove” za Moralku vidljivo je koliko je ta disciplina bila posvećena istom cilju, i koliko se malo razlikovala od npr. zadatka koji je imala veronauka „da učenici, od naravi rastreseni i lakoumni, ne zaborave koju verozakonitu

21 Ukidanje pripremnog razreda izvršeno je u svim razredima u Ugarskoj, shodno novom školskom zakonu *Ratio educationis*-u, iz 1806. godine.

22 K. Petrović, „Iz istorije Karlovačke gimnazije 1791-1851”, str. 148, u: *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, sv. 36, ur. d-r D.J. Popović, knj. XII, sv. 2, Novi Sad, 1939.

23 Od prvog do četvrtog gramatikalnog razreda predavao je u pojedinim razredima sve predmete isti nastavnik i on se zvao *classis professor*. U I i II razredu čovečnosti predavala su dva stručna profesora, jedan matematiku, prirodne nauke i filozofiju, a drugi latinski jezik i istoriju.

24 S. Lazić, *Prvih sto godina srpske velike gimnazije karlovačke, 1791-1891*, str. 34, u: „Program srpske velike gimnazije karlovačke” za 1890/91. godinu.

istinu”²⁵. Konačno, u delu „Izveštaja srpske velike gimnazije karlovačke” za školsku 1904/5. godinu, koji donosi tekst o Euripidu, eksplicitno se kaže: „Jelinska filozofija, kao uopće i svi počeci slobodnog ljudskog umovanja, imade svoj izvor u religiji”²⁶. Ovo samo pokazuje da su nauka i filozofija bile, ili u najmanju ruku trebale da budu, „sluškinje teologije”. I pored neospornog uticaja prosvetiteljskog duha, osporavanje legitimacijske osnove hrišćansko-feudalnog sveta išlo je sporo, a sekularizacioni pokret i ideja laičke škole, u tom periodu, još uvek nisu bili zaživeli u srpskom narodu.

Do školske 1842/43. godine bile su samo tri ocene ubeležene u glavnom katalogu i godišnjim svedočanstvima gramatikalnih razreda. Jedna ocena bila je opšta za sve naučne predmete, druga za hrišćansku nauku, a treća iz ponašanja ili vladanja. Školske 1842/43. godine uvedeno je ocenjivanje po predmetima i u gramatikalnim razredima. Od predmeta koji su se naredne 1843/44. godine izučavali, za ovo istraživanje interesantna je Logika, koja se predavala u drugom razredu čovečnosti.

Nastavni plan iz 1847/48. godine zanimljiv je i po tome, što je Patronat naložio direktoru Gerčiću da prepíše novi nastavni plan koji je uveden u Novosadskoj gimnaziji²⁷. Direktor je, zatim, dobio zadatak da predmete u Gimnaziji podeli na nastavnike, a predavanja u novoj školskoj godini trebala su se odvijati na četiri jezika: latinskom, nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku²⁸. Po tom rasporedu, kao i nekoliko godina ranije, Logika se predavala u VI razredu Gimnazije, i to na latinskom jeziku.

Da li zbog nezadovoljavajućih rezultata rada po nastavnom sistemu po kome se radilo u školskoj 1847/48 godini, ili iz nekih drugih razloga²⁹, on nije dugo opstao u Karlovačkoj gimnaziji, pa se već u školskoj 1849/50. i 1850/51. godini radilo po drugom sistemu, odnosno po tzv. „fahsistemu”. Po tom novom nastavnom sistemu držana su u šestom razredu Gimnazije predavanja iz Logike i Etike³⁰.

Po naređenju austrijskog ministarstva prosvete, profesori Eksner (F.S. Exner) i Bonic (H. Bonitz) izradili su 1848. godine novi nastavni plan za gimnazije u Austriji, tzv.

25 K. Petrović, „Iz istorije Karlovačke gimnazije 1791-1851”, str. 155, u: *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, sv. 36, ur. d-r D.J. Popović, knj. XII, sv. 2, Novi Sad, 1939.

26 „Izveštaj srpske velike gimnazije karlovačke” za školsku 1904/5. godinu, str. 100.

27 Informacija je neobična zbog toga što je Novosadska gimnazija osnovana samo 37 godina ranije po uzoru na Karlovačku gimnaziju, i u njoj je po osnivanju sproveden isti sistem školovanja koji je važio u Karlovačkoj gimnaziji!

28 Od školske 1846/47. godine prvi put se pominje da se u gimnaziji uči posebno srpski jezik.

29 Kosta Petrović iznosi različite podatke u dva svoja rada o razlozima kratkog trajanja nastavnog sistema iz 1847/48. godine. U delu „Iz istorije Karlovačke gimnazije 1791-1851”, na stranicama 165-166, on piše da je naučna osnova iz školske 1847/8. godine uvedena u Karlovačku gimnaziju, imajući u vidu iskustvo Novosadske gimnazije, gde je ova osnova već funkcionisala, i gde se „pokazala kao vrlo dobra”. Zatim se navodi da su se političke prilike „ubrzo izmenule”, i da se zato ova naučna osnova nije održala u Karlovačkoj gimnaziji ni godinu dana (Petrović u fusnoti dodaje da je ovu informaciju dobio od Vase Stajića). U knjizi *Istorija karlovačke gimnazije*, str. 147-150, Petrović više ne pominje političke razloge, barem ne eksplicitno, a o rezultatima rada po nastavnom sistemu iz 1847/8. godine ima dva nepodudarna stava. Na jednom mestu (str. 149), kaže da nije našao zabeležene podatke o uspehu u školskoj 1847/8. godini u ondašnjim listovima, dok nešto ranije (str. 147), piše „biće da nisu postignuti najpovoljniji rezultati u radu po novom nastavnom sistemu po kome se radilo u školskoj godini 1847/8.”.

30 U petom razredu postojala je i nastava Psihologije, kao što je i ponovo uvedena Antropologija.

„Organizacioni nacrt” (*Organisations-Entwurf*). Po tom nacrtu primarni cilj gimnazije bio je da mladim ljudima omogući više opšte obrazovanje. Kao krajni cilj nastave navodi se prosvetiteljski kredo da je svrha svih predmeta oplemenjivanje karaktera mladih ljudi. Taj novi nastavni plan trebao se primeniti i u Karlovačkoj gimnaziji, pošto je teritorija Vojvodstva Srbije potpadala pod jurisdikciju austrijskog ministarstva prosvete.

Nadzornu vlast nad Karlovačkom gimnazijom i u ovom periodu vršio je Dvorski ratni savet u Beču. Karlovačka gimnazija bila je izjednačena sa svim drugim gimnazijama u državi. Ona je imala pravo javnosti i njeni đaci primani su bez ikakvih prijemnih ispita u ugarske gimnazije. Patronat je dakako bio dužan da šalje periodične izveštaje Dvorskom ratnom savetu o uspehu učenika, podatke o nastavnom planu po kome su predavanja održavana, kao i detalje o učiteljima i direktoru Gimnazije.

Kada je školske 1853/54. godine otvoren i osmi razred u Karlovačkoj gimnaziji, prestao je da važi nastavni plan koji je sastavljen po načelima *Namjerenija i izloženija* iz 1798. godine. Te godine uveden je u Gimnaziji i nastavni plan po „Organizacionom nacrtu”. Po 17. i 18. paragrafu tog zakona srpski jezik, kao maternji jezik učenika, trebao je da bude nastavni jezik u Karlovačkoj gimnaziji, a istovremeno i najvažniji nastavni predmet. Prema zapisnicima profesorskih konferencija od 1853. godine i Filozofska propedeutika³¹ se, između ostalih predmeta, počela predavati na srpskom jeziku³². Ipak, proći će još dvadesetak godina dok u Karlovačkoj gimnaziji srpski jezik ne postane nastavni jezik za sve predmete.

Nastavni jezik u gimnazijama regulisala je naredba Ministarstva prosvete u Beču od 01.01.1855. godine. Što zbog specifičnog tumačenja naredbi o učenju nemačkog jezika, što zbog Bahovog apsolutizma i germanizacije zemlje koja je bila u punom jeku, polako su svi predmeti počeli da se predaju na nemačkom jeziku. U Vojvodstvu Srbiji i Tamiškom Banatu, bio je, kao i u celom austrijskom carstvu, zvanični jezik nemački. Pošto su se Karlovci nalazili u Vojnoj granici Petrovaradinske pukovnije, to su i u pitanjima škola potpadali pod Generalnu komandu u Temišvaru. Izveštaji koje je iz Karlovačke gimnazije dobijala Generalna komanda, uglavnom su završavali tako što su jednostavno primani k znanju. Premda je Generalna komanda povremeno iznosila primedbe didaktičko-pedagoške prirode i uređivala neke elemente života Gimnazije, nadzor nad Karlovačkom gimnazijom uglavnom je bio formalne prirode. Nema zabeleženih podataka da je u to doba neki državni nadzornik vršio u samoj Gimnaziji stručni nadzor. Istina, nije ni bilo mnogo razloga za ozbiljnije primedbe, pošto je Gimnazija, i pored relativno visokog stepena samostalnosti, išla u korak sa drugim državnim škola-

31 O poreklu filozofske propedeutike, upotrebi samog termina i njenom značaju, šire videti u radu profesora Perovića. M.A. Perović, „Evropska gimnazija i tradicija nastave filozofije”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008, str. 9-24.

32 Preuzeto iz: K. Petrović, *Istorija karlovačke gimnazije*, M. srpska, N. Sad, 1991, str. 180. Ovaj podatak je nesaglasan sa informacijom iz „Prvog programa srbske gimnazije karlovačke” za školsku 1853. godinu, prema kome te godine uopšte nije bilo filozofskih predmeta u Gimnaziji. Na tragu zapisnika profesorskih konferencija je i beleška iz teksta S. Lazića, u kojoj se tvrdi da je „Mihajilo Ristić predavao filozofijsku propedeutiku” u Karlovačkoj gimnaziji od školske 1852/3. godine pa do 1861. godine (S. Lazić, *Prvih sto godina srpske velike gimnazije karlovačke, 1791-1891*, str. 43, u: „Program srpske velike gimnazije karlovačke” za 1890/91. godinu). Oba izvora, dakle, tvrde da se 1853. godine predavala Filozofska propedeutika u Gimnaziji, iako nje u programu za tu godinu nema.

ma, i bez obzira što je tada bila privatna ustanova bez prava javnosti, imala je gotovo identičan nastavni plan kao i svaka druga državna gimnazija.

Patronat se permanentno starao da očuva samostalnost Karlovačke gimnazije³³. U teškim situacijama pomoć nije tražena od Vojnog ministarstva, kao nadležnog organa vlasti u Vojnoj Krajini, već se Patronat obraćao srpskom narodu, jer je to bila jedina instanca za koju je bilo izvesno da neće ugrožavati samostalnost Gimnazije³⁴. Vojno ministarstvo je 1869. godine bilo raspoloženo da Karlovačkoj gimnaziji da pravo javnosti, pod uslovom da ona bude pod nadzorom školskog organa vlade. Patronat nije želeo da pristane na takav uslov, imajući u vidu dugo čuvanu i branjenu autonomiju same Gimnazije.

Tek 09.03.1873. godine Generalna komanda u Zagrebu je dodelila Karlovačkoj gimnaziji javnost, s pravom da se u gimnaziji može polagati ispit zrelosti³⁵. Tada je postavljeno nekoliko teških uslova koje je Gimnazija, zbog nezavidne pozicije u kojoj se nalazila, bila prisiljena da prihvati. Prvo, Patronat je i dalje morao da se stara o izdržavanju Gimnazije i mogao je da postavlja njene profesore, ali uz uslov da pribavi odobrenje Generalne komande u Zagrebu. Drugo, nastavni plan u Karlovačkoj gimnaziji morao je biti isti onakav kakav je bio i u drugim državnim gimnazijama u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj Krajini. Treće, sve disciplinske mere i pravila koja su važila u drugim državnim gimnazijama, morala su početi da se primenjuju i u Karlovačkoj gimnaziji. I četvrto, rad u Gimnaziji od tada je bio pod supervizijom državnog školskog nadzornika, pod čijim predsedavanjem su održavani i svi budući ispiti zrelosti³⁶.

Godine 1883. Patronatu Gimnazije oduzeto je pravo i da odlučuje o disciplinskim prestupima njenih učenika. Ovim i sličnim aktima Zemaljska vlada u Zagrebu pokazivala je da će postupati sa Karlovačkom gimnazijom jednako kao i sa svim drugim područnim gimnazijama pod njenim okriljem. Time su direktno povređivana gotovo vek stara autonomna prava Gimnazije, a njenom Patronatu ostajale su isključivo dužnosti, a mala ili nikakva prava. Svaka veća kazna i isključenje učenika iz Gimnazije npr. moralo je ići na završno odobrenje Zemaljskoj vladi. Kod primanja novih učenika iz drugih gimnazija, ukoliko se nastavni plan samo unekoliko razlikovao, morala se takođe prvo dobiti dozvola od Zemaljske vlade. Kada je nekim aktom menjala nastavni plan, Zemaljska vlada je naređivala direktoru gimnazije (Stevanu Laziću) da pazi o

33 Odnos Karlovačke i Novosadske srpske gimnazije prema državnoj vlasti bio je regulisan kraljevskim reskriptom od 10.08.1868. godine, članovima 92 i 93, i kasnijim zaključcima Narodno-crkvenog sabora. Državnoj vlasti pripadalo je vrhovno pravo nadzora, a nastavni metod u Karlovačkoj i Novosadskoj gimnaziji morao je biti saglasan sa postojećim državnim školskim naredbama i nastavnim metodom u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Mita Klicin, *Kraljevski reskript od 10. avg. 1868. god. sa izmenama i dopunama*, Sremski Karlovci, 1909, str. 128-134.

34 Patronatski zaključak od 15.03.1852. god. č. 2 (Patronatski arhiv).

35 Karlovačka gimnazija je pravo javnosti dobila na osnovu „Organizacionog nacrtu”. Na osnovu tog istog zakona, ban Kraljevine Hrvatske i Slavonije ukinuo je i ono malo privilegija koje je Gimnazija uživala za vreme Vojne Krajine.

36 Zapisnici Gimnazije za 1873. god. K.k. General-Commando in Agram v. 9 März 1873. Gimn. arhiv.

tačnom sprovođenju odluka i da je „za sve mane u tom pogledu odgovoran ravnatelj ovoj Zemaljskoj vladi”³⁷.

Karlovačka gimnazija je tih godina samo po spoljašnjim oznakama bila autonomna. Sva njena autonomija sastojala se u tome što je nosila naziv Srpska pravoslavna velika gimnazija³⁸ i što se nastavni jezik zvao srpski³⁹. Cela unutrašnja organizacija i rad škole morali su biti isti kao i u gimnazijama u Hrvatskoj i Slavoniji.

Istraživanje dostupnih izvora pokazalo je da se, grubo govoreći, rad Karlovačke gimnazije u prvih trinaest decenija njenog postojanja može podeliti na dva perioda. U prvom periodu, od osnivanja 1791. godine pa sve do 1873. godine, Gimnazija je uživala relativno visok stepen autonomije u kreiranju sopstvenih planova i programa. Specifične potrebe srpskog naroda u školovanju ostvarivale su se korigovanjem postojećih normi i proširivanjem ili sužavanjem različitih oblasti i predmeta u školskim Nacrtima, bez velike bojazni od moguće negativne reakcije nadležnih organa. Gimnazija je u nekoliko navrata tokom ovog perioda, zbog materijalnih, kadrovskih ili organizacionih problema, bila prisiljena da traži pomoć od različitih institucija. Teški trenuci Gimnazije korišćeni su za vršenje pritisaka na nju, u smislu da se potrebna pomoć uslovljavala dopuštanjem Gimnazije da se uvede odgovarajući nadzor nad njenim radom, odnosno pristajanjem Gimnazije na delimično ili potpuno gubljenje vlastite autonomije. Ovi manje ili više suptilni pokušaji ograničavanja samostalnosti Karlovačke gimnazije, od strane Patronata i zaposlenih beskompromisno su odbijani, čak i po cenu privremenog gubljenja ugleda Gimnazije i smanjenja kvaliteta nastave u njoj.

Ipak, jedan takav nezavidan momenat u kome se zatekla Karlovačka gimnazija iskoristila je Zemaljska vlada u Zagrebu, koja je, kao što je rečeno, uz vrlo restriktivne uslove, 1873. godine odobrila pravo javnosti Gimnaziji, i od tada počinje drugi, složeniji period u njenom radu. Prihvatanje uslova Zemaljske vlade s pravom je potom bilo označeno kao *de facto* ukidanje autonomije Gimnazije. Položaj Karlovačke gimnazije

37 Akt od 29.08.1881., Zemaljske vlade br. 2415. U isto vreme Novosadska gimnazija uživala je svoje privilegije u gotovo neokrnjenom obliku. Do donošenja XXX zakonskog člana o srednjim školama u Ugarskoj od 1883. godine, mađarski ministar prosvete nije se mešao u unutrašnju upravu i rad Novosadske gimnazije, premda je gimnazija imala pravo javnosti i u njoj se polagao ispit zrelosti. Tek je novim školskim zakonom od 1883. godine ograničena vlast Patronata, a mešanje u funkcionisanje Novosadske gimnazije bilo je od ovog doba institucionalizovano.

38 Sudeći prema sačuvanim „Programima” i „Izveštajima”, Karlovačka gimnazija je dosta često menjala svoje ime. „Prvi program” za 1853. godinu, naslovljen je na „Srpsku gimnaziu karlovačku”. „Drugi” i „Treći” program za školsku 1854. i 1855. godinu, odnose se na „Veliku gimnaziu srpskog istočno-pravoslavnog obšestva karlovačkog”. Narednih 20 godina, odnosno u periodu od 1856. do 1876. godine, Gimnazija se zvala „Velika gimnazi(j)a karlovačka”. U „Programu” za školsku 1877. godinu prvi put se pojavljuje naziv „Srpska pravoslavna velika gimnazija karlovačka”, i on je važio zaključno sa „Programom” za školsku 1880/81. godinu. „Programi” od školske 1881/82. pa do „Izveštaja” za školsku 1910/11. godinu, odnose se na „Srpsku veliku gimnaziju karlovačku”. Školske 1911/12. godine i školske 1912/13. godine gimnazija se ponovo zove „Srpska pravoslavna velika gimnazija karlovačka”. Od školske 1913/14. do školske 1919/20. godine u „Izveštaju” je nešto drugačiji naziv: „Srpska pravoslavna velika gimnazija sremsko karlovačka”. Poslednja dva „Izveštaja” za školske 1920/21-1921/22. godine, naslovljena su na „Kraljevsku veliku gimnaziju sremsko karlovačku”.

39 K. Petrović, *Istorija karlovačke gimnazije*, M. srpska, N. Sad, 1991, str. 237.

dotatno je pogoršan deset godina kasnije (1883. godine), kada je ukinuto i ono malo prava koje je imala, te je njena autonomija od tog doba bila gotovo potpuno ispražnjena i bez suštinskog sadržaja. Ovaj najteži period u radu Karlovačke gimnazije trajao je sve do kraja Prvog svetskog rata, odnosno do njenog podržavljenja 1921. godine.

Poznato je da je Karlovačka gimnazija negovala izrazito humanistički karakter, uz snažan akcenat na učenju klasičnih jezika. U okviru naglašene humanističke orijentacije Gimnazije, značajno mesto zauzimali su predmeti sa filozofskom konotacijom. Filozofski predmeti koji su tokom celokupnog razmatranog perioda predavani u Gimnaziji bili su: Logika, Etika, Psihologija, Metafizika i Istorija logike. Iako bi se moglo pomisliti da su programi filozofskih predmeta automatski pratili promene nastavnih planova koji su tokom prvih 130 godina rada Gimnazije donošeni, stvari nisu stajale tako jednostavno. Štaviše, čini se da je nastava iz filozofskih predmeta u Karlovačkoj gimnaziji imala osobenu evoluciju, relativno nezavisnu od implementiranih promena.

Andrija Volni je npr. bio poznat po tome što je, kao čovek izrazito naklonjen prirodnim naukama, sastavio nastavni plan (važio od 1798. do 1825. godine) koji je naglašavao učenje antropologije sa higijenom, botanike, zoologije, mineralogije sa geologijom, a u višim razredima čovečnosti i fizike i astronomije. No, kada su filozofski predmeti u pitanju, u ovom planu nije bilo nekih većih promena ni u nazivu predmeta, ni u obimu nastave, ni u redosledu izlaganja, niti u sadržaju predavanog gradiva iz Logike i Etike, u odnosu na prethodni plan koji se primenjivao u Karlovačkoj gimnaziji, a koji je važio od 1791. do 1798. godine. Jedina promena koja se može uočiti bila je tehničke prirode, i sastojala se u tome što Logika i Etika nisu više predavane odvojeno u dva razreda (prvom i drugom razredu čovečnosti), već zajedno u drugom razredu čovečnosti.

Naredni nastavni plan, koji je sastavio tadašnji direktor Karlovačke gimnazije Jakov Gerčić, važio je od 1825. do 1846/7. godine. Gerčić je potpuno izmenio orijentaciju Gimnazije koja je važila u prethodnom periodu. On je, budući oduševljeni pristalica klasicizma, dramatično smanjio gradivo iz prirodnih nauka u nastavnom planu, smatrajući da u školi treba prvenstveno da se uče istorija, geografija, nemački jezik i, posebno, latinski jezik.

Na žalost, izvori za ovaj period su oskudni, pa tako ni u Lazićevom tekstu (*Prvih sto godina srpske velike gimnazije karlovačke, 1791-1891*), niti u Petrovićevom radu („Iz istorije Karlovačke gimnazije 1791-1851”), nema nikakvih podataka o eventualno predavanim filozofskim predmetima tokom 18 godina primene ovog plana. Prve informacije koje Petrović iznosi u svojoj knjizi *Istorija karlovačke gimnazije*, a koje se tiču pomenutog perioda, odnose se na školsku 1843/44. godinu. Prema njima, Logika se predavala u drugom razredu čovečnosti. Nikakvih dodatnih preciziranja nema, pa se ne može pouzdano utvrditi da li je takav raspored važio tek od te školske godine, ili se on odnosi i na sve prethodne školske godine, počevši s 1825. godinom.

Novi nastavni sistem, koji je patrijarh Josip Rajačić (mitropolit od 1842. do 1848. godine, a patrijarh od 1848. do 1861. godine) uveo u Karlovačku gimnaziju školske 1847/48. godine, nije ništa promenio u nastavi filozofskih predmeta u odnosu na prethodni, što znači da je Logika, kao jedini filozofski predmet, te školske godine takođe predavana u VI razredu.

Sistem koji je bio na snazi školske 1849/50. i 1850/51. godine, doneo je određene izmene. U toku te dve školske godine, u VI razredu Gimnazije, osim Logike, održavana

su predavanja i iz Etike. U stvari, ovakav raspored filozofskih predmeta u nastavi, sa Logikom i Etikom u završnom razredu čovečnosti, označavao je povratak na plan koji je važio od 1798. do 1825. godine. Konačno, u podeli predmeta za školsku 1851/52. godinu nema nijednog predmeta usko filozofske provenijencije.

Školske 1853/54. godine u Karlovačkoj gimnaziji uveden je nastavni plan po tzv. „Organizacionom nacrtu”. Novi nastavni plan je doneo značajne promene u nastavi filozofskih predmeta. Najpre, nastava je sublimirana u jednom predmetu koji se zvao Filozofska propedeutika, koji se, prema Lazićevim beleškama, počeo predavati od školske 1852/53. godine. Školske 1854. godine predavanja iz Filozofske propedeutike sastojala su se iz dva tečaja, a na njima je držana nastava iz Logike, Psihologije i Metafizike. Naredne 1855. godine, u okviru Filozofske propedeutike, predavani su Psihologija, Logika i Istorija logike. Od školske 1856. godine, pa sve do kraja razmatranog perioda (školske 1921/22. godine), samo dva predmeta su predavana u okviru Filozofske propedeutike, i to Logika i Psihologija. Dešavale su se promene naziva ovih predmeta, obima nastave iz njih, redosleda izlaganja i korišćene literature u nastavi, ali one su, u decenijama koje su sledile do podržavljenja Gimnazije, retko koincidirale brojnim izmenama nastavnih planova i programa, kao i donetim zakonima, propisima i uredbama.

Ilustracije radi, i pored postojanja izričite naredbe bana Hrvatske i Slavonije da se od školske 1881/82. godine u Karlovačkoj gimnaziji upotrebljavaju samo knjige koje je izdala Zemaljska vlada u Zagrebu, odnosno isključivo hrvatski udžbenici⁴⁰, do upotrebe prve knjige na hrvatskom jeziku, kada su filozofski predmeti u pitanju⁴¹, proteći će još čitavih osam godina. Nastavnici su se trudili da očuvaju udžbenike na svom jeziku u nastavi, pa su, u periodu od 1882. do 1886. godine, posle žalbi i „obrazloženih pretstavki” profesorskog zbora, neke od knjiga štampanih ćirilicom ponovo bile odobrene za upotrebu u Karlovačkoj gimnaziji. Arnoldova *Logika za srednja učilišta* bila je, dakle, u upotrebi u Gimnaziji počevši od školske 1889/90. godine, a tek od školske 1896/7. godine i drugi kurs u okviru Filozofske propedeutike, iz Psihologije, počeo je da se predaje po knjizi istog autora (Đura Arnolda) *Psihologija za srednja učilišta*. Ovaj primer pokazuje da su se, pored svih promena i pritisaka, profesori i direktori trudili da očuvaju duh Karlovačke gimnazije i njenu tradiciju, odnosno da su uz klasični humanizam i kosmopolitizam, jednako istrajno negovali i nacionalni romantizam.

Karlovačka gimnazija je, konačno, nesumnjivo bila ustrojena po obrascu najboljih gimnazija svoga vremena, a njeni „Programi” i „Izveštaji” bili su koncipirani saglasno tada važećim zakonima i normama. Iako su način rada, korišćena literatura, i jezici koji su bili u upotrebi u Gimnaziji uglavnom bili strani, to nikako ne znači da Karlovačka gimnazija, tokom prvih 130 godina njenog postojanja, nije uspela da zadrži status srpske gimnazije, kako po zastupljenosti učenika i nastavnika u njoj, tako i po intenciji da bude jedan od stubova očuvanja identiteta srpskog naroda u Austrougarskoj monarhiji.

40 Akt br. 204 iz 1881. god. među aktima iz 1891. god. uz br. 95 Gimnazijski arhiv.

41 Detaljnije o hrvatskim udžbenicima koji su se koristili u nastavi filozofskih predmeta u Karlovačkoj gimnaziji može se videti u radu kolege Sadžakova. S. Sadžakov, „Udžbenici i nastavni planovi u nastavi filozofije Srpske pravoslavne velike gimnazije u Sremskim Karlovcima”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008, str. 103-114.

Literatura:

1. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti u Sremskim Karlovcima (ASANUK), Fond patrijaršijsko-mitropolijski „A” (PMA „A”), br. 113 iz 1812. godine.
2. Despotović, P., *Škole Srba u Ugarskoj i Hrvatskoj*, „Šumad.” štamp., Kragujevac, 1888.
3. Gavrilović, N., *Srpske škole u Habzburškoj monarhiji u periodu pozne prosvetljenosti (1790-1848)*, Elit, Beograd, 1999.
4. Kaluđerović, Ž., „Autonomnost Novosadske gimnazije u kreiranju nastave filozofije u XIX i početkom XX veka”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008.
5. Kirilović, D., *Srpske osnovne škole u Vojvodini u 18. veku (1740-1780)*, Sremski Karlovci, 1929.
6. Klicin, M., *Kraljevski reskript od 10 avg. 1868. god. sa izmenama i dopunama*, Sremski Karlovci, 1909.
7. Lazić, S., *Kratak pregled istorije Srpske pravoslavne velike gimnazije u Sr. Karlovcima*, Novi Sad, 1891.
8. Matić, A., *Saborski odbor i srpske škole u Ugarskoj*, Štamp. Srp. knjiž. br. M. Popovića, Novi Sad, 1901.
9. Miladinović, Ž., *Tumač povlastica, zakona, uredaba i drugih naređenja srpske narodne crkvene autonomije*, Novi Sad, 1897.
10. Nešković, M., *Istorija srpskih škola u Austro-ugarskoj monarhiji*, Srp. Manast. Štamp., Sremski Karlovci, 1897.
11. *Osnovna pisma (Privilegije) Srpske pravoslavne velike gimnazije karlovačke iz 1791. g. i 1792. g.* Izdanje Gimn. patronata, Sremski Karlovci, 1903.
12. Pavić, M., *Istorija srpske književnosti klasicizma i predromantizma. Klasicizam*, Nolit, Beograd, 1979.
13. Perović, M.A., „Evropska gimnazija i tradicija nastave filozofije”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008.
14. Petrović, K., „Iz istorije Karlovačke gimnazije 1791-1851”, u: *Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu*, sv. 36, ur. d-r D.J. Popović, knj. XII, sv. 2, Novi Sad, 1939.
15. Petrović, K., *Istorija karlovačke gimnazije*, M. srpska, N. Sad, 1991.
16. Petrović, K., *Karlovačka gimnazija: za vreme direktora Jovana Pantelića: 1852-1876*, Štamp. Dunav. ban., Novi Sad, 1940.
17. Potkonjak, N., *Obrazovanje učitelja u Srba*, Učit. fak. u Užicu, Beograd-Užice, 2006.
18. Radojčić, N., *Karlovačka gimnazija i Dim. Davidović*, Mat. srp., Novi Sad, 1953.
19. Rakić, L., *Srpska crkveno-školska autonomija u Ugarskoj u drugoj polovini XIX i početkom XX veka*, Istorijski časopis, Knj. XXXVII, 1990, Istorijski institut, Beograd, 1991.
20. Sadžakov, S., „Udžbenici i nastavni planovi u nastavi filozofije Srpske pravoslavne velike gimnazije u Sremskim Karlovcima”, u: *ARHE*, Edicija filozofske literature, *PROPAIDEIA*, TRADICIJA NASTAVE FILOZOFIJE I, Novi Sad, 2008.

21. U radu su korišćeni „Programi” i „Izveštaji” Karlovačke gimnazije za sledeće školske godine: 1853, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1862, 1863, 1864, 1865, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1878/9, 1879/80, 1880/81, 1881/2, 1882/3, 1883/4, 1884/5, 1885/6, 1886/7, 1887/8, 1889/90, 1890/91, 1891/92, 1892/93, 1893/94, 1894/95, 1895/96, 1896/97, 1897/98, 1898/99, 1899/1900, 1900/1901, 1901/1902, 1902/1903, 1904/5, 1905/1906, 1906/7, 1907/1908, 1908/1909, 1909/10, 1910/11, 1911/12, 1912/13, 1913/1914, 1917/1918, 1918/1919, 1919/20, 1920/21, 1921/22.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

AUTONOMY OF KARLOVCI GRAMMAR SCHOOL IN CREATING
THE CLASS TEACHING OF PHILOSOPHY FROM 1791 TO 1921

Abstract: In this paper the author tries to identify the level of autonomy of Karlovci Grammar School in creating its own curricula, particularly for philosophical subjects, since its establishment in 1791 until 1921. The analysis has found out that there were at least two phases of external influences upon the work of Karlovci Grammar School. In the first phase, from the start of work until 1873, this Grammar School had a relatively high level of autonomy in creating its own curricula. Thus the school was able to take care of specific needs related to the education of Serbian people and avoided a potential threat of negative reaction of competent authorities. The second, significantly more difficult, phase in the history of Karlovci Grammar School started in 1873, when based on resolutions of Local Government in Zagreb its autonomy was at first reduced, and then, *de facto* abolished. This phase lasted until the school became state owned in 1921. Although it might be considered that the teaching of philosophical subject, during the first 130 years of the history of Karlovci Grammar School, automatically followed the changes of curricula, particularly during the second phase of its work, in reality this was not happening. Moreover, it seems that the teaching of philosophy in Karlovci Grammar School had a specific evolution, relatively independent of implemented curricula, which is confirmed by the analysis of its «Programs» and «Reports». For example, regardless of the fact that from 1792 to 1825, two different curricula were being implemented in this school, the same philosophical subjects were taught. Logics and Ethics (they were taught also within curriculum for 1849/50 school year and 1850/51 school year). From 1825 until 1847/8 school year, Logics was probably the only philosophical subject taught in the Grammar School, despite the fact that two curricula were implemented in this period as well. In the school year 1853/54 a new curricula was introduced in Karlovci Grammar School, according to which the teaching of philosophy subjects was sublimated into one subject, Philosophical Propedeutics. During the following two school years (1854 and 1855) this school subject comprised the lectures on Logics, Psychology, Metaphysics and History of Logics. From 1856 school year until the end of the analyzed period, only two courses were held on Philosophical Propedeutics: Logics and Psychology. Within these 65 there were many changes of the names of these subjects, as well as the scope of their teachings, sequences of lectures and literature; however they rarely coincided with numerous changes of curricula, as well as of adopted laws, regulations and decrees.

Keywords: Karlovci Grammar School, Autonomy, Curriculum, Philosophy Class Teaching.

MINA OKILJEVIĆ

NASTAVNI PLAN KAO IZRAZ DUHA VREMENA

NASTAVNA OSNOVA NOVOSADSKJE PRAVOSLAVNE GIMNAZIJE (Mala i velika gimnazija, 1852-1920)

Sažetak: U tekstu se pokazuje da koncepcija nastavnog plana Novosadske pravoslavne gimnazije predstavlja eklatantan izraz duha vlastitog vremena, budući da svaka epoha ispostavlja sebi svojstven obrazovni princip, koji povratno učvršćuje same temelje vladajućeg pogleda na svet. Počev od *implicitnog* i *sveprisutnog* obrazovanja, karakterističnog za primitivnog čoveka, preko antičkog i srednjovekovnog shvatanja obrazovanja kao *privilegije*, do novovekovnog dik-tuma *Znanje je moć* i savremenog shvatanja znanja kao *robe*, očita je međuzavisnost odgovarajuće „ideološke matrice“ i obrazovnog sistema. Nastavni plan Novosadske pravoslavne gimnazije u drugoj polovini XIX i s početka XX veka, pre svega kroz napetosti povodom Vukove reforme jezika i „mađarizacije“ (V. Stajić) nastave, izvanredno odslikava konvulzivnu prirodu samog *Zeitgeist*-a.

Ključne reči: nastavna osnova/nastavni plan, Novosadska pravoslavna gimnazija, obrazovanje, vaspitanje, duh vremena

Prema Kasirerovom sudu, magija je „prva škola kroz koju je primitivni čovjek morao proći“¹. Takav se stav obrazlaže ustrojstvom same magije, budući da u njenu bit spada apsolutno poštovanje predviđenih pravila: magijski svet je, naime, takav da i najmanje odstupanje od pravila ugrožava njegovu egzistenciju, odnosno onemogućuje samu magiju. Shodno tome, magija podrazumeva intenzivnu koncentraciju čovekovih moći, ali i svojevrсну uverenost u moć vlastite duhovnosti, jer kroz praktikovanje magije čovek sebe sagledava kao biće „koje se ne mora naprosto pokoravati silama prirode, nego je sposobno da ih svojom duhovnom snagom uređuje i nadzire“². Mogućnost kontrole prirodnih sila neprikosnovena je privilegija duhovnosti, a obrazovanje upravo i jeste put postajanja čoveka duhovnim bićem, izdizanje iz prirodnosti. Osobnosti magije koje omogućavaju da ona bude shvaćena kao „prva škola“ jesu, dakle, u tome što podstiče čoveka na intenzivnu koncentraciju i snaži mu poverenje u vlastite sposobnosti, što su zapravo i meritorne odlike savremenog školskog sistema. Značajna je razlika između ova dva pristupa, dakako, u shvatanju samih čovekovih sposobnosti i

1 Cassirer, E., *Ogled o čovjeku*, Naprijed, Zagreb, 1978., str. 125

2 loc.cit.

njihovog dometa, kao i u sagledavanju odnosa duhovnog i prirodnog. Savremeni čovek vidi i prirodu uopšte i vlastitu ljudsku prirodu kao *resurse*, pa je i svrha obrazovanja u otkrivanju najboljih mogućih načina za eksploataciju tih resursa.

Za tzv. primitivne stupnjeve civilizacije karakteristična je izvesna razuđenost obrazovanja, odnosno, njegova sveprisutnost: svaki element svakodnevnog života podrazumeva prenošenje različitih znanja na mlađe članove društva, u svrhu njihovog osposobljavanja za izvršavanje predviđene uloge u društvu, a gotovo svi odrasli članovi zajednice participiraju u tom postupku. Usložnjavanje same strukture zajednice, podela rada i porast znanja uslovljavaju pak potrebu za odgovarajućom specijalizacijom načina prenošenja znanja, što vodi ka formalizaciji obrazovanja na načine koji se mogu označiti kao rudimentarni oblici školskog sistema (vezani pre svega za polje magije, odnosno religije, a zatim za zanatstvo, poljoprivredu i stočarstvo). Napredak jedne civilizacije u direktnoj je srazmeri s napretkom obrazovnog sistema na kome ona počiva, jednako kao što se opšta „ideološka“ matrica svakog društva prelama kroz sistem školstva³.

Daljnijm usložnjavanjem društva i formalizacijom školstva, bit prenošenja znanja sve se više odvaja od neposrednih, praktičnih svrha, postajući apstraktnija; predmeti poučavanja nisu više neposredno vezani za elementarno preživljavanje i ispunjavanje predviđene uloge u strukturi društvene raspodele moći, već otvaraju mogućnost za uspostavljanje novih društvenih uloga i postaju jedan od osnovnih načina vertikalne socijalne pokretljivosti. Moderno doba je prepoznalo princip *Tantum possumus, quantum scimus* kao jedan od stubova same modernosti i pokazalo da se jedinstvenost javnog i privatnog, nacionalnog i kosmopolitskog, individualnog i opšteg postiže upravo na području edukacije. Jednakost ljudi, kao jednakost prilika, počiva prevashodno na pretpostavci univerzalno dostupnog obrazovanja. Sloboda čoveka, kao *sloboda za*, odelovljuje se u mogućnosti izbora vlastitog poziva⁴, koja se neposredno oslanja na obrazovni sistem.

Opšti sekularizacioni proces, kojim je Evropa započela novo poglavlje vlastite povesti, otvorio je i čitav niz pitanja koja se u Srednjem veku nisu ni mogla postaviti. Takva su pitanja, zajedno sa obiljem potencijalnih odgovora, oblikovala novu zbilju modernog sveta, u kojoj je centralnu poziciju zadobila *individua*, po prvi put shvaćena u imanentnom pluralitetu vlastitih mogućnosti. Sama subjektivnost subjekta u najvećoj je meri zavisila od načina na koji će se naznačeni pluralitet razvijati i oblikovati. U tom je kontekstu obrazovanje dobilo do tada nepoznat dignitet, budući da je shvaćeno kao fundamentalna okosnica subjektiviranja i objektiviranja onoga subjektivnog, ali i subjektiviranja i objektiviranja onoga objektivnog⁵. Drugim rečima, *obrazovanje* je

3 U tom je smislu savremena *bolonjizacija* obrazovanja kako direktna posledica, tako i svojevrsni „akumulator“ procesa globalizacije.

4 I sama ideja *poziva* rađa se, po Veberovom sudu, iz protestantizma, za koji je karakteristično upravo insistiranje na pristupačnosti religioznih tekstova narodu, što nedvosmisleno upućuje na ukidanje *privilegijskog* pristupa obrazovanju. Luterov nemački prevod prvi je potpuni prevod Biblije na neki od modernih evropskih jezika (prevod Novog zaveta objavljen je 1522. godine, a prevod čitave Biblije 1534.) i označava prekretnicu kako u shvatanju same religioznosti, tako i u shvatanju religioznog obrazovanja, a onda i obrazovanja uopšte.

5 „Duh ima svoju zbiljnost samo po tome što sebe u sebi samome razdvaja, pa u prirodnim potrebama i u povezanosti ove spoljašnje nužnosti postavlja sebi ovu granicu i konačnost, te ih upravo time što *on sebe* unosi u *njih* prevladava i u tome zadobiva svoj *objektivni* opstanak. Umna svrha stoga nije ni ona prirodna prosto-

shvaćeno kao tačka susreta subjektivnog i objektivnog, kao modus ko-egzistencije javnog i privatnog: „Obrazovanje je dakle dotjerivanje posebnosti da se ponaša po prirodi stvari“⁶. Otuda je razumljivo što se izuzetno velika pažnja posvećuje pitanju organizacije obrazovnog sistema, obrazovanju samih učitelja, postupanju prema učenicima i osmišljavanju nastavnih planova prilagođenih uzrastu učenika i zahtevima društva.

Jedan od prvih autora koji se zalažu za jasno definisanje (novih) principa obrazovanja jeste Jan Amos Komenski, češki sveštenik i možda najveće ime pedagogije, koji je 1657. godine objavio na latinskom jeziku delo *Velika didaktika*⁷, u kome su postavljene temeljni modernog školstva. Komenski je bio pristalica ideja Bekonovog *Novog organona* i verovao da se milenaristička predviđanja mogu ostvariti uz pomoć nauke. Na temelju indukcije i eksperimentalne metode⁸, Komenski je izgradio principe nove pedagogije, koja je imala biti usmerena na samostalne aktivnosti učenika, podsticanje radoznalosti i tzv. princip očiglednosti, umesto na puku reprodukciju i učenost radi učenosti⁹. „Vojvoda empirizma“, Bekon, otvorio je novo poglavlje u povesti evropske filozofije i nagovestio ekspanziju nauka: temeljni filozofski stav više nije sokratska jedinačina vrlina = znanje, već bekonovska znanje = moć¹⁰. U takvoj se duhovnoj atmosferi oblikuje i novo shvatanje obrazovanja, pa na bekonovskim podsticajima Komenski traži obavezno opšte obrazovanje, kontinuirano sticanje znanja, prilagođavanje nastave uzrastu učenika, primenu sistema podsticanja umesto prakse kažnjavanja, škole na maternjem jeziku, etc. Ono što je od posebnog značaja jeste periodizacija školovanja: od rođenja do šeste godine dete se vaspitava u porodici; od šeste do dvanaeste u osnovnoj školi (u svakom mestu); od dvanaeste do osamnaeste u gimnaziji ili latinskoj školi (u svakom gradu); od osamnaeste do dvadeset četvrte godine na akademiji ili univerzitetu (u svakoj državi ili većoj pokrajini)¹¹.

dušnost običaja niti užici kao takvi koji se postižu obrazovanjem u razvoju posebnosti, nego da se *prirodna prostodušnost* - tj. dijelom pasivna nesebičnost, dijelom sirovost znanja i volje, tj. *neposrednost i pojedinačnost*, u što je duh utonuo, ukloni i da prije svega ova njena spoljašnjost dobije umnost za koju je sposobna, naime oblik općenitosti, razumnost. Samo je na taj način duh u ovoj spoljašnjosti kao takav udomačen i kod sebe“ – Hegel, G.W.F., *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989., str. 322.

6 Hegel, G.W.F., op.cit., str. 323.

7 Češku verziju Komenski je završio još 1632. godine. Izuzetno je značajan i njegov doprinos metodologiji učenja jezika, posebno latinskog, budući da je knjiga *Janua Linguarum Reserata (Otključana vrata jezika)*, koju je objavio 1631. godine, u potpunosti izmenila pristup latinskom jeziku.

8 Budući da je čitavog života bio aktivni učesnik prosvetnog sistema, Komenski je principe izložene u *Velikoj didaktici* zasnovao na vlastitom iskustvu pedagoškog delatnika, što pokazuje da njegovo prihvatanje Bekonovih principa nije bilo samo deklarativno.

9 „Ne treba ništa učiti za školu nego za život, kako naučene stvari ne bi otišle u vetar kada izađemo iz škole“, Komenski, J.A., *Velika didaktika: koja obuhvata opštu veštinu o tome kako valja poučavati svakoga u svemu*, BIGZ, Beograd, 1997., str. 144.

10 „Ljudsko znanje i moć poklapaju se u tome, što nepoznavanje uzroka onemogućuje uspeh. Priroda se naime pobeđuje samo pokoravajući joj se, a šta je kod razmišljanja uzrok, to je kod delovanja pravilo“ Bekon, F., *Novi Organon*, str. 37.

11 S manjim izmenama, ovaj sistem validan je i danas, kao i princip razredne nastave, čiji je zagovornik bio Komenski.

Fundamentalni stav Komenskog, da čovek postaje čovekom tek kroz učenje, tj. školovanje, označava vezu između sokratske i bekonovske jednačine, jer se vrlina čoveka ogleda upravo u ispunjavanju vlastite ljudske svrhe, kao sticanju znanja, čime se, s druge strane, zadobija moć – kako nad vlastitom uljuđenošću, tako i nad prirodom i čovekovim svetom. U potonje su vreme, dakako, vrlina i moć dospеле na suprotne polove sistema vrednosti i gotovo po pravilu se međusobno isključuju, dok je znanje shvaćeno još samo kao manje ili više vredna roba. U periodu velikih humanističkih ideja, međutim, *vrlina*, *znanje* i *moć* obrazuju jednakostranični trougao čija je temeljna svrha očovečenje čoveka kroz proces obrazovanja. Takvu matricu ima u vidu i Jan Komenski, iako zasnovanu na religioznim principima – čovek je razumno stvorenje koje treba da bude gospodar drugim stvorenjima, kako bi bio „slika i radost svoga tvorca“, a najdelotvorniji način popravljavanja ljudskih mana jeste valjano obrazovanje¹². Iz perspektive jednog sveštenika, božanstvo se nužno postavlja kao izvor i svrha svega, ali je od neprocenjivog značaja mogućnost da se transcendentnost izvora i svrhe posreduje imanentnošću načina, zahvaljujući bitno sekularnom ustrojstvu obrazovnog sistema.

Lok je takođe sledbenik bekonovske *Velike obnove*, svakako na mnogo dosledniji i radikalniji način nego Komenski, delom zato što je i sam filozof, a delom zato što stasava na anglo-saksonskom tlu, koje je, u odnosu na kontinentalnu Evropu, svakako bilo prijemčivije za empirističke tendencije. S druge strane, religioznost protestantskog sveštenika Komenskog bila je bitno drugačije prirode od Lokove aristokratske vere u boga, koja sebi dopušta i apstrahovanje od jednom prihvaćene božije egzistencije: „Komenski je vernik koji kaže: 'Ja sam hrišćanin, stoga...' . Lok je vernik koji kaže: 'Ja sam hrišćanin, ali...'“¹³. Otuda su i njihove koncepcije obrazovanja slične, odnosno različite, onoliko koliko su im slični, odnosno različiti, pogledi na empirizam i hrišćanstvo. Iako su obojica protivnici sholastičkog formalizma i pristalice „pragmatičkog“ obrazovanja, tj. takvog koje obuhvata pre svega „korisne“ predmete i bazira se na poznavanju stvari (a tek izvedeno na poznavanju reči)¹⁴, značajno se razlikuju u pogledu odnosa prema *jedinstvenosti* obrazovnog sistema. Dok se Komenski zalaže za univerzalni sistem školstva, u okviru koga bi se na istovetan način obrazovali svi slojevi stanovništva, dotle Lok smatra da „princ, plemić i sin običnog džentlmena treba da budu odgajani na različite načine“¹⁵, dok „običan svet“ nije čak ni predmet njegovih razmatranja. Još jedna signifikantna razlika ogleda se u ciljevima same edukacije: po sudu Komenskog, svrha školovanja jeste u učenju, vrlini i pobožnosti, dok Lok kaže: „Ono što svaki džentlmen (koji iole vodi računa o njegovom vaspitanju) želi za svog sina, pored imanja koje mu ostavlja, sadržano je (smatram) u ove četiri stvari: vrlina, mudrost, držanje i učenje [learning]¹⁶. Dok jedan stavlja učenje na prvo mesto, kod drugog je na začelju, što je

12 Komenski, op.cit., str. 32.

13 Alexander Meiklejohn, Reginald D. Archambault, Lionel Lewis, *Education between two worlds*, Published by Aldine Transaction, 2005, p. 26.

14 Što je, dakako, u potpunosti u skladu sa pretpostavkama bekonovskog empirizma.

15 John Locke, „Some Thoughts concerning Education“ in: *The Works of John Locke*, vol. IX, Printed for Thomas Tegg, 1823., pp. 204-205.

16 Ibid., p.128.

zapravo posledica navedenog neslaganja u pogledu jedinstvenosti obrazovnog sistema. Lokove *Misli o vaspitanju* uzimaju u obzir samo „sinove džentlmena“ i u tom kontekstu predstavljaju opšte smernice vaspitanja i obrazovanja, za razliku od *pune opštosti* koju podrazumeva obrazovni sistem Komenskog.

Uprkos očitim razlikama između ove dve koncepcije obrazovanja, ono što im je zajedničko, a što je od presudnog značaja, jeste tendencija da se, prvo, područje obrazovanja uredi i, drugo, da se uredi na temelju određenog, ekspliciranog shvatanja čoveka i čovekovog sveta, koje u sedamnaestom veku ne može više počivati na antičkom ili srednjevekovnom modelu, već na principu koji je porodilo moderni svet – principu jednakosti. U tom se smislu i lokovski edukacijski aristokratizam može shvatiti kao deo porođajnih muka. Kao prvi prosvetitelj¹⁷, on uviđa značaj obrazovanja za „čovekov izlazak iz maloletnosti za koju je sam kriv“¹⁸, ali – kao prijatelj lorda Šeftsberija – Lok je još uvek daleko od istinskog principa jedinstvenog obrazovanja. Za razliku od njega, paradigmatički mislilac svake borbe za prava čoveka i najveće ime prosvetiteljstva – Ruso – smatra da su svi ljudi po prirodi jednaki i ravnopravni, što znači da svi treba da budu *subjekti* jednog jedinstvenog edukacijskog sistema (a ne objekti posebnih sistema „prilagođenih“ staležima), koji ne podrazumeva samo institucionalizovane vidove obrazovanja, već svako moguće područje uticaja na formiranje čovekovog karaktera.

Glasovita Rusoova teza s početka *Emila* – da je bog stvorio sve stvari dobrima, a one zbog čovekovog uplitanja postaju loše – ne smeru ka ukidanju obrazovanja, kao što ni njegov „povratak prirodi“ nema za cilj divljaštvo. Naprotiv, po njegovom sudu, stvari bi bile mnogo gore bez obrazovanja – kako se biljke uzgajaju, tako se čovek edukuje¹⁹. Obrazovanje nadoknađuje sve ono što čoveku manjka na rođenju, pri čemu je samo obrazovanje shvaćeno trojako: odgoj od strane prirode (odnosi se na unutrašnji razvoj organa i veština), odgoj od strane čoveka (na osnovu koga učimo da izvlačimo korist od razvoja postignutog odgojem prirode) i odgoj od strane stvari (ono što dobijamo od okruženja, zahvaljujući iskustvu). Priroda je u potpunosti izvan ljudske kontrole, a stvari delimično u ljudskoj moći, jedino je obrazovanje od strane čoveka pod našom kontrolom (mada je i tu moć većma iluzorna, s obzirom da je svaki trenutak čovekovog života zapravo deo obrazovanja). Budući da sva tri načina obrazovanja moraju delovati harmonično, ova dva koja kontrolišemo treba da prate trag onoga koje je izvan naše kontrole²⁰. Drugim rečima, najbolje je ono obrazovanje koje prati prirodni razvoj, jer čovek po prirodi teži dobru i saznanju²¹ - potrebno je samo obezbediti sredinu koja odgovara uzrastu i afinitetima deteta i podsticati dete da slobodno razvija vlastitu prirodu. Na taj način, učenik više nije pasivni primalac znanja, već u potpunosti učestvuje u njegovom sticanju, odnosno, od objekta obrazovnog procesa postaje subjektom.

17 Perović, M., *Istorija filozofije*, Novi Sad, 2003/04., str. 181.

18 Kant, I., „Odgovor na pitanje: Šta je prosvetćenost?“ u *Arhe* 01, Novi Sad, 2004., str. 260.

19 Rousseau, J-J., *Emile, Or on Education*, Published by NuVision Publications, LLC, 2007., p. 11.

20 Ibid., p.12. Obrazovanje i vaspitanje ogledaju se, dakle, u harmoničnom delovanju prirode, spoljašnjih uticaja i samostalnih aktivnosti.

21 „Svako umijeće i svako istraživanje, te slično djelovanje i pothvat, teže, čini se, nekom dobru. Stoga je lijepo rečeno da je dobro ono čemu sve teži“ Aristotel, *Nik.et.* 1094 a1-5 i „Svi ljudi teže znanju po naravi“, Aristotel, *Met.* 980 a 22.

Navedena shvatanja obrazovanja snažno su uticala i na potonje pedagoške koncepcije i u velikoj meri oblikovala obrazovnu zbilju XVIII i XIX veka. S druge strane, i sama ta shvatanja odraz su prosvetiteljskih tendencija koje su obeležile povesne tokove Evrope modernog doba, pa se u tom smislu mogu smatrati legitimnim izrazom vladajućeg svetonazora.

Svojevrсни odjek tog svetonazora i s njim povezanog shvatanja uloge obrazovanja u formiranju individualnog karaktera i kolektivne svesti morao je, dakako, stići i do Novog Sada. Novosadska gimnazija postojala je u formi šestorazredne potpune gimnazije do juna 1849. godine, kada je bombardovanje Novog Sada onemogućilo njen dalji rad: „Kobnog 12. juna 1849. godine Novi Sad je bombardovan artiljerijskom vatrom sa Petrovaradinske tvrđave. Od 2812 zgrada u gradu izgorelo je 2004. Među njima je bila i zgrada Gimnazije. Pored zgrade stradala su i didaktička pomagala i veoma vredna prirodnjačka zbirka. Pokušaj da se spasi bar gimnazijska biblioteka nije uspeo jer su knjige pred bombardovanje premeštene u Almaški hram (crkva Tri Sveta Jerarha) koji je takođe izgoreo“²². Ponovna inicijativa za obnovu rada ove gimnazije došla je od austrijske vlade, koja je prvo kontaktirala Patronat (krajem oktobra 1851. godine, ali Patronat nije ništa preduzeo), a potom i episkopa Platona, tražeći da škola počne sa radom u jesen 1852. godine²³. S obzirom na gubitke koje je gimnazijski fond pretrpeo u toku Bune, Patronat je mogao otvoriti samo četiri razreda. Platon je u avgustu 1852. raspisao konkurs za tri nova profesora male gimnazije, od kojih je zahtevano poznavanje nemačkog jezika (pošto je on imao biti „jezik nastavljenija“²⁴); bar jedan je trebalo da poznaje starogrčki jezik i literaturu, a kandidat za katihetu je morao biti u stanju da predaje i nemački i srpski jezik. Prema Stajićevim rečima, veliku podršku ponovnom otvaranju gimnazije dao je dr Danilo Medaković, urednik *Srbskog dnevnika*, koji je u svojim novinama ne samo izveštavao o događajima vezanim za Novosadsku gimnaziju, već išao tim događajima u susret, vršeći snažan pritisak na javnost²⁵. Povodom izveštaja o pomenutom konkursu, Medaković je izrazio nadu da deca koja završe malu gimnaziju neće biti uskraćena za pohađanje viših razreda u Novom Sadu, kao i da bi – ukoliko Srbi ne budu mogli stvoriti fond za veliku gimnaziju – valjalo apelovati na vladu da im u tom poduhvatu pomogne, a onda tražiti čak i osnivanje filozofskog i pravnog fakulteta²⁶.

Mala gimnazija svečano je otvorena u oktobru 1852. godine, sa nešto izmenjenim sastavom profesorskog kora i Patronata. Hadžić-Svetić ostao je patron, Servicki i Jefta Jovanović dali su ostavke, a za nove patrone izabrani su Pavle Jovanović, Jovan Pasković i Grigorije Jovšić. Od profesora koji su učestvovali u radu šestorazredne potpune gimnazije, nakon Bune su u školi radili Nestor Isaković, Đorđe Đorđević (koji je umro

22 <http://jzmaj.znanje.info/index.php?option=content&task=view&id=74&Itemid=141>

23 Stajić, V., *Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu*, Matica Srpska, Novi Sad, 1949., str. 261-263.

24 Ibid., str. 263.

25 „Tako je Medaković svojim *Dnevnikom* pomagao Natošević-Đorđevićeve napore da unaprede ovu školu. U isti mah, on je surevnjivo kritikovao sve što bi patrijarh Rajačić učinio jednostrano u korist gimnazije u Karlovcima“, ibid., str. 267.

26 Ibid., str. 263.

već u februaru 1853. godine, pa je na njegovo mesto došao dr Nikola Krstić) i Ignjat Jovanović, koji je ujedno postao i direktor male gimnazije (dao je ostavku u julu 1853. godine, a za novog upravnika postavljen je dr Đorđe Natošević). Novi profesori bili su Lazar Jovanović, Jovan Đorđević i Petar Ninković. Budući da je gimnazija 1852. otvorila vrata nešto kasnije nego ostale škole, prve godine bilo je svega 26 učenika u sva četiri razreda.

Reforma koja je nakon Bune izvedena u osnovnim i srednjim školama uslovlila je da stručni profesori zamene razredne, a – budući da je prestao biti „jezik zvaničenja“ – latinski jezik je bio zastupljen s manjim brojem časova, pa se uz nemački više učio „narodni jezik“. Kada je reč o „narodnom jeziku“, valja napomenuti da je XIX vek vreme u kome se srpski jezik upravo i konstituiše kao *narodni*. Poznato je da je jedan od najljućih protivnika „Vukovog pravopisa“ bio upravo Jovan Hadžić-Svetić, patron Srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu. Njihova polemika trajala je gotovo deset godina: „A kad se Hadžić-Svetić, posle dugog kolebanja, izjasnio za etimološki pravopis a protiv Vukovog fonetskog, Vuk je krenuo u napad“²⁷. Polemika je trajala do godine koja je poznata kao „godina Vukove pobede“ – 1847. Ta se polemika, očito, završila nepovoljno po Hadžić-Svetića: „Najkobniji za Hadžića su njegovi članci o pravopisu. Hadžićeva odbrana stare azbuke i korenskog pravopisa nije dobra: on je branio mrtvu stvar, i nije mogao ni najmanje ugroziti Vukov jednostavni azbučki i pravopisni sistem, sugestivno ubedljiv u svojoj savršenoj ekonomičnosti“²⁸. Iako je narodni srpski jezik – objavljivanjem Vukovog prevoda *Novog zavjeta*, Daničićevog *Rata za srpski jezik i pravopis*, Radičevićevih *Pesama* i Njegoševog *Gorskog vijenca* (koji je, doduše, bio pisan starom ćirilicom, ali na narodnom jeziku) 1847. godine – *de facto* odneo prevagu nad slavenosrpskim, Hadžić-Svetić je upotrebio svoj autoritet kako bi sprečio uvođenje narodnog jezika i fonetskog pravopisa u Srpsku pravoslavnu veliku gimnaziju u Novom Sadu. Sredinom pedesetih godina XIX veka, u gimnaziji su srpski jezik predavale većinom razredne starešine, a u III i IV razredu nastavnik srpskog jezika bio je Petar Ninković, Hadžić-Svetićev čovek, što je, po Stajićevom mišljenju, dokaz da se radilo „o tome da se isključi Vukov pravopis, kao i njim protežirani hercegovački dijalekat“²⁹. Hadžić-Svetić je u aprilu 1863. godine, pozivajući se na razloge utemeljenja gimnazije i samog Patronata, tražio sledeće: „Direkcija gimnazije ima neotložno i to za osam dana sadašnje podeljenje časova i odnosno prepodavajemih nauka s tom naročitim primedbom podneti, kako se s predavanjem srbskog jezika postupa, kog se dijalekta pridržava, i koi se pravopis u gimnasii ovoj pri prepodavanju srbskog jezika i voobšte upotrebljava“³⁰. Naravno, bio je zadovoljan izveštajem „direkcije“, tj. Petra Ninkovića, o tome da je u upotrebi samo etimologijski pravopis. Razlog za ovu naoko nepotrebnu intervenciju, budući da je škola u potpunosti bila pod kontrolom Hadžić-Svetića, nalazi se u činjenici da je gimnazija imala postati osmorazredna, što je podrazumevalo

27 Selimović, M., *Za i protiv Vuka*, internet izdanje na:

<http://www.rastko.rs/rastko-bl/umetnost/knjizevnost/mselimovic/mselimovic-vuk.html>

28 Selimović, M., loc.cit., ibid.

29 Stajić, V., op.cit., str. 326.

30 citirano prema: Stajić, V., op.cit., str. 326.

zapošljavanje novih profesora (i zaista: od dvanaest profesora primljenih u periodu od 1865. do 1867. samo su dvojica bili pristalice reakcije). Tako je na polje gimnazijske nastave prenet velika bitka između revolucionarnog i reakcionarnog shvatanja jezika, baš kao što će se rastući otpor prema Austro-Ugarskoj monarhiji pokušati od strane ugarskih vlasti zatamiti putem dodatne „mađarizacije“ nastave. Kao što je, međutim, Hadžić-Svetičeva borba protiv narodnog jezika bila uveliko izgubljena u vreme kada je insistirao da Novosadska gimnazija uvažava samo etimologijski pravopis, tako je, u krajnjim konsekvencama, nasilna mađarizacija narodnog duha od strane ugarskog ministarstva prosvete stigla prekasno.

U vreme četvororazrednog ustrojstva Velike srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu, nastavni plan je obuhvatao istoriju s geografijom, veronauku, latinski jezik, nemački jezik, srpski jezik i aritmetiku³¹. Dodatna degradacija Gimnazije, pored nepotpunosti, ogledala se u tome što joj je namesništvo u Temišvaru oduzelo pravo javnosti. Uopšte uzev, namesništvo je bilo „odan izvršilac mera Bahovog apsolutizma“³², ugrožavajući pravo Patronata da – u okvirima važećih propisa – autonomno bira profesore i direktore, osmišljava nastavni plan i program i preporučuje udžbenike. Bahov režim srušen je 1859. godine, pa je Vojvodina Srbija ukinuta i oblast vraćena na upravu Mađarskoj. Dve godine kasnije u školi prestaje germanizacija, a u junu 1863. godine Patronat formira odbor „za ustrojenje učebnog plana“³³. Odbor je doneo zaključak da se u školskoj 1863/64. godini grčki jezik izostavi, a mađarski uvede, a takođe da se srpska povesnica opširnije predaje u četvrtom razredu. Ova „opširnost“ srpske povesnice biće deceniju kasnije razlogom što će ugarski ministar prosvete odbijati da odobri nastavni plan Novosadske gimnazije i srpska će istorija morati da bude potpuno izostavljena.

1865. godine je, na osnovu carske naredbe, mala (tj. niža) gimnazija pretvorena u veliku (tj. višu), sa osam razreda i pravom javnosti³⁴. Obavezni predmeti bili su latinski jezik, veronauka, srpski jezik, mađarski jezik, matematika, gimnastika, grčki jezik, nemački jezik, zemljopis, istorija, prirodopis, fizika, geometrijsko crtanje, filozofija i krasnopis. Od neobaveznih su bili ponuđeni francuski jezik, nacrtna geometrija, crkveno pojanje, pevanje i muzika (glasovir, violina, sviranje u orkestru i tamburaški zbor)³⁵. U narednih nekoliko godina kao da nije bilo nikakvog spoljašnjeg nadzora nad organizaci-

31 <http://jzmaj.znanje.info/index.php?option=content&task=view&id=74&Itemid=141>. Očigledno je odsustvo filozofskih predmeta, što ne treba da čudi, s obzirom da je filozofija uvek bila predviđena za razrede humaniore.

32 Stajić, V., op.cit., str. 268.

33 Ibid., str. 335.

34 Prvi ispit zrelosti u Novosadskoj velikoj pravoslavnoj gimnaziji održan je školske 1867/68. godine i od tada pa do danas gimnazija je održavala mature svake godine, „po čemu je apsolutni rekorder u našem školstvu“: <http://jzmaj.znanje.info/index.php?option=content&task=view&id=74&Itemid=141>

35 <http://jzmaj.znanje.info/index.php?option=content&task=view&id=74&Itemid=141>. Pod „filozofijom“ se podrazumevala filozofska propedeutika, koja je predavana u sedmom i osmom razredu i bila zastupljena sa dva časa nedeljno. Filozofska propedeutika obuhvatala je logiku, koja je bila predviđena za sedmi, i psihologiju, predviđenu za osmi razred. Počev od školske 1883/84. godine, dva nedeljna časa „filozofske priprave“ postojala su samo u osmom razredu, što je najverovatnije posledica povećavanja broja časova predviđenih za „mađarske predmete“.

jom nastave – sve do 1875. godine Patronat je odobravao planove, raspodelu predmeta među profesorima i rasporede časova, a potom samo obaveštavao upravu da su odobreni. 1875. godine je, međutim, patrijarh Prokopije vratio upravi nastavni plan, uz obaveštenje da je ugarski ministar „plan uzeo na znanje“, ali da „odlučno želi“ da se mađarski jezik uči isto onako opširno i uspešno kao *nemački*. Kasnije iste godine je Patronat usvojio ministarsku naredbu da se mađarski jezik uči u istom obimu kao i *maternji*, po cenu redukcije časova nemačkog jezika. Naredne godine je ministar dva puta odbio da odobri nastavni plan, da bi ga odobrio tek 1878. godine, kada su u trećem i četvrtom razredu uvedeni dodatni časovi mađarske istorije, a srpska istorija potpuno izostavljena³⁶. Konačno, 1883. je, na osnovu 30. člana Osnovnog zakona o srednjim školama, donesena odluka da se matura svedočanstva moraju štampati dvojezično – na srpskom i mađarskom. Na osnovu istog člana, škola je podvrgnuta ličnom nadzoru vladinih poverenika. Time je „mađarizacija“ nastave u Novosadskoj pravoslavnoj gimnaziji ozvaničena i poverena na staranje prvo Oskar Ažbotu, a potom Edu Margaliću.

Ministarski poverenik Ažbot je, po Stajićevim recima, „manje požurivao mađarizaciju“³⁷ i čak podržavao upotrebu udžbenika na srpskom jeziku i podsticao profesore da posvete više pažnje maternjem jeziku učenika. Ono što je od najvećeg interesa jeste što je za vreme Ažbotovog povereništva, dakle, „u jeku mađarizacije“, broj časova srpskog jezika i književnosti povećan za šest časova, a broj časova mađarskog jezika i književnosti smanjen za dva, za šta je zaslužan Tihomir Ostojić. Tako je od školske 1891/92. godine srpski bio zastupljen sa 22 (umesto dotadašnjih 16), a mađarski sa 28 časova (umesto dotadašnjih 30).

Od 1896. na maturu dolazi Edo Margalić, koji od 1898. vrši i vrhovni nadzor. Za razliku od Ažbotovih, Margalićevi izveštaji retko su bili pozitivni, a najveće zamerke Novosadskoj pravoslavnoj gimnaziji ticale su se napretka učenika u savlađivanju mađarskog jezika. Margalić ostaje poverenik negde do Prvog svetskog rata, kada je ministar na mature i ispite počeo da šalje Ivana Popovića, profesora Istočne trgovačke akademije u Pešti.

U toku Prvog svetskog rata nastava, razumljivo, nije mogla biti redovno održavana, ali su se svake godine odvijali ispiti zrelosti. S obzirom na ratna zbivanja i činjenicu da su učenici i profesori ove gimnazije, što direktno – što posredno, uzeli učešća u svet-sko-povesnim događajima, gimnazija je suštinski bila usmerena na podršku naporima naroda da se izbori za samostalnost.

27. avgusta 1920. godine, odlukom Ministarstva prosvete novoosnovane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Srpska pravoslavna velika gimnazija u Novom Sadu je podržavljena i preimenovana u Državnu mušku gimnaziju u Novom Sadu.

Zbivanja u Srpskoj pravoslavnoj velikoj gimnaziji u Novom Sadu direktan su odraz društveno-povesnih previranja: gimnazijska borba protiv mađarizacije imala je svoju društveno-povesnu osnovu u sve glasnijoj pobuni srpskog življa protiv ugarske vladavine, baš kao što je pooštravanje kontrole nad radom gimnazije od strane ugarskog ministra prosvete imalo za cilj da buntovništvo uguši tamo gde njegov razvoj može biti

36 Stajić, V., op.cit., str. 338.

37 Ibid., str. 340.

najopasniji. Nemajući univerziteta, Novi Sad je mladost upućivao u revolucionarne ideje upravo u gimnaziji. Laviranja nastavnog plana između germanizacije, mađarizacije i skromnih pokušaja zalaganja za srpski nacionalni interes pregnantno izražavaju specifičnost duhovne klime ovih prostora u razmatranom periodu. S druge strane, činjenica da se, u vreme tako krhke pozicije Srbije u tadašnjoj konstelaciji interesa velikih evropskih sila, mogla i htela voditi žučna borba oko *unutrašnjeg* pitanja srpskog pravopisa i legitimiranja narodnog jezika, na tragu fihteovskog principa *Nacija – to je jezik*, jasno govori o dubokoj zainteresovanosti mlade srpske nacije za vlastitu konsolidaciju.

MINA OKILJEVIĆ

CURRICULUM AS THE EXPRESSION OF ZEITGEIST

Abstract: In this paper, author argues that the curriculum of the Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad is the representative expression of its era, considering the fact that every epoch inaugurates specific educational principle, which retrospectively reinforces the very foundations of accepted *Weltanschauung*. Starting from *implicit* and *ubiquitous* education, characteristic for primitive man, through antique and medieval comprehension of the education as a *privilege*, to modern idea of *Knowledge is power* and contemporaneous understanding of knowledge as a *product* or *good*, it is obvious that there is a certain interdependence of the particular “ideological matrix” and educational system. The curriculum of the Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad in second half of 19th and at the beginning of the 20th century exceedingly depicts the convulsive nature of *Zeitgeist*, above the rest through those tensions which resulted from reforms of the language and “hungarisation” (V. Stajić) of teaching practice

Keywords: Curriculum, Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad, Education, *Zeitgeist*.

MAJA SOLAR

PROPEDEUTIKA LOGIKE

Sažetak: U ovom radu autorka daje prikaz udžbenika Petra Radulovića „Logika za škole i za samouke“, prema kojem se odvijala nastava u srpskim gimnazijama. Logika je, zajedno sa psihologijom, činila korpus predmeta filozofske propedeutike, stoga je njen karakter pre svega didaktičko-metodički. Kao priručnik koji tek uvodi u logičko mišljenje, ovaj udžbenik predstavlja uput u formalni sistem logike, stavljaajući akcenat na primenljivost i vežbanje formi mišljenja.

Ključne reči: logika, pojam, sud, zaključak, sistematsko znanje.

Nakon naredbe Zemaljske vlade iz 1892. i donošenja novog nastavnog plana, u srpskim gimnazijama uvode se i udžbenici na maternjem jeziku. Među prvim nastavnim materijalima koji su se pojavili na srpskom jeziku jeste i udžbenik za logiku - *Logika za škole i za samouke* Petra Radulovića, koji je bio naveden kao literatura u programu punih deset godina u Novosadskoj gimnaziji. S obzirom na sklop predavanja filozofskih predmeta, ovaj udžbenik bio je sastavni deo filozofske propedeutike zajedno sa psihologijom, i predstavljao je priručnik za uvođenje u logičko mišljenje prevashodno u njegovoj pragmatičkoj funkciji. Logika bi trebalo da uči učenike da misle, stoga je njen karakter uvodni i pragmatički, jer se izlaže formalna logika u osnovnim crtama i primeri pomoću kojih je valjalo navoditi učenike dalje da primenjuju logičke zakonitosti.

Knjigu „Logika za škole i za samouke“, odobrenu kao školsku knjigu od strane Srpskog Narodno-Crkvenog Školskog Saveta u Karlovcima i Glavnog Prosvetnog Saveta u Beogradu, Petar Radulović napisao je kao logički priručnik, kako za učenike, tako i za učitelje. U nedostatku rukopisa na maternjem jeziku, a poglavito u nedostatku udžbenika koji bi sažeto obuhvatali samu stvar logičkog mišljenja, Radulović je smatrao da je važno izraditi jednu logiku koja bi bila „zgodna“ kao ručna knjiga za učenike i učiteljske pripravnike. Rukovodeći se idejom da je „bolje malo čitati, a mnogo misliti, nego mnogo čitati, a malo misliti“¹, autor je nastojao da sistem logičkog mišljenja izloži shodno kriterijumu jasnoće i sažetosti.

U uvodu priručnika logike izlažu se misli o zadatku, važnosti i podeli nauke logike. Polazeći od osnovne kantovske pretpostavke o razlici i sintezi opažanja i razuma, Radulović smatra kako je mišljenje, kao osnovni predmet logike, sačinjeno od opažaja i predstava razuma. Opažanje se deli na spoljašnje i unutrašnje, ali za razliku od Kantovih odredbi, ono se ne vezuje za apriorne odredbe prostora i vremena, već za spoljašnje čulne utiske i za unutrašnje predstave koje jesu samosvest. “Spoljašnje opažanje biva

1 Radulović, P., *Logika za škole i za samouke*, Naklada knjižare braće Jovanović, Pančevo 1893., str. 3.

pomoću čula naših, a unutrašnje pomoću naše samosvesti. Prvim stičemo predstave o pojedinim predmetima spojašnjeg sveta, a drugim stičemo predstave o promenama u duši našoj². Znanje koje se stiče putem opažanja jeste neposredno znanje, dok razum kao posredno znanje obrađujući i uređujući opažajne oblike, stvara pojmove, sudove („presude“) i zaključke. Stvaranje razumskih oblika jeste stvaranje prema zakonima samog razuma. Tako je zadatak logike da nas upozna i sa logičkim oblicima mišljenja i sa zakonima mišljenja. „Logika je nauka, koja nas upozna sa oblicima i zakonima mišljenja“³. Kao nauka najveće moguće opštosti, logika je „*opšta nauka znanja* ili *nauka same nauke*“, no budući da se ona upotrebljava i u praktičnom životu, logika je i *nauka o mišljenju* uopšte. Za razliku od ontoloških, određenih dijalektičkih ili nekih drugih interpretacija logike, Radulović zastupa mišljenje da je logika isključivo formalna nauka, jer se ne bavi ispitivanjem sadržine mišljenja.

Važnost logike ogleda se u njenoj prosvetiteljskoj, te didaktičkoj i metodičkoj funkciji. Upoznajući se sa logikom, obrazovana individua rasvetljuje umni svet, „te u njemu nastaje jasnoća i određenost“. Shodno ovakvim kartezijanskim kriterijumima, autor smatra da je logika najvažniji organon za pravilno rasuđivanje i istinito mišljenje. No, njena važnost se ne iscrpljuje samo u funkciji prosvetljenja uma, već je logika, pored psihologije, osnova didaktike i metodike, pa je logika naročito važna za učitelje. Da bi škola mogla pružiti učenicima svestrano obazovanje, nužan uslov jeste potpuna svesnost prirodnih zakona razuma po kojima jeste mišljenje. Stoga je važan zadatak logike i didaktičko-metodički, jer učitelji koji poznavajući logičke oblike i zakone mišljenja mogu pravilno rasuđivati, biće mnogo vičniji u razlučivanju istine od neistine.

Logika je, prema autoru podeljena na *osnove znanja*, koju čine mišljenje pojmova, sudova i zaključaka, i na *sistematsko znanje*, koje izučava definiciju, diviziju i dokaz. Prvi deo logike bavi se osnovama znanja, pojmovima, sudovima i zaključcima, odnosno onim radnjama razuma kojima se iz neposrednog znanja stvara posredno znanje. Tako se razum u ovom delu logike bavi grupisanim predstavama koje su u izvesnim srodnim logičkim odnosima i čine *osnovno znanje*, kao npr. osnovno znanje botanike, zoologije, fizike, astronomije, filozofije itd. Ali osnovno znanje nije svo znanje, niti je u potpunosti određeno, povezano i celovito. Stoga se u drugom delu logike izlaže sistematsko znanje koje je jedino savršeno znanje – kao organska povezanost svih delova u sistem. Dakle, osnovno znanje je pretpostavka sistematskog znanja, jer je sistem i sačinjen iz povezanosti osnovnih znanja u organsku celinu koja se zove *nauka*. Osnovno znanje je gradivo ili materija nauke, dok je sistem njezin oblik ili forma.

Pojmovi, kao prvi element osnova znanja, proučavaju se pojedinačno i u odnosima jedni sa drugima. Kako su predstave duševne slike predmeta koji se upoznaju unutrašnjim i spoljašnjim opažanjem, tako one mogu biti slične ili različite shodno gradivu, obliku, sastavnim delovima i svim drugim oznakama (*notae*). „*Iz onih predstava, koje imaju jednakih znakova, stvaramo pojam tako, kad te jednake znake zamišljamo ujedno kao celinu*“⁴. Upoređujući predstave i ispitujući njihove oznake, razum razlučuje jed-

2 Isto, str. 5

3 Isto, 5.

4 Isto, str. 9.

nake oznake od nejednakih i spaja ih u opštu predstavu, odnosno pojam. One oznake koje u postajanju pojma upoređivanjem pojedinačnih predstava razum razlučuje kao nejednake, nazivaju se sporedne ili slučajne oznake pojma, dok se oznake koje se u poređenju predstava javljaju kao zajedničke i čine celinu, nazivaju glavne ili bitne oznake. „Pojam je dakle opšta predstava u kojoj zamišljamo ujedno jednake znake posebnih predstava“⁵. Dalje autor navodi primere postajanja opštih (ili apsolutnih), kao i odnosnih (ili relativnih) pojmova. Zaključuje se da pojmovi nisu dati, već da pojmovi postaju razumom i da se ne mogu nikako steći opažanjem. Pojmovi se razlikuju od predstave uopšte po tome što jedan pojam ne označava samo jedan pojedinačni predmet, nego je pojam opštost koja se odnosi na sve predmete sa istim oznakama. Ali postoje i jedinični (individualni) pojmovi kojima se zamišljaju glavne oznake posebne predstave, kao što su pojmovi „Nil“, „Vezuv“, itd.

Svaki pojam ima sadržinu (*complexus*) i obim (*sphaera, ambitus*). Skup svih bitnih oznaka u pojmu čini sadržinu pojma, dok skup svih predstava koje imaju te oznake pojma čini obim. „Sadržina dakle označuje *kakvoću* a obim označuje *količinu* pojma“⁶. Sadržina i obim pojma stoje u odnosu obrnute proporcionalnosti, jer što je veća sadržina pojma, time je manji obim pojma, i obratno. „Sadržina i obim pojma stoje dakle u obrnutom odnošaju, a to stoga, jer: *što je skup znakova veći, to pripada sve manjem broju predmeta; a što je skup znakova manji, to pripada sve većem broju predmeta*“⁷. Ovakav odnos sadržine i obima pojma nije srazmeran i nije bez izuzetka, smatra autor, i to zbog nepotpunosti jezika i nesavršenosti našeg znanja o prirodi stvari. Takođe, odnos sadržine i obima pojma ogleda se i u obrnutoj uključenosti; tako ako od dva pojma jedan pojam spada u sadržinu drugog pojma, onda taj drugi pojam spada u obim prvog pojma, i obrnuto.

Što se tiče osobina pojmova, oni mogu biti: i.) istiniti ili pogrešni; ii.) jasni ili tamni, i iii.) čisti ili zbrkani. Zanimljivo je da se ovde odredba istinitosti ili neistinosti vezuje za element pojma, a ne samo za element suda i procesa suđenja, kako je to uobičajeno u istorijama logike. Tako se istinitost pojma ogleda u odredbi pojma samo iz onih oznaka koje su „*prirodna svojina upoređenih predstava*“⁸. Dakle, istinit je onaj pojam koji u procesu njegovog nastajanja uzima u vlastitu sadržinu samo istinite oznake, dok je pogrešan onaj pojam koji se sastoji iz neistinitih oznaka u svezi predstava. Ali pojmovi mogu biti istiniti ili pogrešni i onda kada se odnose na stvari koje ne postoje, na primer na mitološka bića. Da bi pojam bio istinit, uslov je da se stvari poznaju onakve kakve jesu, svestrano i potpuno, pa bile to prirodne, istorijske, mitološke ili drugačije stvari. Pojmovi, dalje, mogu biti jasni ili tamni, te čisti ili zbrkani. „Pojam je jasan ako ga možemo razlikovati od ostalih pojmova; u protivnom je slučaju tavan. Pojam je čist, ako nam je ne samo jasan, nego ako smo svesni i sviju njegovih znakova, te ih znamo navesti, po kojima se on razlikuje od ostalih pojmova; u protivnom je slučaju pojam

5 Isto, str. 9.

6 Isto, str.12.

7 Isto, str. 13.

8 Isto, str. 14.

zbrkan⁹. Prema ovome, jasnoća se odnosi na obim, a čistoća na sadržinu pojma, te mogu biti stupnjevite, što zavisi od snage razuma i učestalog i svestranog opažanja predmeta. Pojmovi ne samo da se izražavaju rečima, već su pojam i reč uzajamno pro-cionalni, jer isti pojam izaziva istu reč, a ista reč predstavlja isti pojam.

Da bi se moglo govoriti o odnošenju pojmova jednih prema drugima, u smislu da su uopšte uporedljivi, najvažniji uslov je da imaju barem jednu zajedničku oznaku u sadržini. Tako se dva pojma koja u sadržini imaju barem jednu istu oznaku zovu *po-redljivim* pojmovima, dok se dva pojma koja u sadržini nemaju nijednu istu oznaku nazivaju *neporedljivim* pojmovima. Neuporedljivi pojmovi ne stoje u posebnoj vezi, ali se mogu zamišljati skupa kao oznake drugog pojma, i tada se zovu *suglasni* pojmovi (na primer pojmovi: *tamna duga noć, mirisava crvena ruža, mlad vredan učitelj, kratka jezgrovita školska knjiga* itd.). Poredljivi pojmovi mogu biti u relaciji jedni sa drugima prema njihovoj sadržini i prema njihovom obimu.

Odnos pojmova po sadržini konstituira relacije istovetnosti (identičnosti) ili jedna-kosti (naizmeničnosti), srodnosti i različitosti, i uzajamnosti. Ako dva uporedljiva pojma po sadržini imaju sve oznake iste, onda imaju istu sadržinu i nazivaju se istovetnim ili identičnim. „Pojam A ima znake $a + b + v$. Pojam B ima znake $a + b + v$. Dakle je pojam A istovetan sa pojmom B¹⁰. Istovetni pojmovi nazivaju se još i jednakima (*aequipol-lentes*) ili naizmeničnima (*reciproci*), jer mogu jedan drugog zameniti. Ukoliko pak dva pojma nemaju sve iste oznake, ali imaju neke, onda se nazivaju srodnim (*cognaci*) pojmovima, pri čemu se stepen srodnosti određuje shodno broju istih oznaka. Svi srodni pojmovi su istovremeno i različiti pojmovi, jer imaju određeni broj nejednakih oznaka. Uzajamni (*corelati*) su oni pojmovi koji su u takvom odnosu da je prvi pojam oznaka sadržine drugog, a drugi opet oznaka sadržine prvog pojma, te se ovi pojmovi uzajamno pretpostavljaju i ne mogu se zamišljati jedni bez drugih (na primer pojmovi *učitelj i uče-nik, uzrok i posledica, podmet i prirok, predmet i osobina, deljenik i delitelj* itd.).

Odnos pojmova po obimu konstituira relacije podređenosti ili subordinacije, upo-rednosti (koordiniranosti), protivnosti ili suprotnosti (kontrnosti), protivrečnosti (kontradiktornosti) i ukrštenosti (skopčanosti). Kada su dva pojma u takvom odnosu da obim jednog sadrži obim drugog, onda je prvi pojam uži, a drugi širi pri čemu se ova relacija naziva podređenost ili subordinacija. Onaj pojam koji je najuži po svom obimu naziva se vrstom (*species*), dok širi pojam čini rod (*genus*), ali i rod može imati širih pojmova od njega. Stvaranje širih pojmova naziva se generalizacija, dok se stvaranje užih pojmova zove determinacija. Kada su pojmovi u takvom odnosu da se u obimu jednog šireg pojma nalaze dva ili više pojma užeg obima, onda se ovakvo odnošenje naziva koordinacijom, a pojmovi uporedni ili koordinirani. Pošto se obimi uporednih pojmova isključuju, oni se još nazivaju i razlučnim ili disjunktivnim pojmovima. Oni uporedni pojmovi koji se najviše jedan od drugog udaljuju nazivaju se protivnim ili su-protnim (kontrnim) pojmovima (na primer pojmovi: *istok i zapad, dan i noć, starost i mladost* itd.). Kada je odnos među pojmovima takav da jedan poriče ono što drugi tvrdi, onda se ovaj odnos naziva kontradikcijom, a takvi pojmovi su protivuslovni ili

9 Isto, str. 15.

10 Isto, str. 17.

kontradiktorni (na primer pojmovi: *da i ne, jeste i nije, belo i ne-belo* itd.). „Razlika je između protivnih i protivuslovnih pojmova ta, što se protivuslovni pojmovi prosto poriču, a protivni ne samo da se poriču, nego ujedno nešto izvesno i tvrde“¹¹. Kada dva pojma stoje u takvom odnosu da se njihovi obimi delimično ukrštaju, onda se oni zovu skopčani pojmovi (na primer pojmovi: *dete i čovek, zlato i nakit* itd.).

Drugi logički element osnova znanja jeste sud. „Presuda je odluka razuma, da li se dva predmeta, (dve predstave ili dva pojma ili predstava i pojam) mogu spojiti ili ne, tako da jedan predmet kao znak pripada ili ne pripada sadržini drugog predmeta; ili kraće: *presuda je priznanje, da nešto jeste ili nije*“¹². Sud se sastoji iz subjekta, predikata i kopule. Podmet (*subject*) je ono o čemu se sudi, prirok (*praedicat*) jeste ono šta se odnosi na podmet, pokazujući šta se o njemu sudi, dok je spona (*copula*) onaj element koji sastavlja prirok sa podmetom i pokazuje njihovu spojivost ili nespojivost. Podmet i prirok u sudu mogu biti ili reči ili čitave rečenice, a kopula se u sudu može eksplicitno izreći ili se u priroku podrazumevati. Sama spojivost subjekta i predikata prema sadržini se naziva kakvoćom (*qualität*) suda, i po njoj su sudovi ili afirmativni ili negativni, dok se spojivost subjekta i predikata prema obimu naziva količinom (*quantität*) suda, i po njoj su sudovi opšti ili posebni. Dakle, po kombinovanom kriterijumu kakvoće i količine sudovi mogu biti: i.) opšti afirmativni; ii.) opšti negativni; iii.) posebni afirmativni i iv.) posebni negativni. Pored ovog postoje i takozvani jedinični (individualni) sudovi u kojima je subjekt posebna jedinica, ali pošto je predikat u ovim sudovima spojiv ili nespojiv sa čitavim obimom subjekta, onda su ovi sudovi i opšti sudovi. Razlika je u tome što su oznake jediničnih sudova sopstvena imena ili lične zamenice, dok su za posebne sudove reči *neki, mnogi, gdekoji* itd., a za opšte sudove: *svi, svaki, niko, nijedan*.

Sudovi nastaju rasuđivanjem po izvesnim zakonima i u izvesnim oblicima. Radulović smatra da su zakoni rasuđivanja najvažniji deo logike, jer se na njima ne zasniva samo postajanje suda već i ostali oblici mišljenja, stoga se zakoni rasuđivanja zovu i *osnovni zakoni mišljenja*. Ovih zakona ima četiri, tri je još Aristotel formulisao, a četvrti Lajbnic:

- i.) zakon istovetnosti (*principium identitatis*)
- ii.) zakon protivuslovlja (*principium contradictionis*)
- iii.) zakon isključene sredine (*principium exclusi tertii sive medii*)
- iv.) zakon razloga (*principium rationis*)

Zakon istovetnosti tvrdi da je svaki predmet ono što jeste, i razlaže sa na zakon tvrđenja i zakon suglasnosti. „A) *Svaki je podmet svoj sopstveni prirok*, (zakon tvrđenja, *principium affirmans*): $A = A$, t.j. svaki predmet valja zamišljati kao takav, a ne kao nešto drugo. N.pr. Čovek je čovek. – Škola je škola. – b) Kad je svaki podmet svoj sopstveni prirok, onda je svaki podmet jednak zbiru svega onoga, što se u njemu sadrži, dakle: *svakom podmetu pripadaju kao prirok svi oni znaci koji se u njemu sadrže*, (zakon suglasnosti, *principium convenientiae*): $A = a + b + v$. N.pr. Čovek (A) je umno (a) ograničeno (+b) biće (+v)“¹³. Na osnovu zakona istovetnosti postavljaju se pravila da

11 Isto, str. 21

12 Isto, str. 23.

13 Isto, str. 26, 27.

je svaka celina jednaka zbiru svojih delova, svaki predmet je jednak zbiru svojih osobina, svaki je pojam jednak zbiru svojih znakova, rod je jednak zbiru svojih vrsta itd. Dva suda po zakonu istovetnosti ili imaju jednake pojmove, te su jednaki, ili imaju isti subjekat a različite predikate koji se ne isključuju, onda se zovu saglasnim sudovima. Zakon protivrečnosti se izvodi iz zakona istovetnosti, te ima isto značenje, samo na negativni način. Ovim zakonom se tvrdi da jedan predmet nije ono što nije, simbolički izraženo: A nije ne-A. Shodno ovom zakonu, određeni predmet ne može istovremeno i biti i ne biti. To znači da se jednom subjektu ne može istovremeno predicirati i odricati isti predikat. Zakon isključenja trećeg je sinteza oba ova zakona. „Zakon isključene sredine (*principium exclusi tertii sive medii*) glasi ovako: *Ili jeste ili nije; sredine (ili trećega) nema*“¹⁴. Ovaj zakon znači to da između dva protivuslovna suda uvek jedan mora biti istinit, a drugi neistinit. No ova isključivost prema zakonu trećeg važi samo za protivuslovne sudove, ali ne i za protivuslovne posebne sudove (*judicia subcontraria*), kao ni za protivne sudove, jer u ovim slučajevima ako je jedan sud neistinit ne znači da će protivni sud biti istinit. Autor smatra da je četvrti zakon, zakon razloga, najvažniji, jer se pita zašto je nešto takvo kakvo je i je li to tako. „Kao što u prirodi svako stanje i bivanje ima svoga uzroka, tako u našem rasuđivanju treba da ima svaka tvrdnja svoga razloga. Ako se razlog tvrdnje naše, da nešto jeste ili nije, *podudara sa samom stvarnošću*, (sa prirodnim zakonima, istorijom, ličnim iskustvom i t.d.) onda je razlog *osnovan*, (t.j. na istini); u protivnom je slučaju razlog *neosnovan*“¹⁵. Osnovan razlog može biti dovoljan – onda kada je iz njega izvedena tvrdnja prirodna posledica, i nedovoljan – kada se iz njega ne može izvesti tvrdnja kao prirodna posledica. Veza između posledice i razloga naziva se logičnom svezom ili doslednost (konsekvencija). Istinito logičko rasuđivanje stoga je zasnovano na ovim zakonima, na upotrebi čula kao svesnih i smotrenih, i na posmatranju sveta kakav jeste. No, smatra Radulović, ovakvo potpuno istinito rasuđivanje pojedinačnom čoveku je nemoguće, jer on i pored vlastitog opažanja zasniva svoje mišljenje primanjem istina iz zajednice. Zato se valja vežbati u logičkom mišljenju, primenjujući zakone i pravila samostalno i razborito.

Sadržaj suda čine subjekt i predikat, a način na koji kopula spaja ovu sadržinu čini oblik suda. Oblik suda razlikuje se u dva smisla: prema svezi po suštini između subjekta i predikata (*relatio*) i prema izvesnosti te sveze, odnosno prema razlozima zbog kojih razum izriče vezu između subjekta i predikata (*modalität*). Pošto sveza između subjekta i predikata može biti odlučna, uslovna i razlučna, onda se i sudovi dele na odlučne ili kategorične, uslovne ili hipotetičke i razlučne ili disjunktivne. Kategorički sud jeste onaj sud u kojem je sveza između subjekta i predikata izrečena shodno zakonu istovetnosti ili zakonu protivrečnosti. Hipotetički sud jeste onaj sud u kojem je sveza između subjekta i predikata izrečena na osnovu uzročnosti, stoga se deli na prethodni deo kao subjekt (*hypothesis*) i sledstveni deo (*thesis*) kao predikat. Veza između subjekta i predikata koja je izrečena shodno zakonu isključenja trećeg čini disjunktivni sud. U pogledu izvesnosti same sveze sudovi se dele na problematične, asertoričke i apodiktičke.

14 Isto, str. 29.

15 Isto, str. 31.

Radnja kojom razum iz već poznatih istina izvodi nove istine naziva se zaključiva-nje. Ono može nastajati deduktivnim ili induktivnim putem, na osnovu čega se izvodi i osnovna podela zaključaka. „Deduktivni zaključci zovu se obično *silogizmi*. Suština je njihova u tome da se iz odnošaja (ili uzajamne sveze) dveju presuda izvodi treća presuda, na osnovu zakona, da *ono što je posebno, sledi kao posledica iz onoga što je opšte, kao razloga svoga*“¹⁶. Sudovi iz kojih se izvodi zaključak nazivaju se premisa-ma, a one se sastoje od tri pojma: manji pojam (S, *subject*) koji dolazi u zaključak kao subjekt, veći pojam (P, *praedicat*) koji dolazi u zaključak kao predikat i srednji pojam (M, *medius*) koji se nalazi u obe premise i ne dolazi u zaključak. Silogizmi mogu biti kategorični, hipotetički i disjunktivni. Kategorični silogizam se sastoji od kategoričnih sudova i zadovoljava sledeća pravila: jedna premisa uvek mora biti opšta, jedna mora biti pozitivna, ukoliko je veća premisa posebna a manja negativna nemoguć je logički upotrebljiv zaključak, kada je jedna premisa posebna onda mora biti i zaključak, i kada je jedna premisa negativna onda je i zaključak. Hipotetički silogizam je čisti ukoliko se sastoji od obe hipotetične premise, a mešoviti ukoliko je veća premisa hipotetična a manja kategorična. Disjunktivni silogizam sastoji se od disjunktivne veće premise i kategorične manje premise. Posebna vrsta zaključaka jesu lematički silogizmi. „Ako je veća premisa hipotetično-disjunktivna presuda, (t.j. ako prvi deo veće premise postavlja neki uslov, a drugi deo iste premise izvodi dosledno posledice toga uslova u disjunktivnim pojmovima); manja pak kategorična premisa poriče svu disjunktivnu, te *usled toga nastaje u zaključku kontradiktorna tvrdnja stavljenom uslovu*, onda se takav silogizam zove *lematički*“¹⁷. Lematički silogizam ima oblik dileme ukoliko se u drugom većem delu premise nalaze dva disjunktivna pojma, trileme kada ima tri disjunktivna pojma ili polileme ukoliko ih ima više. Po spoljašnjem obliku silogizmi mogu biti prosti ili složeni (polisilogizmi).

Induktivno zaključivanje izvodi se metodom indukcije pri čemu se iz posebnih, iskustvom stečenih istina, dolazi do opšte istine. Osnov indukcije jeste zakon uzročnosti, stoga je zadatak induktivnog zaključivanja određenje te uzročnosti kao određenje prirodnih zakona. Džon Stjuart Mil postavio je četiri pravila indukcije koje autor preuzima i detaljno objašnjava: način podudaranja, način razlike, način ostatka i način istovremenih promena. No, indukcije mogu biti i prividne i pogrešne, ukoliko nam u zaključku ne daju novu istinu ili ukoliko se zaključuje na osnovu nepotpunog nabiranja. Autor smatra da je pravilno logičko rasuđivanje moguće prvo indukcijom, pa tek onda dedukcijom. Razlikuju se i zaključci po analogiji u kojima se porede slični predmeti. Kada se oznake predmeta više podudaraju analoško zaključivanje je pouzdanije.

Drugi deo logike za škole i za samouke bavi se sistematskim znanjem, koje je totalitet osnovnog znanja, povezanim u organsku celinu. Organizovanje osnovnog znanja u sistematsko može biti sprovedeno na analitički i na sintetički način. Analitičkim načinom se ono što je posebno ili konkretno (logički složeni pojmovi) sabire u opštu ili apstraktnu celinu (logički proste pojmove), putem poređenja, generalizacije, dakle indukcijom ili progresijom. Sintetičkim načinom se najpre ono što je opšte ili apstrak-

16 Isto, str. 39.

17 Isto, str. 47.

tno (logički prosti pojmovi) razlažu na posebne ili konkretne delove (logički složene pojmove), putem determinacije, dakle dedukcijom ili regresijom. Osnovni kriterijumi shodno kojima osnovno znanje može biti sistematsko jesu: određenost, potpunost i osnovanost. Prema ovim kriterijumima, onda se, u sklopu sistematskog znanja, proučavaju: odredba (definicija), podela (divizija) i dokaz (argumentacija). Definicijom se određuje sadžaj pojma, divizijom se razlaže obim pojma, dok se dokazom potvrđuje istina jednog suda pomoću drugih istinitih sudova. Ovime se dovršava priručnik za elementarno znanje logike u srednjim školama.

MAJA SOLAR

PROPEDEUTICS OF LOGIC

Abstract: In this paper the author reviews Petar Radulović's textbook "Logic for schools and autodidacts", which was the textbook for the class teaching in Serbian Gymnasiums. Logic, along with psychology, made a corpus of subjects of philosophical propedeutics, which is why its character is didactical-methodological above all. As a manual that only introduces in logical thinking, this textbook represents initiation into the formal system of logic, emphasizing the usability and practise of forms of thinking.

Keywords: Logic, Concept, Judgement, Reasoning, System of Knowledge.

UDK 930.1

37.013.73 Šafarik P. J.

373.54(497.113 Novi Sad),,1819/1826“

NEVENA JEVTIĆ

FILOZOFIJA PEDAGOŠKE DELATNOSTI PAVELA JOZEFA ŠAFARIKA

Sažetak: U ovom radu je dat prikaz osnovnih stavova i misaonih motiva koji čine filozofski *Weltanschauung* najznamenitijeg direktora Srpske pravoslavne gimnazije u Novom Sadu od 1819. do 1826., odnosno Pavela Jozefa Šafarika. Ovaj je filozofski svetonazor moguće otkriti u formi mreže finog tkanja, koja je sačinjena od njegovih filozofskih refleksija o obrazovanju i povesti, problemu jezika, etc., a kojom je prožet Šafarikov voluminozan rad u celini. Autorka će se ovom prilikom skoncentrisati na izvestan broj onih mesta unutar Šafarikovih spisa, ali i sve-dočanstava o njegovim naporima na mestu direktora gimnazije, koji na najbolji način potvrđuju postojanje trajnog filozofskog karaktera i odlučne ideološke rešenosti inspirisane tim filozofskim obrazovanjem u ovog velikana naše istorije.

Ključne reči: Šafarik, filozofija, istorija, obrazovanje.

Pitanje kako se izgrađuje svet istorijskog iskustva, odnosno kako ono postaje motivom obrazovanja, poprima odlučujući političko-pragmatički karakter u periodu u kojem je živio i stvarao Pavel Jozef Šafarik. Na širem horizontu evropske misli, epoha prosvetiteljstva insistirala je na imanentnoj vezi između racionaliteta i realiteta. Sve ono što može biti predmetom iskustva fundira se na racionalnim osnovama, te, u krajnjoj liniji, sledi zaključak da i sam istorijski bitak počiva na tom fundiranju. No, racionalno iskustvo sveta koje se može na institucionalan način prenositi, negovanje modernog načina mišljenja i uopšte pogleda na svet, shvatano je i kao uslovljeno granicama maternjeg jezika. Iako neznatnog pedagoškog iskustva¹, Šafarik je na mestu direktora i profesora Srpske pravoslavne gimnazije programski najavio borbu za uvođenje nastave na maternjem jeziku, kao što je poznato, već u svom pristupnom govoru koji je naslovljen *De quibusdam rei Scolasticae impedimentis in seculo et patria* (O nekim preprekama koje smetaju obrazovanju). Shodno tome, u svetlu potrebe za legitimacijskom osnovom uspostavljanja modernog obrazovanja prema opštem, humanističkom idealu, u školama na ovim prostorima u to doba, pokazuje se poseban značaj smisla onoga istorijskog. Ovaj smisao očituje se u Šafarikovom teorijskom, odnosno historiografskom radu, ali je i inspiracija njegove pedagoške delatnosti kao profesora.

1 Videti u Mladenko Kumović, *Pedagoška delatnost Pavela Jozefa Šafarika u Novom Sadu*, Rad Muzeja Vojvodine, br. 37/38, 1995/1996, str. 209.

Međutim, pre nego pristupimo ocrtavanju Šafarikovog razumevanja smisla onoga istorijskog i dokumenata istorije, ukratko ćemo skicirati specifično filozofsko razumevanje odnosa obrazovanja i smisla istorijskog dokumenta. Razvijanje ideje da ono istorijsko i ono empirijsko imaju u krajnjoj instanci sličnu strukturu, a s obzirom na izlaganje samih filozofskih učenja, odnosno pisanja njene istorije, pripada Hegelu. U jednom dubljem pedagoškom smislu, neće za Hegela više postojati jaz između „školskog i svetskog pojma filozofije“, kao što je to slučaj kod Kanta. Do koje mere se može zaista učiti i poučavati filozofija, zavisi i od „ograničenja“ koje sobom donosi priroda izlaganja filozofskih učenja. Ako filozofija, kao duhovni svet misli, može imati vlastitu empirijsku formu, to je svakako njena istorija. Ono istorijsko na filozofiji je fakat njenog nastanka i civilizacijskog razvoja, s jedne strane, ali i fakat njenog dokumentovanja i pisanih svedočanstava, s druge. Kao pisani dokument, jedno filozofsko učenje o nauci logike, na primer, mora upozoriti na vlastitu istorijsko-empirijsku stranu. Ono istorijsko-empirijsko u ovom slučaju, kad je reč o izlaganju „čistog mišljenja koje ima za svoj princip *čisto znanje*“², jeste pitanje prethodnih podela građe, njenog razvrstavanja u poglavlja i prethodnih definicija.

Međutim, ovaj tematski hod, odnosno autorovo anticipirajuće pisanje koje „*istorijski* unapred“ pokazuje „u koje će se glavne razlike pojam odrediti u svome razvitku“³, upozorava Hegel, nešto je spoljašnje samom kretanju misli. Ono može imati samo istorijsku vrednost, odnosno predstavljati, kako to kaže Hegel, „razvrstavanje spoljašnje refleksije“⁴. Ovaj red se ne može pobrkati sa unutrašnjom nužnošću razvitka same sadržine⁵ - on nosi na sebi pečat stanovite slučajnosti. Samo filozofsko razmatranje, koje se uređuje na takav spoljašnji način, mora moći verifikovati poreklo tog reda iz razvitka samog pojma. Time, ono istorijsko i spoljašnje filozofiji, odnosno njeni vlastiti istorijski dokumenti, uvek se osvedočuju unutrašnjim smislom filozofskog učenja, tj. njegovim principom. To ima za učenje filozofije poseban značaj. Onome istorijskom treba prići upravo kao takvom - istorijskom, spoljašnjem i za sebe slučajnom elementu nužnog samorazvoja filozofske misli, te na tom elementu tražiti, učiti se unutrašnjem, umskom životu same sadržine. Ova lekcija vezana za primer poučavanja filozofije iz njenih slavljanih tomova može se ipak razumeti i iz šireg pedagoškog horizonta, kao uopšte smisao poučavanja na osnovu bilo kakvog istorijskog dokumenta. U samoj „spoljašnjoj“, propadljivoj, čak možda i slučajnoj formi poučavanja, obe strane ovog pedagoškog odnosa (učitelj i učenik) moraju ići za otkrivanjem i evidentiranjem onoga umnog, principskog i trajnog u pogledu duhovnosti.

Na jednom dubljem nivou, na koji ćemo se samo osvrnuti, odnos svesti i njenog predmeta, kao fundamentalnog filozofskog problema prema Hegelu, upravo je saga o odnosu njene unutrašnjosti i onoga njoj spoljašnjeg. Ovaj fenomenološki hod svesti od

2 G.W.F. Hegel: *Nauka logike I*, BIGZ, Beograd, 1987, str. 62-63.

3 Loc.cit.

4 Op.cit., str. 57.

5 O opasnostima ove greške Hegel govori i u *Enciklopediji filozofskih znanosti* (Primedba uz § 18), kada kaže da ona takođe proizilazi iz same *predstave* podele, jer ona čini da posebni delovi jednog učenja ili različita učenja stoje jedni naspram drugih, statično i u toj razlici supstancijalni, poput *vrsta* formalnog mišljenja (G.W.F. Hegel: *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, str. 48).

opažanja, preko predstavljanja, do mišljenja, zapravo pokazuje *za nas* diferencijaciju unutrašnjeg sveta duha u njegovim spoljašnjim dejstvima predmetnosti. Naime, već se na instanci neposredne izvesnosti, koju Hegel razmatra pre tematizacije opažanja u *Fenomenologiji duha*, osvedočuje izvesno vremensko posredovanje onog neposrednog, pojedinačnog „sada i ovde“: „Jasno se vidi da dijalektika osjetilne izvjesnosti nije ništa drugo do jednostavna povijest njezina kretanja ili nezina iskustva, a osjetilna izvjesnost sama ništa drugo do samo ta povijest“⁶. Čulna izvesnost svesti, u svojim navodnim evidencijama, biva smisljena baš upravljanjem pažnje na *ovo* i *sada*, ili kako Hegel kaže zadržavanjem onoga što iščezava, gde je to zadržavanje upravo i moguće na osnovu opšteg elementa koji se pokazuje kao istina tog vremenskog posredovanja („to sada, kako se ono nama pokazuje, jest nešto *bivše*, i to je njegova istina... Istinito je dakle ipak to, da je ono bilo“⁷).

Taj opšti element, apstraktni medijum kao jednostavan zbir mnogih sada i ovde, je *stvarnost (Dingheit)*. Apsolutna neposrednost, odnosno neposrednost koja se misli nezavisno od bilo kakve igre posredovanja, shodno samoj prirodi svesti i strukture njene predmetnosti, predstavlja tek jedan artificalni koncept, ili kako Hegel kaže, ono puko mišljeno (neistinito, neumno)⁸. Na ono što u stvarnosti može biti zaista dokučivano, istinski mišljeno, pa time i dokumentovano, već upućuje jezik (kao govor) koji uvek i svagda izriče neko opšte. Mi, dakle, možemo misliti na *ovaj* komad papira, kaže Hegel, no izrekavši „ovaj komad papira“ mi već govorimo opštom oznakom za „svaki i sav komad papira“⁹.

Nadalje, u sklopu svog učenja o moćima predstavne svesti poput sećanja, uobrazilje i pamćenja, Hegel iznosi koncept jezika kao sistema znakova i značenja u vidu empirijske egzistencije mišljenja u „carstvu predočivanja“. Analizirajući mehanizam produkcije slika uobrazilje kao delatnog sećanja, zatim njihovog opredmećenja u znaku (gde se za unutrašnju predstavu uobrazilje obezbeđuje „prava opažajnost“), te konačno pounutrašnjnja ovakve spoljašnjosti pamćenjem značenja tog znaka, Hegel je jasno pokazao u kojoj meri je jezik u svojoj osnovi sredstvo moći predstavljanja. Međutim, bitna je takođe i sledeća karakteristika koju Hegel ističe o prirodi jezika: „Ono *formalno* jezika, pak, djelo je razuma, koji unosi u nj svoje kategorije; tj. logički instinkt proizvodi njegovu gramatiku“¹⁰. Ono elementarno, materijalno poput njegove zvukovnosti i ekspresivnosti (ono čulno u suštini), jeste nešto što se s vremenom i potrebama obrazovanja, „modifikovalo u neznatnost i beznačajnost, uglavnom time što se kao osjetilni zorovi sami snižavaju u znakove“¹¹, te se analizom toga uzalud i pogrešno teži istražiti iskon i izvornost jezika.

6 G.W.F. Hegel: *Fenomenologija duha*, Naprijed, Zagreb, 1987, str. 72.

7 Op.cit., str. 71.

8 op.cit., str. 74.

9 Loc.cit.

10 G.W.F. Hegel: *Enciklopedija filozofskih znanosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, str. 390.

11 Loc.cit.

„Jezik dolazi ovdje u obzir samo po osebujnoj određenosti kao produkt inteligencije da svoje predožbe manifestira u vanjskom elementu“¹². Karakteristike i strukture onoga jezičkog i onoga historijskog pokazuju stanovitu sličnost, a oni su, po našem sudu, svakako temeljni konstitutivni motivi za razumevanje Hegelovog tematizovanja „iskustva“ uopšte. U slučaju jezika, tvrdnja da je on spoljašnja egzistencija mišljenja ipak neće voditi zaključku da filozofija, kao apsolutno znanje, stoji sasvim nezavisno od jezika kao medijuma, odnosno da filozofija može ukinuti i u sebi očuvati jezik kao takav. Kao da mišljenje na vrhuncu vlastitog razvoja hoće biti apsolutno samo to, a ne i vlastita predaja, kao da može biti nečega istinski mislivog koje neće moći postati izrečenim! Jezik je spoljašnjost mišljenja, ali utoliko pounutrašnjena spoljašnjost, ukoliko je jezik moć delatnog pamćenja.

Na žalost, mi na ovom mestu ne možemo dalje istraživati koje se sve posledice mogu izvesti iz ovih Hegelovih kompleksnih stavova. Ovo što smo do sada izložili ima za cilj otvaranje interpretacijske perspektive za ispitivanje međusobnog odnosa struktura jezika i istorije, kao dva „autonomna“ spoljašnja elementa onoga duhovnog, te mogućnosti traganja za njihovim misaonim poreklom u produktivnom (kolektivnom) pamćenju. Preplitanje smisla jezika i istorije, kroz literarni medij u najširem smislu kao jezički dokument istorije, pokazuje se u specifičnoj dvosmislenosti (i ambivalenciji) tzv. produktivnog pamćenja. Proces pamćenja je uvek i proces konkretizacije (pisanja) istorije, u dvostrukom smislu otkrivanja i osvajanja dokumenata, te oslobođanja od njihove pripadnosti „starom“ historijskom smislu i brisanja istog. Možemo reći da tek ovaj, u osnovi interpretacijski zahvat, u jednom suštinskom smislu znači aktualizovanje i otvaranje iz prošlosti historijskog sveta, te tvori od onoga prošlog odgovor na potrebu sadašnjeg obrazovanja.

Smisao (jezičkog) dokumenta je da prošlost u specifičnom modusu postavi među nas, odnosno da objavljuje faktičnost prošlog u sadašnjosti. U misaonom razvijanju istorije (bilo kao *ars* ili kao *scientia historica*) uvek je plauzibilno osmotriti na koji se historiografski način tretira sam historijski dokument: u traganju za njim, njegovom otkriću i restauraciji¹³. Takođe i na koji se način taj historijski dokument konkretizuje - od inicijalnog značaja njegovog otkrića, preko prvih „školskih“ interpretacija - te konačno produkuje u formi političkog (u ovom slučaju koji nas interesuje: u formi nacionalnog) spomenika. Na njihovoj spoljašnjoj materijalnosti, slučajnosti otkrića, interpretacijski se traga za unutrašnjim radom bilo pojma, bilo duha ili narodnog genija. Uvid u pragmatičnost interpretacije, odnosno suštinsku političku zainteresovanost smisla historijskog spomenika, neminovno sledi ovakav sled istraživanja. Na te karakteristike interpretacije historijskih dokumenata, već je Niče ukazao na vrlo pronicljiv način: „Sada se izvandredno duboko i široko dejstvo Delfa postepeno objašnjava polazeći od toga da su

12 Loc.cit.

13 Na samom izboru moderne historiografije imamo slučaj razbijanja sakraliteta prošlog koje hoće biti večnom, neprolaznom objavom. Polemišući protiv starog, tradicionalnog pravila da izvor treba vrednovati proporcionalno njegovom antikvitetu i opštoj prihvaćenosti (poznatosti), Daniel Papebroche (1628-1714), koga se smatra osnivačem historijskog kriticizma, ustaje s tezom da su izvori vredni jedino prema vlastitoj izvornosti i povezanosti s činjenicama (*Responsio ad exhibitionem errorum*, 1696-1697). Citirano prema James Westfall Thompson: *A History of Historical Writing*, The Macmillan co., New York, 1947, p. 12.

sveštenici Delfa skoro u dlaku poznavali prošlost; sada priliči znati da samo onaj koji izgrađuje budućnost ima prava da sudi prošlost¹⁴.

U periodu koji neposredno prethodi Šafarikovoj teorijskoj delatnosti, te je uveliko i uslovljava, budi se interes za traganjem i sakupljanjem različitih istorijskih materijala, stvaranjem biblioteka, osnivanjem muzeja. Ključno je što je taj interes tesno povezan i sa politički burnim širenjem procesa pisanja nacionalnih istorija među evropskim narodima. Doduše u nešto drugačijem kontekstu vlastitih razmatranja, Niče nam daje ovakav opis tog grozničavog procesa: „Tada svakako vidimo odvratan prizor neke slepe kolekcionarske manije, nekog neumornog zgrtanja svega nekad tu postojećeg¹⁵. Ničeov uvid, da je tu reč o „nezasitnoj pohlepi za novim“ koja je neposredno „nezasitna pohlepa za starim i svačim“¹⁶, upućuje ka dvosmislenosti interpretacije istorijskih fakata, kao ujedno brisanju i zaboravljanju, ali otkrivanju i novom upisivanju.

Nacionalni jezik i književnost su pojmovi čijem oblikovanju i legitimaciji, kao i u slučaju pojma tradicije, pripada izvesna konotacija kontinuiteta, odnosno eho njihove vremenske „dubine“ - rečju: procesualnost. Zapisivanje istorije, odnosno historiografija u svojoj dvoznačnosti otkrivanja i brisanja, obezbeđuje u ovom slučaju potrebni smisao kontinuiranosti. Nacionalni jezik, odnosno nacionalna literatura u najširem smislu - delatnost umetnika, pisaca, filologa - od ključnog je značaja u formiranju nacionalnog materijala za historiografski rad. Nad bogatstvom „novotkrivenih“ literarnih dokumenata lebde žustre debate o njihovoj autentičnosti i značenju, što prevashodno znači o njihovom mestu u (politički) novo-istorizovanoj prošlosti.

II

Šafarik je izabran na mesto upravitelja i profesora na veoma svečan način, budući je to, svakako, bio bitan događaj kako za samu novosadsku gimnaziju i njene đake, tako i za novosadsku učenu javnost. Vrlo formalan izveštaj o toj prilici i ceremoniji nalazimo kod Vase Stajića koji navodi saopštenje iz Davidovićevih Novina Serbskih iz 1819. godine o sednici Patronata na kojoj su: „izabranoga, i ne davno prišedšago Gospodina Paula-Jozefa Šafarika, filosofije doktora i Sadržanstva Jenskago u Latinskih Naukah sočlena, muža naukami bogata, sposobna i blagoobrazna, evangeličeska vjeroispovedanija, kako u Poeziji za profesora, tako i nad celim gimnaziumom direktora, kupno s proćimi patroni imenovali, i jemu kormilo pravlenija vručili jesu“¹⁷. Među istoričarima toga doba postoji sleganje u izveštajima i mišljenjima da je Šafarik sa puno poleta i oduševljenjem počeo da radi na unapređenju obrazovanja u Novom Sadu. Takođe, on se svesrdno trudio i oko osnivanja gimnazijske javne biblioteke pomažući popularizaciju knjiga i podstičući građane Novog Sada na donacije u novcu i u knjigama. Kako

14 F. Niče: *O koristi i šteti istorije za život*, Grafos, Beograd, 1990, str. 49.

15 Op.cit., str. 25.

16 Loc.cit.

17 Citirano prema Vasa Stajić: *Pavle Josif Šafarik. Prvi direktor i prvi profesor srpske novosadske gimnazije*, Novi Sad, 1927, str. 5.

Šafarik svedoči da se i sam uverio: „da se kod drugih naroda, pomoću javnih knjižnica, i potstiče i neguje razvitak književnosti i nauke koju nazivaju temeljnom (...) i da književnost ne može postati pre sposobna za sve veća pregnuća, dok se ne priberu i ne objave sredstva koja svako doba daje pojedinim naučnicima da se po potrebi koriste“, te se stoga: „i javno poziva na dužnu uviđavnost sviju koji vole nauku, jezik i svoj narod, da polože ma koliko temelje školskoj knjižnici koja će poslužiti javnoj upotrebi (...) da udovolje našem nastojanju, te da ga prigrle ljubavlju svoje duše u toliko radije, ukoliko je veća vrlina ponešto doprineti za opšti razvitak, naročito u ovom veku u kome je jasno da nezasićljiva želja za samoobrazovanjem obuzima ne samo pojedince, već čitave narode“¹⁸.

Za Šafarika ova „nezasićljiva želja za samoobrazovanjem“ pojedinaca i čitavih naroda je neodvojiva od svesti o potrebi institucionalizacije nastave na maternjem jeziku. Ovo je bila ključna stavka u Šafarikovom pedagoškom programu, a pored nje i napora usmerenih na osnivanje biblioteke, njegove ambicije bile su okrenute i uvođenju nastave crtanja (krasna hudožestva – *Schönen Kunste*), osnivanju katedre za srpski jezik i književnost i pansiona za siromašne učenike¹⁹. U generalizovanoj proceni stanja nastave u gimnazijama toga doba, Šafarik ističe njihovo neopravdano svođenje obrazovanja na mehaničko učenje. Sami humanistički ideal obrazovanja i vaspitanja ne sme biti jednostrano implementiran, već mora uključivati poznavanje nauke (*graeciae Plato, Angliae Baco et Newtonius, Germaniae Kantius*), zatim negovati principe estetskog (*facultas sensionum... unde Indorum collapsa templa, unde Aegyptiorum pyramides, unde Colosseum romanum, unde Graecorum Homerum, Italorum Raphaelem, Germanorum Mozaritum*) i moralnog vaspitanja (koje je oblikovalo karaktere poput Sokratovog primera)²⁰, odnosno vaspitanja za lepotu i dobrotu tzv. „kalokagatija“. Međutim, pored toga što Šafarik nalazi u novoosnovanoj gimnaziji da nedostaju brojni materijalni resursi, pored toga što obrazovni sistem širom Austrougarske ne promovise integrativni pristup svestranom obrazovanju individue, ipak najveća teškoća za napredak obrazovanja i vaspitanja leži u izvornom nedostatku nastave koja se ne drži na maternjem jeziku: „At nobis non hoc datum est, quod fuit veteri Graeciae quod Romae, quod datum est hodieum Germaniae, quod Angliae, quod Galliae, quod Russiae, ut sermone patrio etrudiamur, ut patriam atque gentis nostrae propriam culturam nobis adsciscamus... a pueris in peregrinis linguis callescere coacti ficentissimam aetatem illis impendimus studiis, ad quorum perfectum culmen atque absolutum nunquam sumus perventuri“ (Nama, na žalost nije dato ono što je uživala drevna Helas, drevni Rim, ono što i danas uživa Nemačka, Francuska, Rusija, da se obrazujemo na maternjem jeziku, da sebi privajamo poznavanje posebne kulture roda našeg... nego smo primorani da od detinjstva učimo tuđe jezike i da najcvetnije godine naše posvećujemo onim studijama, do čijeg najvišeg vrhunca, do čijeg savršenstva nikad ne možemo stići)²¹.

18 Op.cit., str. 21-22 (Citat je iz P. Letićevog prevoda sa latinskog jezika Šafarikovog predgovora Inventarne knjige gimnazijske biblioteke).

19 Op.cit., str. 7.

20 Op.cit., str. 6.

21 Op.cit., str. 7.

Neuspeh na polju tačke *restauratio studii linguae et literaturae Slavoserbicae* svog reformnog programa, smatra Vasa Stajić, najviše je ozlojedio Šafarika: „A ipak, i ako je takmac naše gimnazije, Regium Gzmnasium Minor Neoplatense, imala katedru za mađarski jezik i književnost, Šafarik nije izveo svoju nameru s ovom katedrom. Ko je to sprečio? Kod nas je u ovakvim pitanjima odgovor gotov: više sveštenstvo. Sima N. Tomić je možda imao dokaza za ovakvu tvrdnju. Mi možemo samo da slutimo...“²². Međutim, pola veka nakon ovog izveštaja Vase Stajića, ova sumnja i dalje biva *sumnja* u odgovornost Mitropolita Stratimirovića²³.

Uredbe *Ratio educationis* iz 1777, objavljene Beču, kao i iz 1806. koja je objavljena u Budimu, takođe su predstavljale ograničenje Šafarikovih mogućnosti u ostvarivanju njegove reforme. No, stajala stvar s razlozima osujećivanja implementacije *restauratio studii linguae et literaturae Slavoserbicae* kako bilo, Šafariku je inicijalno vrlo lako bilo dospeti do literarnih spomenika čuvanih u privatnim ili poluprivatnim (klerikalnim) posedima, a čiju je katalogizaciju i obelodanjivanje široj učenoj javnosti lično shvatao kao ključnu predradnju konačne pobeđe u borbi za obrazovanje na maternjem jeziku. Mitropoljska biblioteka, biblioteke fruškogorskih manastira i veliki broj skoro antikvarnih knjiga čuvanih „po svim srpskim kućama u Novom Sadu bili su nepresušni izvor za vrednog naučnog radnika kakav je bio Šafarik. Tu je on našao bogat rudnik, do tada skoro netaknut... Tu, u Novom Sadu on je počeo svoju naučnu karijeru“²⁴. Kako to sam Šafarik svedoči, potrebno je bilo uložiti velike napore u izvlačenje literarnih resursa grada iz anonimnosti privatnog posedovanja zarad spravljanja javnog kataloga. „Građu za srpsku literaturu crpem iz izvora... O srpskoj literaturi mogu više reći nego inostrani literatori. Katalog srpskih knjiga izradio sam s velikim trudom, od kuće do kuće idući i sve prepisujući“²⁵.

U predgovoru svoje *Istorije slavenskog jezika i literature svih narečja* (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, 1826), napisanom 1825. godine u Novom Sadu, mladi gimnazijski profesor i upravitelj posvećuje svoje ogromno delo omladini u cilju doprinosa njenog vaspitanja i upoznavanja sa delom stvaralačke prošlosti slovenskih naroda²⁶. Međutim, ovo njegovo delo bilo je u izvesnom smislu i diplomatski gest prezentovanja jezika i književnosti Slovena ostalim narodima, kao i doprinos boljem međusobnom poznavanju slovenskih naroda²⁷. Nalazi sadržani u ovoj knjizi, uz bitne dopune, izmene i preciznije razvijanje koje će Šafarik poduzeti u narednim godinama, *mutatis mutandis* ostaju u celini kulturno-političko svedočanstvo

22 op.cit., str. 11.

23 Živan Milisavac: *Pisci i ideje*, Slovo Ljubve, Beograd, 1974, str. 10.

24 Op.cit., str. 11.

25 Citirano prema S. N. Tomić: *Književni naučni rad Pavla Josifa Šafarika*, Novi Sad, 1900, str. 44.

26 P.J. Šafařík: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen mit Kön. Ung. Universitäts- Schriften, Pest, 1826, str. IV.

27 Prema stručnoj oceni slavista ova „Šafarikova *Istorija slovenskog jezika i književnosti svih narečja* bila je široko i dobro prihvaćena. Njena je vrednost bila stvarna – Evropi je otkrivala nasleđe i bogatstvo ne samo slovenskih jezika i literature već i narodnog duha i kulture“ u: Zlata Bojović, *Mesto južnoslovenskih književnosti u istorijama književnosti Pavla Josifa Šafarika*, Zbornik Matice Srpske za slavistiku, sv. 48/49, 1995, str. 127.

koje je izrazito odjeknulo u evropskoj javnosti toga doba. Na naš jezik je prevedena *Istorija srpske književnosti*²⁸, prema štampanoj redakciji Jozefa Jiričeka (*Geschichte der serbische Literatur*) objavljenoj u Pragu 1865. godine, uz navođenje, u formi dopuna osnovnog teksta, eventualnih razlika koje se pojavljuju u Šafarikovom autografu.

Šafarikove istorije imale su sasvim određeni cilj, koji je vidljiv i u način na koji on pristupa literaturi kao takvoj – kroz vizuru preciznog hronološkog reda biografskih i bibliografskih činjenica – iz perspektive pismenosti prema kojoj je literatura sve što je ikad napisano i objavljeno. On je, u strogo naučnom smislu, postavio osnove bibliografskog opisa, kao i perspektivu šire istorijske obrade materijala kroz veze sa odnosima kulture, civilizacije i literature. Takođe je: „postavio pitanje jezika književnosti i odnosa između njegovih različitih faza; on je odredio položaj rukopisa i štampane knjige kao posebnih kategorija u izučavanju literature, te vrlo precizno ukazao na problem izdavanja i komentarisanja starih spisa“²⁹.

Način na koji odjekuje ovo Šafarikovo shvatanje kroz njegov opus, na onim mestima na kojima nabraja sve njemu dostupne literarne istorijske dokumente, poznate i novootkrivene, za našu temu je od posebnog značaja, stoga ćemo ga ilustrovati sa nekoliko mesta iz *Istorije srpske književnosti*:

„Reč *Inscriptum*, *Aufschrift*, *inscriptio* (grč. *ἐπιγραφή*) uzimam u najširem značenju, pa u tu vrstu ubrajam sve pisane spomenike koji, zapravo, ne sadrže tekstove na pergamentu ili papiru. Poimence, ovde ubrajam sve iskopane, napisane, nacrtane ili izvezene natpise na zgradama, kamenu, novcu, kruni, zastavi, peharu, činiji, zvonu, sigili [pečatu], kašiki, maramici i drugim predmetima koji mogu da nagoveste namenu ovih stvari, ali i nešto drugo. Slovenski paleograf sme da se nada novim otkrićima, budući da se još više spomenika ove vrste susreće u srpskim manastirima, u više austrijskih provincija, kao i u Turskoj“³⁰.

„Broj navedenih književnih spomenika iz lako shvatljivih razloga nije izrazito velik. Srbi nisu mogli da pokažu ni tako stare ni toliko bogate dragulje svog jezika i književnosti, kao, na primer, Rusi ili Česi, nisu imali nijedno Ostromirovo jevanđelje, nijedan Kraljodvorski rukopis³¹ itd. Ono što je ostalo iz najstarijih vremena, delom su

28 Reč je o publikaciji: Pavel Jozef Šafarik *Istorija srpske književnosti* u prevodu Mirjane D. Stefanović i Milane Mrazović, Zavod za izdavanje udžbenika, Vukova zadužbina i Matica srpska, Beograd - Novi Sad, 2004.

29 Dušan Ivanić: *Šafarikova Istorija srpske književnosti na srpskom*, Letopis Matice srpske, god. 181, knj. 476, sv. 1-2, str. 257.

30 P. J. Šafarik: *Istorija srpske književnosti*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Vukova Zaduzbina, Matica Srpska, Novi Sad, 2004, str. 121.

31 Ostromirovo jevanđelje je prva datirana ruska knjiga, napisana na ćirilici: rukopisna, velikog formata, sa oko 300 lista pergamenta, nastala 1057. godine. Kraljodvorski rukopisi (Rukopis Královédvorsky), navodno iz 13. veka, danas je poznat više po tome što ga praktično od njegovog okrića (1818) prati snažna rasprava o autentičnosti. Tek je sa 1880. godinom i Masarikovom „presudom“ - na osnovu preciznih paleoloških i istoriografskih analiza - stvar rešena tako što je rukopis potvrđen kao falsifikat, načinjen od strane literata, predstavnika češkog romantizma (uz druge predstavnike poput Jungmana, Kolaru, Lindu, Palackog, i Šafarika) Vaclava Hanka. Više o istorijskom i političkom smislu ovog velikog 'skandala' videti u izvrsnom članku Endru Lasa (Andrew Lass) „*Romantic Documents and Political Monuments: The Meaning-Fulfillment of History in 19th-Century Czech Nationalism*“ u *American Ethnologist*, Vol. 15, No. 3 (Aug., 1988), pp. 456-471.

samo ostaci, delomično mlađi prepisi ili prerade većih i starijih dela. Ali, ovi jezički spomenici, ma koliko oskudni, imaju trajnu vrednost ne samo za Srbe, jer su im to jedini ostaci duhovnog života njihovih predaka, oni su važni i za svakog slovenskog filologa uopšte, kao korisna građa za kritičku istoriju slovenskog i srpskog jezika³².

„Bugarska, Srbija i Bosna nekada su bile bogate ispravama svih vrsta, naročito osnivačkim i darovnim pismama za manastire i crkve“³³ - hrisovulje, prema Šafariku, takođe, predstavljaju bitne pisane jezičke spomenike.

„Štampani spomenici, čiji će se tačni opis ovde dati, iz više razloga zaslužuju punu pažnju slovenskih prijatelja književnosti. Njihova starina, a srazmerno velika retkost, spoljašnja valjana oprema slova i oblika, kao i važnost toga teksta za istoriju starije slovenskog crkvenog jezika, osiguravaju ovim spomenicima trajnu vrednost u oblasti slovenske književnosti“³⁴.

Iz ovih citata koje smo naveli, može se pretpostaviti da je Šafarik smatrao da je posao filologa i istoričara, u ovom slučaju da učine istorijska dokumenta dostupnim (naučnoj) javnosti, omogućavajući time njihovo pregledno i procenjujuće arhiviranje u liku potencijalne naučne informacije za buduća pokolenja. Kao tvorac moderne historiografije književnosti sa ovih prostora, odnosno kao promoter one naučne paradigme koja etablira novu historiografiju u njenom nacionalnom političkom značenju, Šafarik „otkriva“ fragmente, ostatke, „stare“ istorijske spomenike zaboravljene u tradiciji eklezijastičke istorije i predaje. On direktno traži saučesništvo i pomoć od sekularne građanske inteligencije u nastajanju (naučnici – filolozi, istoričari, umetnici), ali i od novonastale sekularne političke vlasti i njenog autoriteta, kao instancama koje mogu vršiti apropijaciju ovog dotičnog materijala u ime nove nauke i umetnosti, ali nadasve nove istorije.

Time što tumači dokumenta, poput hrisovulje, ne više kao pisani dokument kojim se legitimira na primer konstituisanje političke moći crkve u formi zemljišnog poseda, već kao izraz stvaralačkog duha naroda, jasno je da je Šafarik prominentan faktor one meta-istorijske, intelektualne sile koja im daje smisao ključnih političkih spomenika autonomnosti i nacionalnog identiteta, te obezbeđujući tako preko potrebni konstitutivni kontinuitet nove tradicije. Međutim, formalizacija ovog istorijskog iskustva i njegova konfiguracija prema parametrima historiografske naučnosti, ali i novog političkog narativa, otvara mogućnost njegove institucionalizacije unutar obrazovnog sistema. Akumulacija ovog materijala i formiranje svojevršnih arhiva racionalne i bogate literarne istorije, administrirajući na taj način i verifikujući narodni stvaralački duh pred ostalim narodima tadašnje Evrope, te kulminacija ovog procesa kultivacije u vidu osnivanja školskog sistema na maternjem jeziku, imalo je intezitet dalekosežne političke „pobede“ (događaj koji se nije mogao možda konkretizovati uz pomoć drugih materijalnih sredstava sile). U pogledu suštinskog doprinosa i značaja za tradiciju nastave uopšte, no time i nastave filozofije, Šafarikova kako teorijska delatnost, tako i njegova pedagoška nastojanja, u vremenu dok je bio gimnazijski profesor i aktivan učesnik novosadskog javnog života, ne sme se prevideti.

32 Op.cit., str. 95.

33 Op.cit., str. 128.

34 Op.cit., str. 177.

PHYLOSOPHY OF PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK'S PEDAGOGICAL ENDEAVOR

Abstract: This paper gives the review of fundamental assumptions and notions that constitute the philosophical *Weltanschauung* of the one of the most memorable principals of the Serbian Orthodox Gymnasium in Novi Sad – Pavel Josef Šafařík. This philosophical worldview can be targeted in a form of the finely woven web, made out of his philosophical reflexions on education and history, problems of language, etc., which entirely pervades through his voluminous opus. Author focuses on certain number of those places in Šafařík's work – but also on testimonies of his efforts as the Gymnasium Headmaster – that in the best possible manner uphold both the existence of his permanent philosophical character, and the bold ideological resolve which drew inspiration out of that philosophical education.

Keywords: Šafařík, Philosophy, History, Education.

ĐURĐICA CRVENKO

PEDAGOŠKO-METODIČKA ULOGA NASTAVE
FILOZOFIJE U KARLOVAČKOJ GIMNAZIJI U
PERIODU OD 1840. DO 1900. GODINE

(DRUGI ISTRAŽIVAČKI KORAK)

Sažetak: Autor je u radu obradio pedagoško-metodičku ulogu nastave filozofije i načela po kojima se izvodila nastava u Karlovačkoj gimnaziji u periodu od 1840. do 1900. godine. Osnova za nastavni plan od 1851. godine jeste *Organizacioni nacrt*. Srpski jezik postaje nastavni jezik a ističe se klasična nastava. U navedenom periodu, odvojeni filozofski tečaj pripojen je gimnaziji koja postaje potpuna - osmorazredna, javna s pravom polaganja ispita zrelosti. Rad predstavlja deo druge istraživačke godine projekta „Tradicija nastave filozofije u dve najstarije srpske gimnazije (Sremski Karlovci - Novi Sad)“.

Ključne reči: Filozofija – filozofski predmeti, nastavni plan, klasična nastava.

Potreba za izvođenjem nastave na mađarskom jeziku u istraživanom periodu je sve više iskazivana. Ugarska pridvorna kancelarija, 16. oktobra 1841. godine, izjavljuje da đaci mogu bez ikakvih prepreka da nastave svoje studije u svim mađarskim gimnazijama ako su učili mađarski jezik.

Patronat, zbog objavljene izjave i zbog bojazni da đake koji završe Karlovačku gimnaziju ne isključe od eventualnog dobijanja činovničkog položaja, donosi odluku da se od drugog semestra školske 1842/43. godine u Karlovačkoj gimnaziji uvede mađarski jezik kao obavezan predmet. Mađarski jezik se učio u III i IV gramatikalnom razredu i u V i VI, odnosno I i II razredu čovečnosti.

Do školske 1842/43. bile su samo tri ocene u glavnom katalogu i u svedočanstvima gramatikalnih razreda, i to jedna opšta ocena za sve naučne predmete, druga za hrišćansku nauku i treća iz ponašanja.

Od 1843/44. školske godine uvedeno je ocenjivanje po predmetima i u gramatikalnim razredima. Tada su se u I razredu čovečnosti (V razredu) učili sledeći predmeti: hrišćanska nauka, retorika, klasični autori, stilistika, svetska istorija, rimske starine, algebra, fizika, prirodopis i mađarski jezik a u II razredu čovečnosti (VI razredu): hrišćanska nauka, poetika, klasični autori, stilistika, grčka mitologija, svetska istorija, logika, geometrija, fizika, prirodopis i mađarski jezik.

Školske 1846/47. godine prvi put se pominje da se u gimnaziji uči posebno srpski jezik a predavač je bio Grigorije Jovanović.

Školske 1947/48. godine uveden je novi nastavni sistem a srpsku javnost je o tome obavestio saradnik Srbskih narodnih novina „Fruškogorac“. U članku se navodi da je Patronat naložio direktoru Gerčiću da prepíše nov nastavni plan koji je uveden u Novosadskoj gimnaziji i da predmete podeli na nastavnike. Po tom novom nastavnom planu neki predmeti su se predavali na latinskom, neki na nemačkom, a neki na srpskom i mađarskom jeziku.

Kosta Petrović ističe da nije našao pisani trag o uspehu novog nastavnog sistema a verovatno zbog događaja koji su se odigrali baš u Karlovcima, ali i rata zbog kojeg je gimnazija bila zatvorena, a gimnazijska zgrada pretvorena u garnizon vojske.

Nakon završetka rata patrijarh Josif Rajačić nalaže kuratorima gimnazije da se odmah osposobi gimnazijska zgrada kako bi školska godina počela 1. novembra, jer „s povratkom blagoslovenog mira i mirna obitojateljstva potrebno je da se prekinuto nastavljenije i vospitanije naše junosti opet nastavi“ (Petrović 1991:149).

Kako nisu po prethodnom nastavnom planu postignuti najpovoljniji rezultati, već 1849/50. i 1850/51. radilo se po drugom sistemu tzv. „fahsistemu“. Po tom novom nastavnom sistemu, u V razredu, tj. I razredu čovečnosti, učila se retorika, sa tumačenjem autora, rimske starine, svetska istorija, algebra, fizika, psihologija, antropologija i srpska gramatika uz čitanje srpskih autora, dok se u VI razredu odnosno II razredu čovečnosti, učila poetika, sa čitanjem autora, etika, svetska istorija, geometrija, astronomija, logika i srpska gramatika uz čitanje srpskih autora.

Profesori Eksner i Bonic su po naređenju austrijskog ministarstva prosvete izradili nov nastavni plan za gimnazije u Austriji koji je nazvan „Organizacioni nacrt“. Po nacrtu, cilj bi bio da mladići dobiju više opšte obrazovanje, što to bi se postiglo izučavanjem klasičnih jezika i klasične literature. Pored latinskog učio bi se i grčki jezik, a matematika i prirodne nauke u novom planu dobijaju vidno mesto. Najznačajnija tačka nacрта je uvođenje maternjeg jezika većine učenika u školi kao nastavnog jezika. Krajnji cilj nastave u gimnaziji je da svi predmeti teže istoj svrsi, tj. da se oplemeni mladićev karakter. Takođe, kako je porodica od presudne važnosti za formiranje karaktera učenika, to škola treba da je u stalnoj vezi sa roditeljima ili starateljima učenika. Novi nastavni plan odbacuje metod učenja lekcija napamet kao i mesečne, polugodišnje i godišnje ispите. Kakav će uspeh doneti nastavni plan zavisi u prvom redu od valjanosti učitelja koji će sprovesti nastavni plan. U gimnazije se uvode stručni učitelji gde svaki učitelj profesor ima svoju struku za razliku od prethodnih učitelja koji su predavali sve predmete u razredu. Učitelj-profesor morao je dokazati svoju sposobnost pred državnom komisijom i samo tako dobro osposobljeni učitelji mogli su biti predavači u gimnazijama. Po nacrtu, svaki razred bi imao svog razrednog starešinu koji bi pazio da se svi nastavnici staraju o harmoničnom vaspitanju učenika.

Ovakav nastavi plan trebalo je uvesti i u Karlovačku gimnaziju - jer je teritorija Vojvodstva Srbije potpadala pod austrijsko ministarstvo prosvete - što je Patronat naložio direktoru Gerčiću. Međutim, direktor Jakov Gerčić je preminuo 1. septembra 1851. godine i nije uspeo ni da podnese izveštaj da li će moći takav nastavni plan sa svim strukama da se izvede sa postojećim profesorima koji već rade u Karlovačkoj gimnaziji.

U periodu dok je Jakov Gerčić bio direktor, u Karlovačkoj gimnaziji su se školovala deca iz Karlovaca, Srema, Bačke, Banata i po nekoliko đaka iz drugih pokrajina

ali se ipak svake godine vodilo računa da budu zastupljeni đaci iz svih srpskih krajeva kao i izvestan broj katolika, pa se postepeno povećao broj đaka. Roditelji učenika su najvećim delom bili sveštenička lica, zatim trgovci, zemljoradnici, zanatlije, a s vremenom su na školovanje počela dolaziti i deca učitelja, što je bio znak da se učiteljima ekonomski položaj poboljšao.

U Gerčićevo doba đaci su se vaspitavali u tačnosti, urednosti, lepom rukopisu, savesnom naučnom radu. Pojedine nauke izučavale su se vrlo temeljno, tako da su iz Karlovačke gimnazije đaci bili solidno pripremljeni za univerzitet i nisu zaostajali za svojim drugovima sa Zapada. Direktor Gerčić bio je vrlo učen čovek, blage naravi i svoj život je posvetio školi i đacima koji su ga voleli i pamtili po očinskom staranju i datim savetima. I ostali profesori su bili dobri ljudi „iako su pokatkad upotrebljavali brezov prut koji je u to doba bio pedagoško sredstvo da se tvrdoglavi đaci upute na pravi put“ (Petrović 1991:159).

Patronat je nakon smrti direktora Gerčića postavio za privremenog direktora patrijaršijskog protosindela Antonija Nika i naložio mu da sprovede nastavni plan prema „Organizacionom nacrtu“. Tako su klasični profesori postali stručnjaci, a u nastavi su ispomagali i protosindel German Anđelić i protođakon Teofan Živković.

Po „Organizacionom nacrtu“ trebalo je otvoriti VII i VIII razred, ali i dovesti još tri profesora, što je predstavljalo problem, jer je Srba nastavnika bilo veoma malo, a da bi se doveo neki stranac trebalo je obezbediti materijalna sredstva. Pored otvaranja VII i VIII razreda, do tada odvojeni filozofski tečaj pripojen je gimnaziji, pa je potpuna gimnazija imala osam razreda sa maturom. U nacrtu je bila i preporuka da svaka gimnazija podnosi godišnji izveštaj o svom radu, a propis je nalagao da Izveštaj treba na prvom mestu da sadrži kakav naučni rad ili svetosavski direktorov govor ili pojedinih profesora (Naučni radovi profesora Karlovačke gimnazije, knjiga 1, 1991:V-XIV).

Za direktora je imenovan Jovan Pantelić. Direktor Pantelić je uložio veliki rad, donosio odluke, pravila, a na osnovu „Organizacionog nacрта“ podneo je Izveštaj Karlovačke gimnazija za školsku 1852/53. godinu, koji je glasio „Первый программъ СРБСКЕ ГИМНАЗИЕ КАРЛОВАЧКЕ за школску годину 1853.“, u kojem na primeru svog prevoda Vergilija daje uputstva o prevodu klasičnih pisaca (Naučni radovi..., knjiga 1, 1991:17-31).

Školske 1853/54. godine ispiti su se održavali iz svih predmeta. Školska godina je počinjala 1. oktobra i trajala je dva semestra, s tim što se 1. marta završavao prvi semestar, a drugi semestar 1. avgusta. Petnaest dana pred kraj svakog semestra završavala su se predavanja, a potom su se održavali ispiti i svi đaci su morali biti ispitani.

Viši razredi su polagali ispite tako što su izvlačili teze sa listićima na kojima su bila tri pitanja, od kojih su morali odgovoriti na dva da bi položili. U slučaju da đaci nisu znali odgovore na pitanja, ili su znali odgovor samo na jedno pitanje, izvlačili bi novu tezu. Niži razredi su predmete polagali pred predmetnim profesorom i ukoliko bi đaci dobili negativnu ocenu imali su pravo tokom drugog semestra da je poprave, a ako ne bi uspeali ni tada, nisu mogli polagati godišnji ispit.

Popravni i razredni ispiti su se održavali tri dana pred početak upisa. Đaci koji na popravnom nisu odgovorili u potpunosti imali su mogućnost da se upišu u viši razred, uz uslov da do Božića polože predmet koji nisu zadovoljili. Ukoliko đaci ne bi popra-

vili ocenu ni do Božića, bili bi vraćeni u niži razred, a ukoliko bi neko imao više slabih ocena bio bi otpušten iz gimnazije.

Direktor je morao slati raspored ispita Patronatu na odobrenje i ispitu je uvek pristupovao izaslanik Patronata. Svečano blagodarenje održavalo se 1. avgusta uz javno čitanje rezultata klasifikacija.

Nade koje su polagane u direktora Pantelića nisu se potpuno ispunile i pored njegovog velikog truda. Taj trud nije sam po sebi bio dovoljan, jer direktor Pantelić zadugo nije uspeo da stekne autoritet kod svojih profesora. Školske 1854/55. od starih su profesora u školi radila samo dvojica, dok si ostali bili mladi ljudi različitog vaspitanja i školske spreme, od kojih se niti jedan nije spremao za nastavnički poziv. Neki od njih su prebrzo prelazili gradivo, pa ih učenici nisu mogli razumeti, niti pratiti; neki su kasnili na čas ili odlazili sa časa ranije, što je dovelo do toga da su i učenici počeli zakašnjavati u školu. Direktor Pantelić, vaspitan u idejama Meternihovog apsolutizma, nije mogao da ih razume i morao je uložiti znatan napor kako bi mladi nastavnici shvatili da gimnazija nije samo obrazovna, nego i vaspitna ustanova. Direktor se žalio Patronatu na takve nastavnike, a u pronalaženju novih nastavnika često je pomagao dr Miklošić, profesor univerziteta u Beču. Profesori su se češće menjali pa se nikad nije znalo da li će se školska godina izvesti do kraja. U takvim prilikama direktor Pantelić se uvek obraćao dr Miklošiću i on je svaki put nalazio po nekog kandidata. Direktor se u svom obraćanju Patronatu nije samo žalio, nego je i isticao zadovoljstvo radom pojedinih nastavnika, ističući njihovu sposobnost, volju za radom u školi, njihovu aktivnost za dobrobit đaka i škole.

Po nastavnom planu koji je bio sastavljen po „Organizacionim nacrtu“ u Karlovačkoj gimnaziji radilo se 70 godina. Patronat je, držeći se nacrtu i zakona koji je važio za profesore državnih gimnazija, donosio svoje odluke i upravljao gimnazijom.

Na osnovu tih zakona trebalo je da srpski jezik, kao maternji jezik učenika, bude u gimnaziji najznačajniji nastavni predmet. Latinski jezik je prestao da važi za zvanični, tako da je i Patronat pisao akta na srpskom jeziku, a Uprava Vojvodstva Srbije na nemačkom. Na srpskom jeziku se vode ekshibiti i zapisnici profesorskih sednica.

Patronat preporučuje profesorima da se što više predmeta predaje na srpskom jeziku, ali profesori zaključuju da se na srpskom jeziku predaju samo naravna i svetska istorija, geografija, filozofska propedeutika, srpski i slovenski jezik. Pa ističu, „Ostali predmeti, zbog nedostatka udžbenika na srpskom jeziku, predavaće se na nemačkom jeziku. Profesori će se starati da iz svojih predmeta sprema građu za srpske udžbenike“ (Petrović 1991:180).

Direktor Pantelić nije bio zadovoljan nastavom srpskog i slavenskog jezika u gimnaziji, što navodi Patronatu u Izveštaju za školsku 1856/57. godinu: „Taj zadatak pored učenja drugi nauka i druga – još tri – tuđa jezika i za nas i za učenike naše još vrlo težak. Kad pomislim na buduće zvanične potrebe i buduće političesko opredelenje naših pitomaca u našoj državi, kad pomislim, da se sinovi naši srbskim svojim jezikom skoro nigde, kromje na malešnom polju svoje književnosti i svoje cerkve – poslužiti i polzovati mogu, dolazim na to zaključenje, da naše tako obširno i tako duboko filologičko učenje našeg jezika nije posve ni nužno i da se još za neko vreme otložiti mora. Za takvo podrobno filologično učenje naši spomenuti jezika nemamo mi još ni

dovoljno spremni ljudi ni učitelja naših, jer ovi sadanji tako se svojski o tom bave, da junost još ni u ortografiji nije dobro upućena i dobro nastavljena. Ni 10 đaka ne mogu se u Gimnaziji naći, koji bi srbsku našu, na crkveno-slovenskoj osnovanu ortografiju znali. Ni sami učitelji ne služe se njome: ili je ne znaju, pak ih mrzi učiti, ili drža da je to malenkost i izlišije“ (Petrović 1991:180-181).

Dvadeset godina nije prošlo dok je u Karlovačkoj gimnaziji srpski jezik postao nastavni jezik sa sve predmete.

U Tamiškom Banatu i Vojvodstvu Srbije, kao i u celom austrijskom carstvu, bio je zvanični jezik nemački. Od 1856. godine Vojvodinom je upravljala „Carska Kraljevska Srpska banatska zemaljska Generalna komanda u Temišvaru“, a samim tim što su se Karlovci nalazili u Vojnoj Granici Petrovaradinske pukovnije, to je onda Generalna komanda upravljala svim školama na tom području, pa i Karlovačkom gimnazijom, a izjašnjavala se i o didaktičko-metodičkim pitanjima gimnazije. Direktor Pantelić je slao Generalnoj komandi godišnje izveštaje o stanju gimnazije, o nastavnom planu i knjigama koje su se upotrebljavale, o nastavnom jeziku za pojedine predmete, o brojčanom stanju profesora i njihovim kvalifikacijama, o njihovim platama, kao i podatke o učenicima, počev od mesta njihovog rođenja, pa do njihovog uspeha u školi. Generalna komanda je na osnovu izveštaja davala uputstva, primedbe, izmene koje treba izvršiti u nastavnom planu, koje knjige treba koristiti, zamerala je ili tražila detaljnije podatke sa pedagoško-didaktičkog gledišta. Sve gimnazije su imale isti nastavni plan, pa je tako i Karlovačka gimnazija u pogledu rada u školi išla u korak sa državnim školama.

Ministarska naredba je u pogledu upotrebe nastavnog jezika podrazumevala da nastavni jezik treba da bude onaj koji učenici najbolje poznaju, čime bi se postigao i bolji uspeh. Na osnovu preporučenih udžbenika Generalne komande moglo se zaključiti da nije bila intencija Ministarstva i Generalne komande da se iz nižih razreda gimnazije potpuno izbaci predavanje pojedinih predmeta na narodnom jeziku. U Vojnoj Granici su ostale da važe odredbe koje su i do tada važile, kako je shvatao direktor Pantelić, i to: većina predmeta predavala se na nemačkom jeziku, samo nauka hrišćanska i srpski jezik da se predaju na srpskom jeziku, neki predmeti mešovito, na srpskom i nemačkom, a svi ostali na nemačkom jeziku (Petrović 1991:184-185).

U tom periodu u Karlovačkoj gimnaziji nije se mogao polagati ispit zrelosti nakon VII ili VIII razreda, nego su đaci polagali ispit zrelosti u Vinkovcima ili Osijeku. U tim gimnazijama predavani su i polagani svi predmeti na nemačkom jeziku, iako u naredbi ministra prosvete, od 1 januara 1855. godine, stoji da: „na ispitu zrelosti ne može biti ni jedan đak proglašen zrelim, koji obim jezicima, i narodnim i nemačkim, gramatički i sintaktički potpuno ne vlada i u govoru i pismu“ (Petrović 1991:185).

Austrijska germanizatorska politika uspela je da kod našeg školovanog sveta učvrsti uverenje da govoriti nemačkim jezikom znači biti otmen i učen. Usled austrijskog poraza u Gornjoj Italiji i imenovanjem hrvatskog bana – barona Josifa Šokčevića - koji je imenovan sa dozvolom Ministarstva prosvete u Beču, određuje se 1860. godine narodni jezik u svim školama u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Tada Mađarska ukida Srpsku Vojvodinu, a polovinom 1861. godine zaseda Hrvatski sabor u Zagrebu, gde su izabrani poslanici iz civilne Hrvatske, Slavonije i hrvatsko-slavonske Vojne Krajine. Sabor pripaja i civilni Srem Slavoniji i donose se mnogi zakoni, između kojih i zakon

o gimnazijama u kojem se određuje da se narodni jezik ubuduće zove „hrvatski jezik ili jugoslovenski jezik“. Novi naziv narodnog jezika uveden je u svim zvanjima i školama u Hrvatskoj i Slavoniji.

Na svojim konferencijama 1861. godine profesori Karlovačke gimnazije su uputili pitanje Patronatu na kom jeziku bi trebalo predavati u gimnaziji i da se u buduću svi predmeti predaju na srpskom jeziku. Patronat se nije složio, nego je ostao pri stavu da se i dalje u nižoj gimnaziji predaje mešovito a u višoj gimnaziji samo na nemačkom jeziku.

Profesori Karlovačke gimnazije 1863. godine donose odluku da se zapisnici sa konferencija vode na srpskom jeziku i da direktor ubuduće Generalnoj komandi Izveštaj na kraju školske godine podnosi na srpskom jeziku. Međutim, direktor je i dalje Izveštaj podnosio na nemačkom jeziku, ali se ipak većina predmeta predavala u gimnaziji na srpskom jeziku. Od školske 1863/64. godine na srpskom jeziku su predavani u svim razredima sledeći predmeti: nauka hrišćanstva, srpski jezik, istorija, geografija i prirodne nauke; a klasična filologija, matematika i fizika mešovito – na nemačkom i srpskom jeziku, dok su se nemački jezik i filozofska propedeutika predavali na nemačkom jeziku.

Od školske 1868/69. godine na srpskom jeziku se predaju samo nauka hrišćanstva i srpski jezik, na nemačkom jeziku filozofska propedeutika i nemački jezik, a svi ostali predmeti mešovito.

Od godine do polako su se uvodile izmene, da bi postepeno srpski jezik postao nastavni jezik.

Od 1870/71. godine direktor Izveštaj šalje Vojnoj komandi u Petrovaradinu. Kako naredne godine Generalna komanda u Zagrebu postaje upravna oblast za celu hrvatsko-slavonsku Vojnu Krajinu, pod koju je potpala i oblast Petrovaradinske pukovnije, direktor Izveštaj podnosi Generalnoj komandi u Zagrebu.

Školske 1871/72. godine na srpskom jeziku su predavani: nauka hrišćanstva, srpski jezik, matematika, fizika i filozofska propedeutika, dok su ostali predmeti predavani mešovito.

Naredne školske godine svi predmeti u svim razredima se predaju na srpskom jeziku, jedino je direktor u III razredu latinski jezik predavao na nemačkom jeziku.

Nakon 82 godine postojanja Karlovačke gimnazije, odnosno školske 1873. godine, svi predmeti su predavani na srpskom jeziku, iako je nakon par meseci gimnazija morala tražiti saglasnog Patronata da se u starijim razredima matematika i fizika predaju na nemačkom jeziku, jer novi profesor nije znao srpski jezik.

Đaci su napuštali VIII razred nakon prvog semestra da bi se prebacili u druge gimnazije gde bi mogli polagati ispit zrelosti.

Prema „Organizacionom nacrtu“ ista prava su imale i državne i privatne gimnazije, ali pravo javnosti i održavanje ispita zrelosti su imale samo one gimnazije koje su ispunjavale uslove Nacrta. Prema članu 15 „Organizacionog nacrta“ i „privatne gimnazije mogle su imati pravo javnosti i održavati ispite zrelosti, ako budu ispunjavale ove uslove:

1. Da imaju nastavni plan i naučna pomoćna sredstva kakva imaju i državne gimnazije;
2. Da svi učitelji u gimnaziji moraju za to zvanje biti osposobljeni“ (Petrović 1991:192).

Prema Nacrtu, Karlovačka gimnazija je trebalo da ima 11 profesora, što nije bio slučaj, jer je uvek bilo manje kvalifikovanih profesora, a oskudevala je i sa naučnim pomoćnim sredstvima, zbog manjka materijalnih sredstava. Povoljnije prilike za Karlovačku gimnaziju nastale su kada je kraljevskim reskriptom od 10. avgusta 1868. godine potvrđen zaključak Narodnog crkvenog sabora da se izdvoje svake godine subvencije iz Klirikalnog fonda za podmirivanje troškova za izdržavanje gimnazija, odnosno za plaćanje potrebnog broja profesora i snabdevanje školskih zbirki. Većina profesora Karlovačke gimnazije je tokom 1871. godine osposobljena za profesorsko zvanje. Pred kraj 1872. godine postavljen je administrator Patrijaršije - energični vladika pakrački - Nikanor Grujić, koji je radio na tome da gimnazija dobije javnost i da Vladin organ vrši nadzor nad gimnazijom, pošto je uočio da dobijanje javnosti i prava polaganja ispita zrelosti u Karlovačkoj gimnaziji znači pitanje prestiža za srpski narod. U februaru 1873. godine, Patronat podnosi molbu Generalnoj komandi u Zagrebu i 9. marta 1873. godine Generalna komanda dodeljuje Karlovačkoj gimnaziji javnost s pravom da se u gimnaziji može polagati ispit zrelosti uz sledeće „uslove:

1. Patronat i dalje da izdržava gimnaziju i postavlja profesore, ali uz prethodno odobrenje Generalne komande u Zagrebu;

2. Nastavni plan u Gimnaziji mora biti isti kao i u državnim gimnazijama hrvatsko-slavonske Vojne Krajine;

3. Treba zvesti ona disciplinska pravila koja važe i u državnim gimnazijama;

4. Rad u gimnazijama će nadzirati državni školski nadzor i pod njegovim predsedništvom održavaće se ispit zrelosti“ (Petrović 1991:194-195).

Od 1852. godine, od kada je uveden nastavni plan po „Organizacionom nacrtu“ pa sve do 1873. godine svi udžbenici su bili na nemačkom jeziku, osim udžbenika za srpski jezik. Generalna komanda je 1873. godine, kada je u Karlovačkoj gimnaziji srpski jezik postao nastavni jezik, preporučila direktoru da se nemački udžbenici zamene hrvatskim udžbenicima koji su se koristili u Hrvatskoj i Slavoniji, jer je udžbenika na srpskohrvatskom jeziku, štampanih ćirilicom, bilo svega nekoliko.

Kako je od 1874. godine Karlovačka gimnazija imala pravo javnosti, u njoj se radilo kao u državnim gimnazijama, ispiti su se održavali na kraju godine i to samo usmeni ispit iz nauke hrišćanske, dok su za druge predmete, iz kojih su se inače pisali pismeni zadaci, rađeni i pismeni ispitni zadaci. Semestralni ispiti održavali su se na kraju godine na redovnom času, a razredni ispiti u prisustvu direktora sa učenicima koji imaju slabe ocene.

Za ocenjivanje uspeha u naukama bilo je vrlo mnogo ocena i to: prevashodan, otičan, izredan i vrlo dobar a po klasama na sledeći način:

I klasa od prvih – pohvalan, znatan i dobar

I klasa od srednjih – dovoljan, sredan i priličan

I klasa od poslednjih – vrlo sredan, oskudan i nenajbolji

II (vtoru) klasa – slab, loš i rđav i

III klasa – nikakav, sasvim slab i sasvim rđav.

Prema „Organizacionom nacrtu“ u gimnaziji su bili organizovani i prijemni ispiti za đake koji su dolazili iz neke druge gimnazije, a jedino odlični đaci nisu polagali prijemni nego su bili upisivani u viši razred.

Direktor Pantelić, nakon četrdeset godina uspešnog prosvetnog rada, penzionisan je 1876. godine. Patronat je tada na mesto direktora Karlovačke gimnazije postavio profesora Stevana Lazića, koji je na tom mestu bio dvadeset godina i gotovo sve vreme proveo u borbi za napredak i bolji položaj gimnazije, profesora i đaka. Iako su prošle tri godine kako je gimnazija dobila pravo javnosti, direktor Lazić je trebalo još mnogo toga da izmeni i Gimnaziju prilagodi životu javne škole. Državna vlast odnosno nadzorna vlast tj. Generalna vojna komanda u Zagrebu, je slala školskog nadzornika Janka Jurkovića, koji je svake školske godine pregledao Gimnaziju, predsedavao ispitu zrelosti, davao prigovore gimnaziji, ali je radom u školi bio uglavnom zadovoljan. Nadzornik Jurković je naročito tražio da se u gimnaziju uvedu hrvatski udžbenici, jer je pri inspekciji našao da đaci još uvek koriste udžbenike na nemačkom jeziku, iako ima dobrih štampanih udžbenika na hrvatskom jeziku. Direktor i profesorski zbor su smatrali da ne mogu uvesti nijedan hrvatski udžbenik jer su pisani jezikom koji je daleko od duha srpskog jezika, pogotovo tehnički nazivi, a i ti udžbenici su prevedeni sa stranih jezika i zastareli (Petrović 1991:232).

U Izveštaju za školsku 1880/81. godinu, u radu pod naslovom „Vrednost prirodnih nauka po opće obrazovanje“ od profesora Stevana Popovića, interesantno je definisanje opšteg obrazovanja: „općim obrazovanjem naziva se harmonično razviće sviju duševnih snaga čovekovih, pomoću čega čovek tek postaje pravim čovekom. Jer harmonično razviće je korelat fizičnoj čulnoj organizaciji. Sa razvićem pojedinih čula kadre su životinje nadmašiti čoveka, a harmoničnim razvićem sviju čula nadmašava čovek sve životinje. S toga bi jednostrano duševno razviće bilo protivno prirodnoj organizaciji čovekovoju u fizičnom pogledu, sa kojom je plan i za duševnu stranu dat“ (Naučni radovi... knjiga1, 1991:336-337).

Ban Hrvatske i Slavonije 1881. godine postaje kraljevski poverenik po pitanju sjeđinjenja Vojne Krajine sa civilnom Hrvatskom i Slavonijom i 29. avgusta iste godine izdaje naredbu o korišćenju udžbenika. Naredbom je određeno da se od školske 1881/82. godine u Karlovačkoj gimnaziji upotrebljavaju samo knjige koje je izdala Zemaljska vlada u Zagrebu, a to je značilo izbaciti udžbenike štampane ćirilicom na srpskom jeziku i koristiti samo hrvatske udžbenike.

Direktor i profesorski zbor, razočarani, u izveštaju Patronatu obrazlažu da će se za početak povinovati naredbi bana, ali da će pripremiti obrazloženje za ponovno uvođenje knjiga štampanih ćirilicom na srpskom jeziku. U obrazloženju, odnosno žalbi Patronatu zbog izbacivanja školskih knjiga štampanih ćirilicom, a povodom uvođenja hrvatskih udžbenika, ističu da su udžbenici na hrvatskom jeziku „našoj deci nerazumljivi, te to otešćava i sprečava napredak u školi“ (Petrović 1991:233).

Zemaljska vlada u Zagrebu 1882. godine, na osnovu molbe Patronata, popušta i odobrava uvođenje pojedinih udžbenika pisanih ćirilicom.

U Izveštaju za školsku 1882/83. godinu nalazi se rad „Psihološka važnost pitanja u opće i njegova pedagoška vrednost po nastavu u matematici“ (Naučni radovi..., knjiga 1, 1991:367-377), profesora Popovića, u kojem iznosi mišljenja psihologa, pedagoga, filozofa o važnosti postavljanja pitanja u nastavi i po kojoj nastavnoj metodi je najbolje izvoditi nastavu matematike. Postavljanjem pitanja može učitelj pokazati učeniku kako će iz poznatog zaključke izvoditi; pitanjem učitelj može da se upozna sa obimom

učenikovih predstava. „Ovakvo postavljanje pitanja naziva se Sokratova metoda, jer se njome stari grčki filozof Sokrat služio. On je bio toga uverenja, da se učenik može pitanjima na samostalno razmišljanje goniti i dovesti do toga, da sam ono nađe, što je prava istina, koja se i postići htela“ (Isto, str. 373). Svi ostali predmeti su izvođeni po dvema metodama: analitičkoj i sintetičkoj. U istorijskom razvoju nastave pojavila se i genetska metoda koja je nastala kombinacijom analitičke i sintetičke metode. Autor za tumačenje genetske metode navodi da „po Vitštajnu leži princip genetične metode u postojanju objekta i posmatranju toga postojanja. On razlikuje genezu od analize i sinteze ovim rečima: analiza postupa regresivno, sinteza i geneza postupaju progresivno; za tim: motiv sintetskog progressa leži u svrsi, kojoj se ide, a motiv geneze u početku samog kretanja“ (Isto, str. 375). Profesor Popović u zaključku ističe da „sredstvo za unapređenje nastave je pitanje, kojim učitelj iz dece kreše misao za mišlju, kojim u njemu pažnju budi i za samostalan rad sprema. Samo se ovom metodom (genetskom) može ispuniti zahtev za beričetnu nastavu u matematici“ (Isto, str. 377).

Zbog nepovoljnog izveštaja školskog nadzornika Uhlirža, 26. februara 1883. godine, Zemaljska vlada oduzima pravo Patronatu da odlučuje o disciplinskim prestupima učenika, tj. Patronat se više nije mogao mešati u nastavu i disciplinu učenika. Karlovačka gimnazija se sada nije uopšte razlikovala od zemaljskih gimnazija. Za sve što se događalo u gimnaziji i svaka odluka u vezi sa prijemom učenika, nastavnim planom, nastavom, rasporedom, moralo je prethodno dobiti odobrenje, tj. potvrdu Zemaljske vlade.

Patronat je posvećivao veliku pažnju religioznom životu učenika. Poseban učitelj uči čak crkvenom pevanju, obično profesor pevanja iz Bogoslovije ili neki bogoslov; pri službi đaci pevaju u crkvi, neki se oblače u stihare, nosećirake i ripide i pomažu u oltaru svešteniku koji služi. I đaci i profesori su morali ići redovno u crkvu, obavezna je bila pričest o božiću i uskršnjem postu a direktor je u izveštajima Patronatu uz ispunjavanje kondukt-liste, morao izveštavati kako o njihovom vladanju i radu u školi, tako i o njihovoj posvećenosti crkvi i dužnostima.

Državna vlast je imala vrhovno pravo nadzora, a nastavni metod u gimnaziji je morao biti saglasan sa postojećim državnim školskim naredbama i nastavnim metodom, tj. cela unutrašnja organizacija i rad škole morao je biti onakav isti kao u gimnazijama u Hrvatskoj i Slavoniji. Karlovačka gimnazija je zadržala duh same gimnazije i njena tradicija je ostala nepromenjena iako je samo po spoljnoj formi bila autonomna, tj. autonomija se ogledala samo u nazivu Srpska pravoslavna velika gimnazija sa nastavnim jezikom koji je bio srpski.

U to vreme se proćulo da je Karlovačka gimnazija veoma stroga, da je postala rešeto, kroz koje propadaju svi manje vredni a zadržavaju se samo najbolji. Smatralo se da samo najbolji đaci treba da završe gimnaziju i univerzitet, pa je gimnazija imala sve manje đaka. Izućavanju latinskog i grćkog jezika se toliko puno znaćaja pridavalo da se čak mogao ćuti i u obićnom govoru u profesorskim krugovima, a i đaci u svojim domaćim zadacima su citirali mudre izreke. Iz latinskog i grćkog jezika čak su vrlo strogo ocenjivali.

Zemaljska vlada u Zagrebu, 30. avgusta 1886. godine, propisala je nov nastavni plan po kojem se broj ćasova latinskog jezika smanjio u I i II razredu u korist srpskohrvatskog jezika, gde se gramatika ući na primerima, a domaći zadaci trebalo je da budu

uvek samo prevodi sa srpskohrvatskog na latinski jezik; učio se staroslovenski jezik; a učenici treba čitanjem da se upoznaju sa najznamenitijim književnim delima iz srpske i hrvatske literature, kao i sa narodnim pesmama i pripovetkama.

Iz godine u godinu, o Karlovačkoj je gimnaziji školski nadzornik podnosio ne baš povoljne izveštaje Zemaljskoj vladi u Zagrebu.

U radu „Klasična nastava“, koji je objavljen u okviru Izveštaja za školsku 1888/89. godinu (Naučni radovi..., knjiga 1, 1991:447-481), profesor Vujić na osnovu stavova Spensera, Turmana, Bera, Humbolta, Bena, Herbarta, tumači klasični program izučavanja predmeta u odnosu na druge nauke; odnos unutar različitih nauka i obrazlaže postojanje klasične nastave u Karlovačkoj gimnaziji. Ovom prilikom preuzećemo obrazloženje profesora Vujića: „Program ovog zavoda postao je u novije vreme predmet žestokih napadaja, i naš zadatak bio je pokazati njegov pedagoški značaj. U uvodu za rešenje toga pitanja dužnost nam je nalagala, da se razumemo, raščistiti zemljište dvojakom ispravkom, što smo učinili konstatovavši da je smer klasične nastave opšte obrazovanje a ne samo učenje jezika kao što se mnogo no pogrešno shvaća; i da mi pod njom mislimo ukupnu gimnazijsku sistemu. A osnovno načelo svega našeg dokazivanja beše načelo razvitka, koji pojam kao što je alfa i omega moderne nauke i filozofije, tako se od uvek pozivahu na nj po prevashodstvu u vaspitanju. Pa kad prema tome uporedimo oblik i fazu znanja što se propisuje u programu realističnom sa stupnjem razvitka umnosti onih za koje se propisuje, našdosmo da ne odgovaraju jedno drugom – tačna nauka kojom se bave ljudi u zreloom dobu ne može biti za netačno shvaćanje kao što videmosmo da je shvaćanje mladosti tamo do puberteta; nego izvedosmo da je za te godine taman pristalo znanje klasifikatorno i empirično. Danak ovim logičkim zahtevima odgovara uglavnom klasični program, potvrdi najbolje verifikacija naših dedukcija u jednodušnoj svedodžbi nemačkih univerziteta o uspesima svršenih gimnazijalaca i realaca i njihovoj spremi za slušanje prave nauke, kao i svakidašnje upoređenje napretka većine učenika u predmetima manje ili više određenim u jednoj istoj školi. Dalje razmišljanje pokaza i čega radi je još to osim što klasični program ne preopterećuje umne sile vaspitanika srednjih škola: iz njega se oni upoznaju makar sa elementima više moralne i duhovne filozofije, koje ni pošto nije ravnodušno za potonji život, počem je i stvarno dobro i za disciplinu neophodno primiti i u mladosti po neku od onih istina koje valjaju za sva vremena, a s njima donekle i naviku misli starih mudraca čime su se obesmrtili. Tako postupanje sa svim odgovara zakonima duhovnog razvitka i pojedinca i rase kao i suvremenom negovanju i obrađivanju nauka u opšte: svaki put se, na ime usvaja najprvo ono i onako što je i kako lakše, posle konkretnih slučajeva u složenim pojavama dolaze istom na red apstraktni zakoni, i tačnosti prostih pojava ranije se ponimaju nego tačnosti pojava složenih. Opet, gledeći sa strane čustvene i voljne što su izvor radu i na njima se osniva karakter, u klasičnom je programu i za to bolje sastarano, kao što se vidi iz dva poslednja paragrafa. Najposle prema načelu da učeniku ne treba davati gotovo znanje od čega je slaba vajda, nego mu valja više otvarati volju da se sobom bez ni malo ili bar s vrlo malo tuđe pomoći probija kroz njegove teškoće, što ako može i rado čini znak je da je za nj dorastao – a za ocenu moralne i umne vrednosti takoga posla setimo se samouka đaka narodnih pesama – ovaj zahtev ispunjava također u velikoj meri naš kurikulum svojim 'preparacijama' iz raznih auktora, koje kad većinom bez neposredno-

guputstva veselo i dobro pravi jedan gimnazista, onda to, 'mora da odgovara stupnjevima razvitka njegovih sposobnosti' i 'da ne zahteva više nego normalno napredovanje njegovih sila' - Po svemu dakle a glavno na temelju razloga crpenih u hipotezi evolucije kako je izveo Spenser, njen savršitelj, ja sudim da svoj današnji članak o srednjoj nastavi mogu završiti, kao što sam ga i počeo, rečima početnika velike pretpostavke Bera: 'Da sam pozvan da utičem na oblik škole, to bih se zdravo promislio, dugogodišnjim iskustvom osvedočeni put ostaviti, jer nisam siguran da li bi novi naknadio gubitak'" (Naučni radovi..., knjiga 1, 1991:480-481).

Tek 1888. godine, kada je za školskog nadzornika postavljen profesor univeziteta u Zagrebu dr Franja Majskner i nakon pregleda gimnazije, sledio je izveštaj o zadovoljstvu radom u gimnaziji. Otada svi izveštaji školskih nadzornika govore povoljno o gimnaziji, kao i same pohvale o profesorima, njihovom radu i uspehu u Karlovačkoj gimnaziji.

Zemaljska vlada češće menja nastavni plan za gimnazije pa tako u avgustu 1892. godine menja nastavni plan iz istorije, zemljopisa, matematike, prirodopisa i fizike u nižim razredima gimnazije. Nakon dve godine, tj. 1894. godine, izmenjen je plan u pogledu latinskog i grčkog jezika u višim razredima. Po tim izmenjenim nastavnim planovima radilo se u Karlovačkoj gimnaziji narednih 14 godina. Tim povodom u okviru Izveštaja za školsku 1895/96. godinu, između ostalog, objavljen je rad profesora Lazića pod naslovom „Klasična nastava u gimnaziji i reforma njena“ (Naučni radovi.... knjiga 2, 1991:25-46). Profesor Lazić polazeći od ideja sledećih naučnika: Šilera, Ratikinsa, Komenskog, Klopštoka, Getea, Vinklamana, Volfa, Herdera, Detvajlera, Latmana, Pertesa, razmatra dotadašnji program klasične nastave sa reformom; upoređuje nastavu kod nas sa nastavom u Nemačkoj, Austriji; ispituje položaj klasične i humanističke nastave; bavi se pitanjima izučavanja pojedinih predmeta, a pogotovo klasičnih jezika. Ovom prilikom iz rada preuzimamo mišljenje autora o nastavi filozofskih predmeta u gimnaziji: „Veliki filozof grčki Platon čita se po nastavnom planu u VIII razredu. Da bi mogao učenik njega dobro razumeti potrebno je da ima nekog predznanja o filozofiji pre Sokrata, jer inače teško će ga moći čitati. U prvom tečaju obično se čitaju po nastavnom planu kao uvod u Platona: Apologija Sokratova i dva od manjih dijaloga (Kriton, Lahes, Eutifron, Lusus, Karmides) ili jedan od većih dijaloga kao: Protagora, Gorgija. Pre nego što se pređe na čitanje Platona treba ocrtati život, rad i odnošaj njegov prema Sokratu a isto tako i odnošaj Sokratov prema sofistima. Da bi nastavnik mogao učenicima što jasnije protumačiti pojedina mesta iz Platona potrebno je da pre toga dobro prouči poznate knjige 'Bontitz's Platonische Studien' i 'Schleiermachers Uebersetzung 1, 1, 16'.

Nijedan klasični pisac nije tako težak za učenike kao Platon pa s toga se i traži od učenika bistrina uma i zrelo shvaćanje same stvari, o kojoj se u Platonu govori. Logika, koju je učenik u VII razredu učio od velike će mu koristiti biti pri čitanju Platona, ako je bude znao primeniti. Iz Platona uči se čovek logično misliti, jer ova lektira neprestano probuđuje i stvara nove misli i nigde ne da da duh miruje nego zahteva od njega da kao ono Sokrat neprestano ljude ispituje, istinu istražuje i bistri pojmove. Ta zar neće pri čitanju mnogih paradoksnih misli učenikov duh stati i zapitati se, kako je i na kom osnovu mogao Platon ovo reći ili takav zaključak stvoriti.

Mi držimo da Platona i njegov književni rad do danas nije niko bolje od Aristotela karakterisao (...)

To što ovde kaže za Sokrata Aristotel upravo misli Platona. Isto tako dosta nam je teško prevoditi na srpski spise njegove. Zbog toga što on ima jedinstvenu pojetsku osobinu u jeziku i u raznim filozofskim pojmovima, kao što to priznaju i sami Nemci.

Osobito su teški dijalozi Lisis i Karmides. Ovde još moramo spomenuti da bi se mogao njegov dijalog Fedon baš zbog religijozno-moralne strane i u gimnaziji u izboru čitati“ (Naučni radovi....., knjiga 2, 1991:42-43).

Još bi naveli Lazićevo navođenje mišljenja francuskog pedagoga A. Fonilléa koji u svojoj knjizi kaže: „Za klasičnu nastavu u svezi sa filozofijom kaže, da je to pravo i jedino slobodno izobraženje mladića i ako bi se na štetu filologije i filozofije prirodne nauke odomaćile, tada bi nastupila prava demoralizacija. Po njegovom mišljenju gimnazija treba da ima dva cilja pred očima: 1. da dovoljno da izobraženje onima, koji neće izučavati nauke na univerzitetu, 2. potrebnog znanja onome, koji će pohađati univerzitet“ (Isto, 1991:45).

Zatim autor zaključuje: „Pa i kod nas Srba vreme bi već bilo da se za naše dve srpske humanistične gimnazije pobrinemo za dobre školske udžbenike ne samo za donje razrede nego i za gornje, koji bi bili izrađeni prema najnovijim zahtevima moderne pedagogije. Osobito bi potrebno bilo što pre sastaviti kratak pregled rimskih i grčkih starina, kratku istoriju rimske i grčke književnosti za gimnazije, mitologiju rimsku i grčku za gimnazije i realije iz grčkog i rimskog života. Isto tako bi trebalo već dan danas da imamo latinsko-srpski školski rečnik za celu gimnaziju a tako isto i srpsko-latinski“ (Naučni radovi....., knjiga 2, 1991:45).

Direktor Lazić je 1896. godine pošao u penziju, a na direktorsko mesto Patronat postavlja Vasilija Vujića koji je položio profesorski ispit iz klasične filologije za nižu gimnaziju pred komisijom u Budimpešti 1872. godine, a 1879. godine profesorski ispit za grčki jezik i filozofsku propedevtiku za višu gimnaziju na univezitetu u Zagrebu.

Vujić, kao dugugodišnji profesor Karlovačke gimnazije, predavao je grčki jezik i filozofiju, a u Karlovačkoj bogosloviji predavao je grčki jezik. Pored predavanja bavio se pitanjima iz svoje struke i objavljivao mnoge svoje radove. Bavio se i prirodnim naukama i istorijom. Iako klasičar, Vujić nije bio protiv učenja prirodnih nauka, fizike i matematike, ali je smatrao da ih treba predavati đacima samo onoliko koliko oni mogu da shvate i pretvore u misli i osećanja. Smatrao je da omladina treba da se „napoji u mladosti svim onim plemenitim mislima velikih grčkih filozofa, da bi posle, u zrelim godinama, bila ugled pametnih misli i osećanja, zboga i stvora“ (Petrović 1991:262).

Zagovornik klasične nastave, Vujić je često u svojim radovima kritikovao one klasičare koji često ispuštaju iz vida glavni cilj klasične obuke i stvaraju zlovolju i povike na čitav sistem da klasična nastava ne zaslužuje onoliko nege i pažnje koja joj se poklanja, tvrdeći da zbog njihovog neznanja kod dece ubijaju volju za klasičnom nastavom. On je i protiv 'hohštapleraja' sa klasičnom nastavom, „jer drži da nije valjda svrha klasične nastave da se uči samo zato latinski i grčki jezik da deca ne budu prezrena kad se pokaže da ne razumeju kakav latinski navod ili grčki mit, ako dođe reč do nj“ (Petrović 1991:262).

Vrlo dokumentovano u odbranu klasične nastave, Vujić ističe u svom članku, kada je bilo pokrenuto pitanje o reformi srednje škole, da se u gimnaziji postiže veći uspeh nego u realkama jer se postavljaju manji zahtevi za učenike, prema njihovim sposobnostima, naklonostima, da kada se učenicima daju informacije u lakšim i lepšim oblicima povećava se njihovo interesovanje. Na taj način učenici su spremni za duhovni rad koji im predstoji dok ne postanu zreli.

Dalje, Vujić kaže „da je za mladičke glave prosekom najbolja gimnastika umna metodično razlaganje sklopa misli starih pisaca, čija opšte čovečanska sadržina čini ujedno neku vrstu duhovnog mleka materina; da je sposobnost za shvatanje i obrađivanje prirodnjačkih istina retka, i da se razvija tek u zrelijim godinama mladića; a naročito praktički rad u laboratorijama itd. ostaje igračka, u najboljem slučaju niže tehničko vežbanje sve dotle, dogod se u individui ne probudi nešto od filozofskog nagona uzročnosti, bez čega nema ni spomena o kakvom ozbiljnom radu u nauci o prirodi“ (Izveštaj Srpske velike gimnazije karlovačke za školsku godinu 1897/98, str. 42).

Često je direktor Vujić iskazivao svoja uverenja, misli o vaspitanju učenika. Smatrao je da je u svakom čoveku po rođenju usađena klica za dobro kao i za zlo, „nju je dužan čovek dalje da razvija, odnosno da ugušuje s pomoću svoje slobodne volje, koja se u njemu također s godinama budi i biva predmet nege zajedno sa ostalim sposobnostima, umnim i moralnim. Do pojave ovog moćnog faktora u vaspitanju, slobodne volje, ide sve kako hoće: nesvesno i spolja utiču prilike malo pogodne za viši duševni razvitak“ (Petrović 1991:264). Direktor je smatrao da na vaspitanje učenika utiče društvo u kojem se kreće, da roditelji moraju voditi računa kome daju svoju decu na vaspitanje; da je vaspitna moć škole veoma bitna jer ona može da ih nauči da steknu moć razlikovanja glavnog i sporednog, da budu prosvećeni i karakterni.

Na predlog Vujića i uz odobrenje Patronata avgusta 1896. godine osnovan je Fond za lečenje siromašnih učenika, kojih je u to vreme najviše i bilo, sa školskim lekarom koji je vodio računa o zdravlju đaka, ali i o zdravstveno-higijenskim uslovima stanovanja, pregledajući đачke stanove i uslove pod kojima đaci žive. Osnivanjem Fonda i radom školskog lekara došlo je do poboljšanja uslova školovanja i zdravstvenog stanja karlovačkih đaka. Nakon desetak godina ovakvog truda i rada usledilo je osnivanje Svešteničkog konvikta i internata Stefaneuma.

Literatura:

1. Petrović, Kosta (1991): *Istorija srpske pravoslavne velike gimnazije Karlovačke*, Naučna izdanja Matice srpske, II izdanje, Efekat, Beočin;
2. Priredili: Niković S., Grizdanić S., Popović B.(1991): *Naučni radovi, govori i drugi sastavi profesora Srpske velike gimnazije Karlovačke štampani u Izveštajima od 1853. do 1921. godine*, knjiga 1. i 2., Povodom 200-godišnjice osnivanja Karlovačke gimnazije, Sremski Karlovci;
3. *Izveštaj Srpske velike gimnazije karlovačke za školsku godinu 1897/98.* (1898), Sremski Karlovci.

ĐURĐICA CRVENKO

PEDAGOGIC-METHODICAL ROLE OF THE PHILOSOPHY COURSES
AT KARLOVCI GYMNASIUM FROM 1840. UP TO 1900.

(THE SECOND STAGE OF THE RESEARCH)

Abstract: The author addresses the principles of conducting and the pedagogic-methodical role of the philosophy courses at Karlovci grammar school during the period from 1840. to 1900. Foundation of the curriculum, dating from 1851, was the Organisation Draft (Organisations-Entwurf). Serbian language was used in courses in general and the classical way of teaching became notable. Furthermore, during this period separated philosophical course had been affiliated to the gymnasium's education which became complete (eight years), public and with the right of taking the maturity exam. This paper is a part of the second year of the research on "Philosophical teaching tradition at two oldest Serbian grammar schools (Sremski Karlovci- Novi Sad)".

Keywords: Philosophy- Philosophy Courses, Curriculum, Classical Teaching.

SLOBODAN SADŽAKOV

ESTETIKA I ETIKA U UDŽBENICIMA FILOZOFIJE

(VELIKA SRPSKA PRAVOSLAVNA GIMNAZIJA U SREMSKIM
KARLOVCIMA U PERIODU OD 1889. DO 1920.)

Sažetak: U radu se istražuju značaj i mesto koje u okviru udžbenika „Psihologija za srednja učilišta”, čiji je autor Đura Arnold (1853-1941), zauzimaju estetika i etika, kao dve tradicionalne filozofske discipline. Analiza je usmerena na utvrđivanje osnovnih karakteristika Arnoldovog pristupa estetičkoj i etičkoj problematici, kao i na utvrđivanje temeljnih uticaja koji su formirali Arnolda kao filozofa i koje je on u svojim udžbenicima posredovao. Jedan od najvažnijih bio je uticaj austrijskog filozofa J. F. Herbarta (1776-1841).

Ključne reči: Đuro Arnold, psihologija, filozofski udžbenici, etika, estetika.

1.

U prethodnom istraživačkom koraku ukazali smo na okolnosti i način promene nastavnih planova u Velikoj srpskoj pravoslavnoj gimnaziji u Sremskim Karlovcima u periodu druge polovine 19. veka¹. Ta promena dovela je i do uvođenja novih udžbenika filozofije. Utvrdili smo da su u poslednjoj deceniji tog veka, kao i u prvih dvadeset godina narednog veka, u nastavi filozofije u Gimnaziji korišteni udžbenici „Logika za srednja učilišta” i „Psihologija za srednja učilišta” čiji je autor Đura Arnold. Pored toga, razmatrali smo i neke od osnovnih karakteristika prethodno spomenute srednjoškolske literature, pre svega udžbenika „Logika za srednja učilišta”. To je podrazumevalo i analizu osnovnih karakteristika Arnoldove filozofske pozicije, te navođenje važnijih uticaja koji su Arnolda formirali kao filozofa i koje je on u svojim udžbenicima posredovao. Obzirom da je značajan deo pomenutog teksta bio posvećen analizi sadržaja „Logike”, u ovom radu u središte pažnje stavićemo drugi Arnoldov srednjoškolski udžbenik „Psihologiju za srednja učilišta”. Podsetimo na činjenicu da se Arnoldova „Logika za srednja učilišta” uvodi u nastavu filozofije u Gimnaziji 1889. godine (Logika, VII razred), dok se za nastavu „empiričeske psihologije” (VIII razred) još neko vreme nastavio koristiti Lindnerov udžbenik. „Izveštaji” govore da se Arnoldov udžbenik „Logika” kontinuirano koristio do 1920. godine. Drugi Arnoldov srednjoškolski udžbenik „Psi-

¹ Upor. Slobodan Sadžakov, „Udžbenici i nastavni planovi u nastavi filozofije Srpske pravoslavne velike gimnazije u Sremskim Karlovcima”, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2008.

hologija za srednja učilišta” uvodi se školske 1896/7.², tako da su od te školske godine u upotrebi za oba filozofska predmeta, logiku i psihologiju, bili udžbenici čiji je autor bio Arnold. Sama činjenica dugog korištenja ovih udžbenika sugeriraju da je od važnosti utvrditi kako je izgledao „udžbenički temelj” nastave filozofije, tj. razmotriti na osnovu čega su đaci Gimnazije sticali znanja o filozofiji u periodu dužem od dvadeset godina. Naslov drugog Arnoldovog udžbenika filozofije može, sa današnje tačke gledišta, izazivati određene nedoumice u pogledu korištenja pojma „psihologija”. Treba napomenuti da je upotreba tog određenja u filozofskom kontekstu bila, u vremenu kada je Arnold stvarao, veoma raspostranjena. Korištenje tog pojma „smjera na spiritualističku dimenziju Arnoldovih nazora” čime se uvažava „dvojaka ljudska bit, fizička i psihička”³. Psihologija je za Arnolda „samospoznaja čovjeka”, to je „filozofijska” ili „metafizička psihologija” (donekle ono što se tradicionalno zvalo *psychologia rationalis*) sa kojom je povezana, ali se od nje u brojnim segmentima razlikuje „izkustvena psihologija”⁴.

2.

U središtu naše analize Arnoldove „Psihologije” nalazi se, pre svega, istraživanje mesta i značaja koje u okviru tog udžbenika imaju estetika i etika, kao dve tradicionalne filozofske discipline. Tim disciplinama je u udžbeniku „Psihologija” posvećeno dosta prostora što može sugerisati zaključak o velikoj važnosti koju im je Arnold pridavao. U okviru analize nameravamo da ukažemo na osnovne karakteristike Arnoldovog pristupa estetičkoj i etičkoj problematici, kao i na važne uticaje koji su ga u tom pogledu formirali i koje je posredovao. Drugim rečima, nastojaćemo da Arnoldovu eksplikaciju estetičkih i etičkih problema razmotrimo u horizontu presudnih odlika njegove filozofske misli. Od velike pomoći u toj nameri je i činjenica da je Arnoldovo filozofsko stvaralaštvo veoma temeljno istraženo. Ovde možemo pomenuti dve monografije koje postoje o Arnoldovoj filozofiji, čiji su autori Pavao Vuk-Pavlović i Branko Despot⁵, kao i posebnu studiju o Arnoldovim estetičkim pogledima autora Zlatka Posavca⁶.

Na samom početku, ukazaćemo na mesto razmatranja estetike i etike u strukturi Arnoldovog udžbenika „Psihologija”, kao i na osnovne stavove iznete u tom udžbeniku u pogledu te dve filozofske discipline. Odeljci „Estetička svest” i „Etička svest”, uz „Logičku svest” i „Versku svest”, pripadaju trećem poglavlju „Psihologije” koji nosi naziv „Više duševne tvorevine”. Prva dva poglavlja nazvana su „Pojave duši i tijelu zajedničke” i „Niže duševne tvorevine”. U tim poglavljima Arnold pristupa analizi brojnih segmenata sfere „duševnog” s namerom da pokaže razvojni, dinamički karakter psihičkog tj. da, u krajnjem rezultatu, pokaže kako se na osnovu „nižih duševnih tvorevina”,

2 Podaci iz „Izveštaja” o radu Gimnazije govore da se i ovaj udžbenik koristio do 1920. godine.

3 Z. Posavac, „Arnold kao estetičar”, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996., str.71.

4 B. Despot, „Filozofija Đure Arnolda”, Zagreb, 1970., str. 54.

5 P. Vuk Pavlović, „Stvaralački lik Đure Arnolda”, Zagreb, 1934.; B.Despot, „Filozofija Đure Arnolda”, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.

6 Z. Posavac, „Arnold kao estetičar”, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996.

zahvaljujući „zakonima duševnog mehanizma”, razvijaju više duhovne tvorevine koje ih prekoračuju i u kojima se „očituje sloboda duše”⁷. Arnold ističe da „više duševne tvorevine” predstavljaju „očito nove duševne pojave”, te da nisu posljedica „pukoga oćućivanja”, nego „posljedak obrazovanosti”, odnosno da predstavljaju dokaz veze „višeg obrazovanja” i „nutrine duše”⁸. Više duševne pojave podrazumevaju postepeni duševni razvoj, one su „unutrašnje pojave” koje nam nisu „vanjštinom nametnute”, već ih sama duša stvara⁹. One „prekoračuju ćutilnost i odaju slobodu”. Arnold ističe da s „tom slobodom nitko ne dolazi na svijet”, već da je ona „plod obrazovanja”¹⁰. Arnold naglašava da su istina, lepota i dobrota tvorevine do kojih „najteže i najkasnije dolazimo, zato ih i smatramo idealima i idejama našim”. Razlikovanjem istine, lepote i dobrote od „neistine, rugobe i zloće” ljudi se rešavaju fizičkog mehanizma i postaju u duševnom pogledu slobodni. Arnold smatra da je upravo sloboda ono što čoveka izdiže iz reda prirodnih bića i da je „pretpostavka svih viših tvorbi”. Interpretirajući Arnoldove stavove B. Despot navodi da bez slobode „mišljenje ne bi dvojilo između istine i laži, volja ne bi samoodlučivala između dobra i zla, a umjetnost ne bi mogla u mehaničkom svijetu prirode stvarati ništa lijepo”¹¹. Slobodom omogućeni „viši dar stvaralaštva čini čovjeka umjetnikom”¹².

Držeći se tradicionalne trijade istine, lepote i dobrote, Arnold razmatra i oblasti njihove refleksije - logiku, estetiku i etiku, pri tom naglašavajući međusobnu povezanost, sličnosti i razlike ove tri filozofske discipline¹³. Osnov njihove povezanosti je, po Arnoldu, sama sloboda. U okviru razmatranja ovog dela „Psihologije”, značajno je pomenuti i Arnoldovo naglašavanje razlike razuma i uma, koje svedoči o njegovom uvažavanju onoga što je sa Kantovom filozofijom, te kasnije sa drugim velikim predstavnicima nemačke klasične misli, postalo važna filozofska distinkcija. Naglašavajući da znanje (teorijska spoznaja) nije još nužno i oživotvorenje nečeg (praktičko delanje), Arnold kaže: „Mnogi znadu, što je istina, ljepota i dobrota, a ipak ne idu za tim, da ih u životu trajno slijede. Tomu se hoće krepka volja, koja spomenute ideale promeće u čine. U tom slučaju tek pokazuju ljudi povrh razuma još i um”¹⁴. Arnold dodaje i sledeće: „Razum je dakle teoretične (spoznajne), um pak još i praktične (ćudoredne) naravi. Tko je samo tako napredovao, da zna istinu, ljepotu i dobrotu razlikovati od njihovih opreka- tek je razuman čovjek; a tko rečene ideale uzme za pravila, pače za zakone svoga mišljenja, ćuvstvovanja i djelovanja- taj je i čovjek uman. Ako se sad već onaj prvi u duševnom pogledu ima smatrati slobodnim, kud i kamo više vrijedi to za ovoga drugoga”¹⁵.

7 Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, Zagreb, izd. 1923. godina, str. 92. Napominjemo da smo se u ovom radu služili izdanjem iz 1923. godine koje ne sadrži bitnije promene u odnosu na ranija izdanja.

8 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

9 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

10 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93 – 94.

11 B. Despot, nav. delo, str. 65.

12 B. Despot, nav. delo, str. 65.

13 Upor. Đ. Arnold, nav. delo, str. 123-124.

14 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

15 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

U okviru svog relativnog opširnog razmatranja „estetske svesti“, Arnold u „Psihologiji“ želi naglasiti osnovne specifičnosti sfere umetnosti kao i refleksije o njoj. Estetska svest spoznaje u pojavama prirode i umetnosti ono „što je lijepo, a što nije, što je dražesno, a što nije“. Ta spoznaja obuhvata „nove pojave duševne“ koje „nijesu osnovane na pukom ćutilnom poimanju“. Arnold naglašava, pre svega, ulogu refleksivnog momenta, tj. značaj momenta znanja u formiranju „estetske svijesti“. On smatra da, kada bi sve ostalo samo na „pukom ćutilnom poimanju“, ne bismo razumeli „zašto je djeca i priprosti ljudi također ne imaju“. Arnold tome dodaje i stav da „znanje te vrste pojava sačinjava našu ljepotnu ili estetsku svijest“¹⁶. On navodi da već kod prvih oblika koji bude estetska čuvstva, nije „radnja duševna puko oćućivanje“, nego se kod nje ističe tvornost, jer „estetsko milje nastaje time, što duša razabira pojedine dijelove kao različite, a ipak može od njih stvoriti cjelinu“¹⁷. Tako već „prvi estetski užitek ište neku višu duševnu djelatnost; ona treba da bude jaka i uspješna, ako ima na osnovi njezinoj nastati sud o ljepoti“¹⁸. Pri tom, Arnold ne zaboravlja ukazati da „osnovna estetska čuvstva nastaju u nama uvijek na osnovi zornih predodžbi“, jer „gdje nema zornosti, nema ljepotnih čuvstva, tako te su ona uvijek u svezi s predočivanjem prostornih i vremenskih snošaja“¹⁹. Moglo bi se generalno reći da Arnoldova „Psihologija“ svojim „estetičkim ishodištem, te i središnjom estetičkom kategorijom - no dakako ne i jedinom – smatra čuvstvo“ koje je supsumirano pod pojam „estetska svijest“²⁰. Nije, naravno, reč o bilo kojem čuvstvu, već o „čuvstvu milja ili nemilja“, što ga ne treba „zamijeniti s čuvstvima ugone i neugode“²¹. Kako ističe Arnoldov interpretator Z. Posavac, pomalo arhaične odredbe poput „čuvstva ugone i milja“ ne treba da nas zavedu „budući da se ne radi o nikakvom hedonističkom ili subjektivnom stavu nego je na djelu zahvaćanje u povijesnu zbilju preko aksioloških, vrijednosnih prosudbi (...) ukoliko je riječ o stvarima slobodne tvorbe, dakle o čovjekovom svijetu i horizontima njegovog egzistiranja“²². Arnold smatra da naša metafizička potreba rađa umetnost i da je čovek kao čovek, upravo zato što nije čisti duh već i „ćutilno duševno biće“, upućen na umetničko stvaranje²³.

Arnold ukazuje da su pojedine boje i crte u estetskom smislu nešto indiferentno (ni lepo ni ružno), te da tek kad „više glasova, više boja, više crta sastave cjelinu - tu se već javlja čuvstvo milja ili nemilja“. To jedinstvo u mnoštvu, ta „snošljivost u raznolikosti“, to „podudaranje u oprečnosti“ uzrok je „osnovnom estetskom milju“. Arnold ističe da su „harmonija, proporcija i simetrija“ osnovni oblici, koji „uvjetuju nastanak estet-

16 Đ. Arnold, nav. delo, str 93.

17 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

18 Đ. Arnold, nav. delo, str 14.

19 Đ. Arnold, nav. delo, str. 110.

20 Z. Posavac, nav. delo, str 63.

21 Đ. Arnold, nav. delo, str. 94.

22 Z. Posavac, nav. delo, str 63.

23 Upor. B. Despot, nav. delo, str. 65.

skih čuvstava”²⁴. Razlikujući *estetska čuvstva* i *estetske sudove*, Arnold skreće pažnju da „estetski sud nije posljedak psihičkog mehanizma, nego plod više duševne radnje, koja razlučuje složene snošaje stanovite lijepe pojave”²⁵. Govoreći o „estetskim sudovima” u okviru odeljka „Viša estetska čuvstva”, Arnold ističe kao specifikum činjenicu da se „estetski sudovi ne mogu logički razglobiti”. Razmatrajući „usavršenje estetskog poimanja”, što je i naslov jednog odeljka, on u svom udžbeniku naglašava da „estetsko poimanje proširuje očito naš duševni obzor i otvara nam vidik u novo polje”, te da je reč o polju koje „nije nužno otvoreno poimanju logičkom”²⁶. Ocrtavajući temeljne razlike logičke i estetičke sfere, Arnold kaže: „Logičko poimanje obuhvata doista čitav svijet, ali ga ne obuhvata s one strane, s koje to čini poimanje ljepotno. Velika je naime razlika, da li tko razmatra pojave prirode ili umjetnosti tako, da ih naprosto umom shvata, ili pak ih motri na taj način, da one povrh toga bude u njemu čuvstva ljepote i uzvišenosti”²⁷. Arnold u „Psihologiji”, kao i u nekim drugim radovima, posebno u spisu „Umetnost prema znanosti”, naglašava potrebu očuvanja posebnosti sfere umetnosti, koja je ugrožena od strane modernog pozitivizma i njegove favorizacije nauke. Arnold smatra da u sferi umetnosti mora postojati otklon od isključivo logičke istine i racionalističke metodologije. Po njegovom mišljenju, umetnost koja se oslanja na nauku, a suština nauke je „čisti ratio”, nije umetnost. Verujući da je „naturalističko pozivanje na znanost” nosilo sa sobom i racionalizovanje umetnosti, Arnold u svom poznatom „Govoru” iz 1904. godine iznosi stav: „Ne može se razum učiniti osnovom poezije mjesto čuvstva i mašte”. Treba dodati da Arnoldova namera da ukaže na razliku umetnosti i nauke, nije značila i njihovo potpuno odeljivanje ili suprotstavljanje. Dok Niče pita i sluti o tome da je umetnost „možda čak nužan suodnos i dopuna nauke”, antiničeoovac Arnold tvrdi da tek „znanost i umjetnost skupa podaju potpunu sliku teoretičkog duha” (Z. Posavac).

Kao što smo ranije pomenuli, Arnold nastoji, u okviru razmatranja specifičnosti estetskog, razmotriti dinamiku i razvoj pripadan tom području. Estetičko područje pokazuje čitav niz specifičnosti od kojih se jedna ogleda u tome da se „ljudi u mnijenju o ljepotnim pojavama često vrlo razilaze”²⁸. U tom pogledu, razlika među ljudima zasnovana je na „razvijenijem estetskom ukusu”, koji podrazumeva obrazovanje, jer „viša ljepotna čuvstva” podrazumevaju momenat razumevanja²⁹. Arnold naglašava da nas estetski užitak i spoznaja, iako neizbežno vezana „uz ćutila”, ipak vodi preko njih u „svijet nećutila (inteligibilan, idealan), koji nam opet poljepšava taj obični ćutilni (materijalni, tvrdi)”³⁰. Sama lepota je, po Arnoldu, s jedne strane ideja (misao, duhovni sadržaj), a s druge osetilnost, „ćutilnost”, u kojoj neki sadržaj izlazi na svetlost dana³¹.

24 Upor. Đ. Arnold, nav. delo, str. 111-112.

25 Đ. Arnold, nav. delo, str. 114.

26 Đ. Arnold, nav. delo, str. 117.

27 Đ. Arnold, nav. delo, str. 98.

28 Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, str. 114.

29 Đ. Arnold, nav. delo, str. 115-116.

30 Đ. Arnold, nav. delo, str. 117.

31 Upor. B. Despot, nav. delo, str. 69.

U svom delu „Umetnost prema znanosti”, on kaže da se „ljepota imade smatrati simbolom duševnosti i ćutilnom manifestacijom idejalnosti”³². Arnold estetički afirmiše „psihološko-emocionalnu komponentu fenomena umjetnosti, ali nastojeći da ne pada na razinu psihologizma” (Z. Posavac). U ovom kontekstu, pomenimo još jednu ocenu Zlatka Posavca: „Stoga i estetički problemi, ukoliko su izloženi u Psihologiji moraju biti viđeni u svjetlu posrednog stava: nisu naprosto čisto spekulativni, no nisu i ne mogu biti reducirani na pozitivistički psihologizam i goli psihofizički empirizam”³³. Kada Arnold lepotu definira kao „simbol duševnosti i ćutilnu manifestaciju idelnosti”, onda su, po mišljenju Posavca, „razgrnuti duhovno-kategorijalni horizonti estetike u filozofemima počevši od Kanta i Šilera preko Hegela”³⁴.

Kao momente razvoja pomenutog estetskog poimanja, Arnold najpre navodi „vladanje djeteta u kući roditelja i u školi” (držanje i kretanje tela, upotreba govora i odela, do lično i spretno ponašanje, red i čistoća, etc.). Drugo mesto u „razvoju ljepotnoga poimanja” Arnold vezuje za posmatranje prirode (posmatranje sunca, vedrog neba, etc.). Treće mesto u razvoju estetskog poimanja vezano je za umetnost, a u okviru nje za „poeziju, glazbu i plastiku”. Arnold kaže: „Poezija treba da pokaže ljepotu govora, glazba ljepotu glasova, plastika ljepotu oblika i likova. Ona prva postići će svrhu tumačenjem uzornih štiva i deklamacijom, druga navlastito pjevanjem, treća napokon crtanjem i slikanjem”³⁵. Arnold, na kraju svog odeljka o estetskoj svesti, iznosi i stav da ukoliko se „estetsko poimanje spoji s nazorima, koji vladaju za neko doba” onda postaje - *modom*. Kako „ničega nema, što se modi ne bi svidalo” ona najčešće prekoračuje „granice ljepote”. Moda je „promenljiv i relativan ukus, a prva ljepota je ukus nepromenljiv i apsolutan”³⁶.

4.

U nameri da bolje osvetlimo filozofsko-estetičku pozadinu Arnoldovih pogleda izloženih u „Psihologiji”, potrebno je u kratkim crtama osvrnuti se i na mesto te knjige u kontekstu celine njegovih estetičkih razmatranja. Nastojaćemo, takođe, načelno odrediti Arnoldovu poziciju u okvirima tadašnjih evropskih duhovno-estetičkih tendencija. Može se, najpre, konstatovati da „Arnoldovi estetički nazori ne samo kronološki nego bitno pripadaju razmeđu 19. i 20. veka, tj. epohi Moderne”³⁷. Za Arnolda se može reći da je pisao relativno puno u oblasti estetike, a njegovim najznačajnijim estetičkim razmatranjima se, pored analize „estetske svesti” u „Psihologiji”, smatraju ogled „Umjetnost prema znanosti” (1906), estetički fragmenti u raspravi „Etika i poviest” (1879), kao i razmatranje problema odnosa vere spram umetnosti u zrelim poslednjim Arnoldovim spisima (ogled pod nazivom „Može li umjetnost zamijeniti vjeru”)³⁸. U

32 Đ. Arnold, „Umjetnost prema znanosti”, Glas Matice hrvatske, I, 1906, br. 1-2, str. 2.

33 Z. Posavac, nav. delo, str 71.

34 Z. Posavac, nav. delo, str. 324.

35 Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, str. 117.

36 Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, str. 118.

37 Z. Posavac, nav. delo, str. 52.

38 Z. Posavac, nav. delo, str. 49.

kontekstu navođenja Arnoldovih estetičkih dela, interesantno je pomenuti da je Danko Grlić u „Leksikonu filozofa” (III izdanje, 1983. godina) izneo stav da Arnold, posle srednjoškolske „Psihologije” iz 1893. godine, nema više nijednog relevantnog, spomena vrednog filozofskog spisa. Ta ocena svakako nosi određenu težinu i u pogledu valorizacije estetike u Arnoldovim spisima, obzirom da je Grlić bio ugledni estetičar. Pored toga, treba dodati da su povodom Arnoldove estetske misli vođene i polemike, u kojima je, pre svega, razmatran karakter njegovih osnovnih estetičkih gledišta, odnosno analizirano da li bi se ona mogla svrstati u ono što je pripadalo modernim ili anti-modernim tendencijama toga doba. Pomenimo da se u kritikama tvrdilo i da je Arnold, u doba Moderne, ostao „sav u starim tezama”, da je bio konzervativan i nemoderan, okrenut više 19. veku. Arnold je pozicioniran u kritikama i kao „konzervativni školnički estetičar“, a ukazivano je i na njegovo „povesno ispadanje iz evropskog filozofsko-estetičkog konteksta”³⁹. Sa druge strane, branjen je i stav da je Arnold bio u pravom smislu predstavnik estetičkih stremljenja Moderne⁴⁰.

Utvrđeno je da je u formiranju Arnoldovih filozofskih pogleda, pa u okviru toga i estetičkih, važan uticaj izvršio austrijski filozof J. F. Herbart (1776-1841). Podsetimo na činjenicu da se Herbart svojim formalno-pojmovnim poimanjem filozofije nametnuo, nakon sloma Hegelovog i uopšte nemačkog idealističkog uticaja, kao školska pedagoška paradigma na univerzitetima u Nemačkoj nakon 1848., ali i u Austrougarskoj Monarhiji, posebno kroz delovanje njegovog sledbenika Roberta Zimmermanna (1824-1898), dugogodišnjeg uticajnog profesora u Beču⁴¹. Iako Arnold nije bio Herbartov „glavni ni najkonzekventniji sledbenik u Hrvatskoj” gde je stvarao, ipak se može zastupati stav da „početak, ishodište i temelj Arnoldovih estetičkih razmatranja čini upravo Herbartovo shvaćanje”⁴². Herbartova škola insistirala je na očuvanju različitosti i nesvodljivosti psihičke i tvarne prirode, posebno se protiveći „materijalističkom svođenju prve na drugu“. U okviru te škole isticalo se uverenje da „racionalna psihologija i kozmologija svjedoče u prilog spiritizma“, a protiv materijalizma. Tvar je „besvjesna i neslobodna, podložna zakonu uzročnosti, pa čovjekova svjesnost i sloboda ne mogu nikako biti proizvod stvari, nego višeg i savršenijeg bića, tj. Duha”⁴³. Pored neospornog uticaja koji su na Arnolda izvršili Herbart i Zimmermann, istraživači Arnoldove filozofije utvrdili su, takođe, da je Arnold bio upoznat i sa stvaralaštvom nemačkog klasičnog idealizma, čiji je „uticaj na Hrvatsku za vrijeme Austro-Ugarske monarhije, očito iz Beča bio sprečavan (ili otežavan)” (Posavac). Pored toga, utvrđeno je i da mu je bila dostupna estetička literatura koja je nastajala u Minhenu gde je tada svoja dela objavljivao sistematizator estetičke problematike Johannes Volkelt (1848-1930), pisac velikog „Sistema estetike”⁴⁴.

39 Z. Posavac, nav. delo, str. 65.

40 Z. Posavac, nav. delo, str. 65.

41 „Novija hrvatska filozofija” (prir. F. Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 17.

42 Z. Posavac, nav. delo, str. 53.

43 „Novija hrvatska filozofija” (prir. F. Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995., str. 62.

44 Z. Posavac, nav. delo, str. 76.

Od tipičnih Arnoldovih stavova u polju estetike treba navesti još i negativan stav prema naturalizmu i realizmu. Po njemu, naturalizam jednostrano prikazuje samo „ružne i opake strane života“. Predmet umetnosti, po Arnoldu, mora biti ne samo oblikom lep, nego i sadržajem dostojan. Umetnost mora pružiti estetski užitak; ona treba težiti sveopštem ljudskom idealu, odnosno uzdići se iz stvarnosti do vrednosti. Na više mesta Arnold naglašava svoj stav da umetnost mora biti povezana s idealima lepote, dobrote i istine, a kritiku aktuelnih tendencija u umetnosti najbolje sažima Arnoldova rečenica: „Moderna je umjetnost baš kao i moderna znanost bez svake metafizike“. Arnold se suprotstavlja i lapurlartizmu u umetnosti, dok se u svojim kasnijim radovima zalagao za „narodnu kulturu“ i „narodnu umjetnost“, za „narodnu poeziju“ nasuprot „umjetnoj“⁴⁵. Pored toga, jedna od bitnih tema kojima se Arnold bavio odnosila se na tematiku „kategorijalnog rivalstva“ forme i sadržaja kao tipično naglašanih estetičkih kategorija u 19. veku. Arnold im daje podjednako značenje, s tim što su interpretatori njegovu estetiku, za razliku od formalizma Franje Markovića, ipak okvalifikovali kao „estetiku sadržaja“ (Posavac).

5.

Arnoldov interes za etiku kao filozofsku disciplinu bio je, kao i u slučaju estetike, veoma izražen. U vezi s tim treba pomenuti da je Arnold 1880. godine promovisan za prvog doktora filozofije Zagrebačkog sveučilišta upravo sa disertacijom koja je vezana za etiku. Njen naslov je „Etika i poviest“. U tom prvom filozofski važnom Arnoldovom spisu objavljenom 1879. godine vidljivi su tragovi herbartizma, što je uticaj koji je Arnoldu posredovan preko njegovog učitelja Franje Markovića. U svojim delima Arnold sledi herbartovsku podelu na teorijsku i praktičku filozofiju. U svojoj disertaciji „Etika i poviest“ etiku definiše kao „estetiku volje“, smatrajući da estetika pruža etici principe, a „ovi principi mogu biti stanoviti estetični sudovi, koji evidentim načinom izriču absolutnu vrednost ili nevrednost volje, dotično težnje i čina“ („Etika i poviest“). Preko pojma slobode, donekle napuštajući herbatizam, Arnold određuje nadalje samu povest kao „slobodnu volju čovečanstva“, u okviru koje se volja orijentiše spram različitih vrednosti kao idealnih svrha. Takvo shvatanje vezuje se za uticaj koji je na njega izvršila filozofija Hermanna Rudolfa Lotzea (1817-1881), začetnika tzv. Badenske (nemačke „jugozapadne“) filozofske neokantovske škole, poznate po temeljnoj karakteristici kao *Wertphilosophie*.

U delu svog udžbenika pod nazivom „Etička svijest“ Arnold razmatra osnove moralnog delanja, kao i bitne segmente etike kao filozofske refleksije moralnog područja. On nastoji objasniti na koji se način, prilikom nekih činova, razvija u nama „čuvstvo milja, pohvale i poštovanja“, a na koji „čuvstvo nemilja, prikora i preziranja“⁴⁶. Ljudski činovi su, pored toga što su lijepi ili ružni, i dobri ili zli, a čuvstva koja se po njima u nama rađaju su „etička ili dobrotna (ćudoredna, moralna)“. Doživljavanje takvih

45 Upor. B. Despot, nav. delo, str. 71-75.

46 Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta“, str. 118.

čuvstava „sačinjava našu etičku svijest“⁴⁷. Reč je o delima, naglašava Arnold, koja su u neodvojivoj vezi s našom unutrašnjošću, pri čemu se posebno ističe specifičnost i značaj savesti kao središta moralne svesti koja nam govori „ti si dobro ili ti si zlo uradio“. Naglašavajući specifičnost savesti, Arnold kaže: „Ako znamo, da smo ružni ili da loše pjesme pišemo, onda naša savjest ostaje pritom mirna- jer ne šutimo obveze, da budemo ljepši ili da bolje pjesme pišemo; ali ako znamo, da smo robovi svojih strasti ili da smo sebičnjaci, onda nam se savjest uzruja,- jer smo dužni biti bez strasti i sebičnosti“⁴⁸. Ljudski činovi postaju predmetom presuđivanja, koje ih hvali ili kori i tom se prilikom javlja „glas savjesti“. Razmatranje ljudskih činova vodi do spoznaje o tome šta su dobro, zlo, dužnost, povreda dužnosti, etc. „Znanje te vrste duševnih pojava sačinjava našu čudorednu ili etičku svijest“⁴⁹. Onaj ko „svoje mišljenje udešava prema dobroti, taj sudi po savjesti, a tko svoje djelovanje upriličuje vazda prema takovu suđenju, taj etičke sudove smatra čudorednim zakonima ili normama“⁵⁰. Kao subjekt nekog etičkog suda Arnold određuje neki „čin ili volju koja ga je uzrokovala“, a predikat je uvek čuvstvo, što su ga „rečeni čin ili volja u nama probudili“⁵¹. Prema tome se izriču predikati etičkih sudova kojima se izriče „hvala ili prekor, povlađivanje ili osuđivanje, poštovanje ili preziranje“. Presuđivanjem dolazimo do pojmova o tome „što je dopušteno, a što zabranjeno, što je časno, a što besramno, što je pravedno, a što nepravedno“⁵². Te pojmove ispituje nauka koja se bavi „pojavama dobrote uopšte, a koja nosi ime etike moralne ili praktične filozofije“⁵³.

Arnold posvećuje značajnu pažnju i pitanjima koja su tradicionalno razmatrana u okviru psihologije morala i razvojne psihologije, a koja se tiču načina sticanja moralnih predstava (moralni razvoj). Smatrajući da o pravim moralnim obavezama može biti govora tek kod odraslih ljudi, Arnold postavlja i sledeće pitanje: „Kada li se dobrotna čuvstva, pak po tome i savjest počinju javljati kod djece?“⁵⁴. U svom odgovoru navodi da je početak tog razvoja i „prvi povod nastanku etičke svijesti“ odnošenje deteta prema majci, odnos koji je „uvjetovan prirodnom nuždom“. Arnold navodi da se, kao i u slučaju logičke i „ljepotne svijesti“, etička svest „javlja iznajprije u obliku čuvstva“. Moralni razvoj, dakle, svoj početak ima u „prirodnosti“ ljudskih odnosa, odnosno u sferi primarnih veza koje se uspostavljaju, pre svega, u porodičnoj sferi. Ta sfera odnosa je, po Arnoldu, veoma važna jer se u okviru nje razvijaju „čuvstva ljubavi i odanosti“ koji stvaraju osnovu da se prošire i „obuhvate čitavo ljudstvo“⁵⁵. Drugi „povod nastanku moralne svijesti“ za Arnolda je „oduhovljenje svijeta“, u okviru kojeg se moraju razvijati „sućutna ili simpatična čuvstva prema sreći ili nesreći drugih, koja se opet dadu

47 Đ. Arnold, nav. delo, str. 118.

48 Đ. Arnold, nav. delo, str. 118.

49 Đ. Arnold, nav. delo, str. 93.

50 Đ. Arnold, nav. delo, str. 120.

51 Đ. Arnold, nav. delo, str. 120.

52 Đ. Arnold, nav. delo, str. 120.

53 Đ. Arnold, nav. delo, str. 120.

54 Đ. Arnold, nav. delo, str. 118.

55 Đ. Arnold, nav. delo, str. 119.

proširiti tako, da se ne tiču tek pojedinca nego i čitavog ljudskog društva”⁵⁶. U odeljku nazvanom „Usavršenje etičkog poimanja” Arnold kaže: „Dobrotna čuvstva pobudit će uzgoj u djetetu onda, ako mu pruži zgodu zamišljati se u tuđa stanja”⁵⁷. Razvoju etičke svesti, naglašava Arnold, pomažu „navlastito one prilike, gdje se u nama rađaju sućutna ili simpatetička čuvstva”. Zato se ta čuvstva „imadu u prvom redu smatrati osnovom, na kojem se onda grade sudovi i pojmovi o dobroti”⁵⁸. Ove se može uočiti Arnoldovo potenciranje onoga što je u raznim modalitetima bilo prisutno u istoriji etike, a to su ideja o tzv. reverzibilnosti moralnog suda, kao i određenje „simpatije”, koje je posebno naglašeno bilo u okviru Hjumove i Smitove etičke koncepcije.

Kao što na osnovi estetskih sudova niču „viša ljepotna čuvstva”, tako se i na osnovi etičkih sudova rađaju „viša moralna čuvstva”. Ona predstavljaju, po Arnoldu, najčistiji i najplemenitiji plod našeg duševnoga razvoja, jer „ne podaju samo najveću sreću nego i najblaženiji mir”. Po Arnoldu, „dionikom tih dobara postaje onaj koji živi prema dužnostima, čovjekoljubno i kreposno”, a kao moralni uzor navodi „Spasitelja”⁵⁹. Ovaj stav, kao i stavovi izneti u okviru odeljka „Verska svijest” ukazuju na to da Arnold spaja etičko i versko stanovište, jasno iskazujući teološku dimenziju svog mišljenja. On smatra da ukoliko se odbace metafizika i religija, ostaju samo relativizam, egoizam i negiranje svakog morala. Istraživanje „verske svijesti” kao važnog dela Arnoldove generalne misaone pozicije, te istovremeno i sadržaja njegovog udžbenika „Psihologija za srednja učilišta”, biće predmet narednog istraživačkog koraka.

Literatura:

1. Đ. Arnold, „Psihologija za srednja učilišta”, Zagreb, izd. 1893; 1895; 1898; 1905; 1916; 1920; 1923.
2. Đuro Arnold, „Vjera, filozofija i umetnost”, Glas Koncila, Zagreb, 2007.
3. Đ. Arnold, „Umjetnost prema znanosti”, Glas Matice hrvatske, I, 1906, br. 1-2.
4. B. Despot, „Filozofija Đure Arnolda”, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970.
5. P. Vuk Pavlović, „Stvaralački lik Đure Arnolda“, Zagreb, 1934.
6. Z. Posavac, „Arnold kao estetičar”, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1996.
7. „Novija hrvatska filozofija” (prir. F. Zenko), Školska knjiga, Zagreb, 1995.
8. „Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti” (zbornik), Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1992.

56 Đ. Arnold, nav. delo, str. 119.

57 Đ. Arnold, nav. delo, str. 121.

58 Đ. Arnold, nav. delo, str. 120.

59 Đ. Arnold, nav. delo, str. 121.

SLOBODAN SADŽAKOV

AESTHETICS AND ETHICS IN PHILOSOPHY TEXTBOOKS

(Great Serbian Orthodox Gymnasium in Sremski Karlovci from 1889. to 1920.)

Abstract: The issue in this paper is the position and significance of ethics and aesthetics as traditional philosophical disciplines, in frames of the textbook “Psychology for high school” by Djuro Arnold. The analysis tends to identify fundamental characteristics of Arnold’s approach to esthetical and ethical problems, and therefore to identify fundamental influences that formed Arnold as a philosopher and later were mediated in his textbooks. The most significant one was the influence of an Austrian philosopher J. F. Herbart (1776-1841).

Keywords: Djuro Arnold, Psychology, Philosophy Textbooks, Ethics, Aesthetics.

SLOBODAN JAUKOVIĆ

BELEŠKE IZ FILOZOFIJE JEDNOG
KARLOVAČKOG ĐAKA

Sažetak: Ispitivanje tradicije nastave filozofije u sremsko-karlovačkoj gimnaziji nije moguće bez ispitivanja posredovanja nastave filozofije koja dolaze iz tadašnjih filozofsko-obrazovnih centara kao što su Segedin, Pešta, Beč, Zagreb, itd. U ovom prikazu započinje predstavljanje jednog takvog obrazovnog uticaja koji dolazi iz Zagreba. Stevan Lazić, kao nastavnik i direktor sremsko-karlovačke gimnazije, sigurno spada u relevantne nosioce posredovanja zapadno-evropske filozofske tradicije na ovom području. U ovom, kao i u nastavcima koji slede, nastojeće se da se što iscrpnije predstave oblikovanja filozofske nastave u sremsko-karlovačkoj gimnaziji.

Ključne reči: praktička filozofija, aretologija, dikalogija, moral, vrlina.

Stevan Lazić, o čijim je beleškama sa studija filozofije u Zagrebu ovde reč, rodio se u Sremskim Karlovcima 1830. godine¹. Po završetku gimnazije u Karlovcima jednu godinu sluša predavanja iz filozofije u Segedinu, a sledeću školsku 1849-50. godinu pohađa i beleži predavanja iz filozofije sa studija u Zagrebu. Potom u Pešti studira medicinu, a zatim prelazi na studij prava koji apsolvira 1854. godine u Beču. Iste godine ga patrijarh Rajačić postavlja za profesora karlovačke gimnazije. Ovako široko obrazovanje omogućilo je Laziću vrlo uspešnu profesorsku karijeru i zavidan ugled, tako da ga je Patronat gimnazije, posle 22 godine predanog nastavničkog rada, postavio za direktora gimnazije kao „najvršnjeg među tadanjim profesorima“².

Imamo pravo da pretpostavimo da se Lazić u svom nastavničkom radu koristio beleškama načinjenim za vreme studija u Segedinu (one do sada nisu nađene, mada postoje naznake da su u Arhivu) i Zagrebu. Mada iz beležaka nije moguće neposredno rekonstruisati konfiguraciju studijskog programa, kao ni filozofsku tradiciju iz koje on dolazi, imamo pravo da se nadamo da će daljnja prevođenja uneti više svetla u to. Zanimljivo je da u beleškama nema spominjanja nijednog filozofskog imena, niti pozivanja na bilo koju filozofsku tradiciju, školu ili izvor, kao što nije navedeno ni ime nastavnika. Beleške sa studija filozofije u Zagrebu³ Lazić okončava 17. juna 1850. godine.

1 Petrović, K., *Istorija karlovačke gimnazije*, Matica srpska, Novi Sad, str. 255.

2 Isto, str. 230.

3 *Đačka beležnica Lazić Stevana*, ASANUK, kut. 35, br. 17.

Tekst beležaka je na latinskom jeziku⁴, a pisan je kaligrafijom koja danas ima karakter dela grafičke umetnosti.

Na početku beležaka stoji naslov:

POZNAVANJE I PODELA FILOZOFIJE MORALA⁵

Filozofija, budući da je doneta po načelu razuma, takođe je i praktička filozofija ili je saznanje, koje se po sistematičnom redu izlaže. Ona će razumeti racionalne, praktičke i druge delatnosti koje treba striktno da nam kažu da je to poslednja granica koju mi možemo zadobiti.

Praktička filozofija je saznanje koje crpi iskustvo iz prošlosti, tj. uvek se vraća nazad ka već ostvarenim delatnostima, ili je to pak znanje koje je obavijeno proizvedenim zakonitostima saznanja naših delatnosti, tačno onih koje su kazane, ili onih koje se žele ili ne žele.

(Rekao sam: jer pokriva početke zakonitosti; jer sami zakoni koje izlaže filozofija morala nisu nastali po ljudskom mišljenju ili suštini bića. Upravo, početak racionalnog ljudskog mišljenja preuzet je iz prirode. Filozofija morala u sebi sadrži početak zakonitosti jer propisuje pravila po kojima trebamo dati pravo obličje našim delatnostima. Jer, pravilo, norma, nije ništa drugo do zakonitost. To pravilo upravo obrazuje i otvorene zakonitosti kao i druge, a na kraju krajeva obuhvata početke tačno onih delatnosti o kojima je bilo reči. Filozofija morala mora da se osvrne na običaje i pri tome da se kaže šta je moralno; međutim, upravo običaji nisu ništa drugo nego menjanje koje je u čoveku dovršilo podelu na one prirodne moći).

Jer istina je da naša činjenja žive slobodno u našim glavama i talože se, a po potrebi se i izbacuju, istina činjenjem, ali neke čak i ostaju. Ljudska delatnost može biti unutrašnja ili spoljašnja. Unutar čoveka su, osim boga, sve ono što je po prirodi nužno čoveku, ali to nužno ni u kome se ne može videti. To nužno ne postoji u snazi koja bi bila nasleđena ili ulivena od strane drugih, za razliku od želje. Namera je napor činjenja, ali i nevoljnost; istina, ona je ekstremna i pada pod uticaj drugih, ali i uliva se u snagu drugih; koristi se u govoru i lukavstvu.

Oni zakoni praktičkog uma koji se osvrću na unutrašnja dela stvaraju zakon etike ili strukturu morala, sadržaj ili vrline. Ova praktička filozofija deli se dalje na dva dela, na znanje dužnosti i znanje vrlina.

Znanje dužnosti je potpun sistem zakona koji se uređuje po ishodu dela. Znanje vrlina je potpun sistem zakona koji nije samo vezan za unutrašnju stranu delatnosti u kojima se uneta znanja spajaju, osvrću na prošlost i obuhvataju ceo sistem zakona vrlina.

4 Autor duguje veliku zahvalnost uvaženoj kolegici Snežani Vukadinović sa Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Ona je pristala da, sa primernom kolegijalnom solidarnošću, skrene svoje trenutno angažovane profesionalne kapacitete na ovaj zahtevni tekst. Pri tome je posao prevodenja obavila koliko minuciozno i skrupulozno, predlažući često i alternativna prevodilačka rešenja, toliko i intelektualno pošteno, time što je otvoreno izlagala i svoje nedoumice. O tim intervencijama i predloženim rešenjima biće reči u narednom radu.

5 Tekst koji sledi odnosi se isključivo na spis *Đačka beležnica Lazić Stevana*, koji se nalazi u karlovačkom odeljenju arhiva SANU (ASANUK), kutija 35.

Zakon dužnosti se čak naziva i Dicaelogia vrline ili etika, ili Aretologia, ili upravo filozofija morala budući da je vezana za trebanje.

Sholija: ove dve nauke nazivaju se čak i prirodne, ali treba obratiti pažnju na osobenost religijskog znanja i teologije jer se u mnogo čemu podudaraju. Obe ove nauke se, po svojoj prirodi, nalaze u jednom jer su prožete istom problematikom, tj. praktičkom filozofijom, jer se obe bave slobodnom delatnošću ljudi i obe izlažu praktičke dužnosti iz kojih zakoni imaju zajedničko pravo na upotrebu. U njima se iznosi i namera za činjnjem potaknuta održanjem, sve u svemu, tako se zadobija krajnji cilj.

RAZLIKA IZMEĐU ARETOLOGIJE I DIKALOGIJE

Ove dve nauke po sebi su srodne, ali između njih, ipak, postoji velika razlika. To se uveliko zanemarivalo sve do novijeg doba. Smatra se da se Dikalogija suprotstavlja Aretologiji, budući da se pravni zakoni mogu ispunjavati u okvirima zakona vrline i da je time dovoljno učinjeno. Stoga postoji razlika između ovih. Razlika je u putu saznanja, ili krajnje spoljašnja razlika, u uzvišenosti i očekivanom kraju.

1. Put saznanja: Aretologija je uzročno povezana, tj. ona na taj način okružuje delatnosti koje su međusobno povezane i čija uloga je mnogo značajnija od onih spoljašnjih za koje, takođe, propisuje zakone; Dikalogija se osvrće samo na spoljašnje manifestacije delatnosti koje se kreću u bilo kom pravcu. Ovi principi odnose se na one ljude koji žive u društvu, u zajednici, istina u onom društvu za koje su oni kao građani moćni i sposobni, pa su ti građani podstaknuti od celog društva da žive samostalan život.

2. Po sličnom mišljenju, ili motivu, je uzvišena. Naime, Aretologija je po unutrašnjoj strukturi uzvišena. Ona je ta koja stoji u saglasnosti želje sa moralom, pri čemu u želji ljubav stoji kao reprezentativna dužnost kao i poštovanje zakona i namera da se po tim zakonima postupa. Dakle, po tim delatnostima takođe će se propisivati norme. Uzvišena Dikalogija je nužnost ili spoljašnje primoravanje, pri čemu je, naravno, bojazan od ovog kod nekih, jer subjekat zajednice mora biti čuvar zakona i to ne samo da se poziva na njih, nego ima pravo i da ih odbacuje.

3. Očekivani kraj: Aretologija je posmatrana kao naša želja, pri čemu vrlinu uvek mora da prati kako bi izašla kao potpunija, ili kako bi se sadržala unutar sadržaja određenog zahteva za zakonom. Dikalogija se, istina, osvrće na legalitet delatnosti i pri tome čuva spoljašnju i javnu sigurnost da bi se kako-tako osigurala.

Sholija: premda se Dikalogija sastoji iz nužnog dela filozofije morala, ipak je ona ta koja teži da obuhvati delimično neke delove iz prirodnog prava, a postavlja problem koji se povlači u delu koji se tiče svega onoga drugoga što je uzeto iz Aretologije.

ARETOLOGIJA

Aretologija je složeni sistematični zakon vrlina i vrednosti koje su s njima u vezi. Deli se na *čistu* i *pridodatu*. Čista je ona koja razjašnjava po sistematičnom redu razumevanje i praktičke principe u kojima su kako-tako nastale fundamentalne ljudske

dužnosti. U takva razumevanja spadaju dobročinstva, zasluge i drugo, a kao osnovne smatraju se mudrost, upornost, sticanje znanja, ali nikada nije prihvaćeno delanje bez znanja.

Pridodata Aretologija je ona koja je prilagodila praktičko razumevanje i univerzalne moralne principe ljudskim delatnostima. Ovo je posebni i izvedeni dvostruki put koji iz univerzalne i čiste etike principa proizvodi specifične dužnosti ljudi i od ovih se uči kako da ne dođe do grešaka.

POZNAVANJE I KARAKTER MORALNIH PRINCIPA

Preko najvećih vrednosti moralnih principa izveo sam pravilo da se sve dužnosti ljudi mogu izvesti iz njih, ali treba da imaju određeni karakter: suština moralnih principa treba biti praktička, univerzalna, neiskvarena, apsolutna, jasna i neposredna.

Najveću vrednost moralnih principa možemo i ovako da izrazimo: *Čini da govoriš mudre stvari, nepomućene i skladno uređene.*

1. Jer vrhunska vrednost morala zadržava karakter i svaki od ovih principa ima u sebi primenljivost koja dolazi iz prakse.

2. Ta vrednost je praktička jer nije nastala ni iz kakvih podvrsta.

3. Ta vrednost je univerzalna pa je čak prihvatljiva za slobodne delatnosti.

4. Ta vrednost je čista.

5. Ta vrednost je apsolutna.

6. Ta vrednost je po svojoj prirodi usamljena pošto je njena opozicija nemoguća čak i da je nužna.

7. Ona nije ničim posredovana.

8. Ta vrednost je sastavljena tako da ima oblik jer ona mora nekako dati neki oblik onome što je započeto kao slobodna delatnost, ali ona nipošto nije kao neka materija koja ima oblik.

Ili mogu da preformulišem pitanje ovih principa i pitam: na koji način će se neka delatnost mišljenja organizovati? Ovo što je stavljeno nasuprot razrešavamo onim što sledi: tada će delanje nastati u mišljenju nekog oblika. Biće čisto mišljenje kada isključimo moć osećanja koje imamo u delanju. Budući da se mišljenje posmatra u praksi, ono se postavlja pred unutrašnje osećanje. Ta senzualna praksa je druga determinanta mišljenja i ona se uliva iz mišljenja i prakse, ali se odvaja, pa zato mišljenje ostaje čisto: odatle potiče vrhunska vrednost moralnih principa i zato treba na kraju opet reći da *obavljamo zadatke koji su potvrđeni od čistog uma, pa je to blizu znanja koji i drugi o tome imaju.* Ali, možeš tražiti i odgovore od kraja: koju ćemo delatnost potvrditi kao deo čistog i oblikovanog mišljenja? Čovek za ovaj odgovor mora da razjasni delatnost koja se istražuje, ali ne individualno, već se mora istraživati od opšteg ka individualnom, jer tek kao takva bi ta delatnost mogla da deluje. Ili, mi trebamo da neku delatnost dobro upoznamo sa svih strana i da vidimo da li pripada nekoj zajednici delatnosti, pa kada je stavimo ispred, tada će takva delatnost univerzalnog mišljenja biti čisto-stvorenog oblika.

Sada problem može da se preformuliše pitanjem: da li bi ljudi živeli po zakonu ako bi potisnuli sopstvenu senzualnost koja može da teži i ka sreći? Pri tome, mi znamo da je govor o sreći nešto što se kod ljudi različito doživljava i što je suprotno racionalnom jer nema svoju postojanost. Isto tako prirodu racionalnog određujemo za najviše moralne principe, ali tek pošto se oslobodimo potrebe za božanskim. Jer sve ono što je u prirodi racionalno, stvoreno je oblikom i božanskom voljom, imajući u vidu da nam je priroda data preko boga.

Šta je krajnji cilj i očekivanje ka kojem težimo? Da li ljudi teže nečem drugom pre nego što steknu saznanje najvećih moralnih principa i zašto? Da li se na taj način konstituiše ono vrhovno Dobro? Šta je i gde je tu zlatna sredina i kako početi analizu?

Čovek je sastavljen iz dvostruke prirode, racionalne i senzualne. Najviše dobro se pokazuje u usklađenosti ove dve prirode, pri čemu ovo racionalno ide ispred senzualnog, a time se dokazuje da je racionalno i apsolutno po sebi kao takvo, te da se tu stvara najviše dobro. Dok je senzualno relativno i pokazuje se kao dobro, ali samo kao trenutno posedovanje blaga, imajući slabost kao opoziciju, najviše dobro je apsolutno, pa je u tome i razlika.

Dobro kao najviše ne sme da zadržava našu želju, jer ako je čovek njome obuzet on nije velik. O potpunom ljudskom dobru nijedno pitanje u ovom životu ne može da se postavi. Naime, najviše dobro je najplemenitiji redosled koji čoveka upravlja ka vrhuncu. A to je uvek mišljenje jer je istina da je krajnji cilj mišljenja vrlina, odakle sledi da je vrlina ono vrhunsko dobro za ovaj život.

Takođe, ono je opšte ljudsko dobro jer samo po sebi ono se ne čuva u granicama sadašnjeg života. To dobro, oslonjeno na istinu, egzistira u harmoniji između vrline i sreće. Jer opšte ljudsko dobro je ono čije se stvaralaštvo poštuje u veštinama, a istina je da čovek poseduje dvostruku moć stvaralaštva: senzualnu i racionalnu. Kao takvo, ono se deli na dve grane: a. na intelekt, b. na mišljenje. Naravno, krajnji cilj teorijske veštine, ili intelekta, je istina, ali u praktičkom mišljenju egzistira u vrlini veštine.

POZNAVANJE I PODELA LJUDSKIH DELATNOSTI

Vrlo su različite one promene koje se u čoveku postižu ili dešavaju uz pomoć prirodnih sila. Te su promene u suprotnosti sa onim koje nastaju kao posledica radnji i delovanja. Jer, u čoveku zaista nalazimo različite moći, pa su radnje, dakle:

1. mehaničke, koje se izvršavaju raznim snagama budući da se događaju u svemu što je materijalno;

2. organske su one koje se izvršavaju preko organskih snaga;

3. animalne su one koje se podstiču preko animalnih snaga tako da koriste svojevoljnost i čula; sve ove delatnosti postaju prethodno okrenute od mišljenja, ali njih uvek prati mišljenje i volja koja je naklonjena takvoj delatnosti po vrstama, a naziva se ljudska delatnost;

4. dakle, čovek poseduje ova dejstva mnogo duže nego mišljenje i slobodu, posle kojih se teško napušta celovitost; dela koja se izvode preko takvih snaga nazivaju se slobodna ili ljudska. Dakle, da bi se bilo koje delo moglo ostvariti dobrovoljno ili slo-

bodno, moraju se istražiti tri uslova: 1. spoznaja ili razumevanje objekta, 2. sopstvena spoznaja ili oslobođenje od spoljašnjih pritisaka, 3. uticaji ili odnos sa unutrašnjim spoznajama.

Ove delatnosti mogu biti, dakle, dozvane kao dočarane i nadređene. Dozване su one koje u središtu zavise od želje i one su same po sebi voljne, a ne suprotno. Nadređene su one koje ne zavise od volje, nisu proizvod neke sposobnosti koja je trebala biti potaknuta željom, nego je ona naprosto naređena. Dakle, delatnosti su ili voljne radnje ili nevoljne radnje. Voljne su one koje se izvršavaju po slobodnoj volji, a nevoljne gde nema govora o bilo kakvoj slobodi.

Takođe, delatnosti su unutrašnje ili spoljašnje. Spoljašnje pripadaju delanju preko čula i drugih spoljnjih uticaja koji deluju po određenim zakonitostima. Unutrašnje delatnosti odvijaju se preko čula prateći unutrašnji duh, a takođe, ta delanja izazivaju bojazan i jedina su koja slede i podnose sve ono od boga kao sudije.

Sve one delatnosti koje se opiru uslovima slobodnih delatnosti nazivaju se prepreke ovih. Otuda razumemo da se znanju suprotstavlja neznanje, budući da je u njemu samom sadržano, kao i u mnogo čemu drugom.

POZNAVANJE, PODELA I UTICAJI NEZNANJA NA LJUDSKE DELATNOSTI

Neznanje je odvajanje od znanja i njegovo napuštanje. Deli se na tri dela: promišljanje onoga koji se približio problemu koji ne poznaje, promišljanje onoga što je pred njega stavljeno, a što se ne zna, i promišljanje načina što se ne zna.

Neznanje onoga što se približilo je lako pobeđivo, ili teško. Lako pobeđivo neznanje je ono koje se nada i koje može da se izdigne, a teško pobeđivo neznanje se ne nada i ne može da se izdigne i uopšte izgleda da je izvan naše moći. Lako pobeđivo neznanje jeste put sa manjim promašajima, ili čak većim, i ono je onaj put na kome treba i može da se potisne teško pobeđivo neznanje koje se desilo, ali koje nije trebalo da se desi.

Neznanje sa manjim pogreškama je nemarno, ili grubo, ili stečeno. Nemarno neznanje je kod onih koji odmah dopru do njega. Grubo neznanje je, to je bar jasno, kada se ne znaju dužnosti do kojih se dopire. To je neznanje onih gde čovek iz nužnosti treba da reaguje. A stečeno neznanje je ono sve dok se ne upoznaju sa tim, koje dopire odmah do ljudske [...] ⁶. Treba priznati da čovek čak izbegava dvosmislena i neutralna rešenja kojima to može da razume. Tako možemo opaziti da neznanja utiču na slobodu činjenja. Teško savladivo neznanje je povratilo ljudske delatnosti koje nisu dobrovoljne, jer delatnosti preko neznanja ne smatraju se lako svladivim. Ona se ni po sebi, a ni zbog uzroka, ne uvećavaju željom: ne postoji u njoj samoj, jer se iz pretpostavke još teže pobeđuje neznanje. To je zato jer se ne zna ono što traži volja, a uz to ne može da stoji izreka: *ništa se ne može želeti, a da se pre toga nije ispitalo*, ili, *ne čeznimo za onim što ne poznajemo*.

6 Nejasan tekst

Teško savladivo neznanje ne postoji u uzroku, jer hipoteza je ta, da je takva delatnost nepobedivo neznanje iz sopstvenog znanja koje se odbacilo trudom ono što ne možemo.

Neznanje je savladiva ljudska delatnost i najmanje se vraća kao dobrovoljna, a po svojoj obimnosti neznanje je takvo da bi moglo da se potisne, ali mi to ne možemo, dakle, neznanje je svojevolljno ako uočimo objekt, onda je neznanje nepoznanica ili prava ili dela, ili je naizgled neznanje nekog zakona ili zabrane.

Možemo postaviti pitanje: kako da stignemo do saznanja i istine o nekom delanju? Kada se saznaje neki zakon, koji se do tada nije poznavao, da li se radnja svela pod zakon; nepoznavajući zakon, tj. to što je zabranjeno, jeste neznanje čina koje ima neznanje prava.

Neznanje prava ne podrazumeva slobodu već uočava grešku koja se može lako uočiti i popraviti samo trudom i željom, pri čemu se sve čini dobrovoljno. Stoga je neznanje pobedivo, ali ne vodi sa sobom slobodu pošto je ona dobrovoljna, niti slobodu smatra za glavnu kao pouku, niti se njoj prilagođava. Ona je proizvedena iz ovih, ali neznanje prava slobodu uzdiže i koristi vraćanjem na dalja pravila.

Spoznaja takvih pravila nije u moći svih ljudi. Ovo se mora prihvatiti i razumeti bar u svesti sudija, upravo tako, jer nepoznavanje prava je nedovoljna osnova da se ljudi kažnjavaju jer oni mogu govoriti koliko im drago ako ne poznaju zakon. To je suština bez koje se ne može.

Ipak, neznanje je ili nešto što ide pre kao preteča, ili nešto što sledi kao pratilac. Sloboda je preteča spoznaje. To je jedan od osnovnih uslova za nalaženje puta u nekom rešenju. Nešto što sledi neznanje je istina, a ona je ta koja je jedno vreme bila sklonjena, ali ipak stalno prati radnju. Pre svega uzdiže slobodu, koja, dakle, dobrovoljno ne bi bila odsutna, ako se neznanje ne bi oborilo. Zato delanje ni po sebi ni po svom uzroku nije dobrovoljno, jer uzrok je neznanje. Sama delatnost zbog toga trpi jer niti je dobrovoljno, niti slobodno, pa kao takvo ne može da uzdigne slobodu. Zato uzrok ne možemo da zanemarimo.

Obratite pažnju na ova dva neznanja! Razlika između ova dva neznanja je u tome što delo koje je usledilo preko neznanja, svedoci izbacuju kao kajanje, dok delo koje dosledno sledimo na osvešćenju neznanja to u sebi nema.

Napomena:

Ovim je predstavljena, grubo rečeno, prva polovina beleški profesora Stevana Lazića koje je on sačinio na jednogodišnjem studiju filozofije u Zagrebu. Druga polovina odnosi se na konkretne moralno-etičke principe, vrline i poroke, kao i na karakter moralnog delanja. Nema sumnje da tek posle ovih predstavljanja treba pristupiti istorijsko-filozofskoj obradi od koje se može očekivati da će pružiti rekonstrukciju nastave filozofije u sferi praktičke filozofije u karlovačkoj gimnaziji.

SLOBODAN JAUKOVIĆ

PHILOSOPHY NOTES BY A PUPIL FROM KARLOVCI

Abstract: Studying the tradition of philosophy teaching in gymnasium of Sremski Karlovci is not possible without the exploration of mediations of philosophy teaching that comes from philosophical-educational centres of that time, such as Szeged, Pest, Wien, Zagreb, etc. With this review, one of those educational influences that comes from Zagreb is introduced. Stevan Lazić, as a teacher and headmaster of Sremski Karlovci Gymnasium, belongs most certainly to the relevant protagonists of mediation of Western-European philosophical tradition in this region. In this and following sequences, the author will strive to present the forming of philosophy teaching in Karlovci gymnasium in the most comprehensive manner.

Keywords: Practical Philosophy, Aretology, Dikelogy, Morals, Virtue.

BELEŠKA O AUTORIMA

Milenko A. Perović (1950) redovni je profesor Etike i Istorije filozofije i šef Odseka za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Autor je više od deset knjiga, neke od kojih su: *Granica moraliteta*, *Problem početka u filozofiji*, *Istorija filozofije* (tri izdanja), *Etika*, *Praktička filozofija*. Objavljivao je tekstove u domaćim i međunarodnim časopisima.

Mirko Aćimović (1950) redovni je profesor Logike i Filozofije prirode. Najznačajnije su mu knjige: *Logika naučne filozofije*, *Ontologike*, *Metalogike*, *Filozofija mišljenja*. Autor je velikog broja filozofskih tekstova, objavljenih u značajnim filozofskim časopisima.

Dragan Prole (1972) je docent Ontologije i Filozofske antropologije. Autor je dela *Huserlova fenomenološka ontologija* i *Um i povest. Hajdeger i Hegel*. Napisao je i objavio više desetina filozofskih tekstova.

Željko Kaluđerović (1964) je docent na predmetu Antička filozofija. Objavio je knjigu *Aristotel i presokratovci*, kao i više tekstova u značajnim filozofskim časopisima.

Mina Okiljević (1984) je asistentkinja na premetima Etika i Filozofija politike. Polja interesovanja: etika, filozofija politike, filozofija ekonomije, filozofija religije, bioetika.

Maja Solar (1980) je asistentkinja na predmetima Logika i Filozofija prirode. Polja interesovanja: logika, filozofija prirode, filozofija nauke, filozofija matematike, filozofija duha.

Nevena Jevtić (1982) je asistentkinja na predmetima Ontologija, Filozofska antropologija i Istorija filozofije. Polja interesovanja: filozofija nemačkog klasičnog idealizma, ontologija, filozofska antropologija.

Đurdica Crvenko (1959) je specijalista pedagogije. Napisala je *Priručnik za metodu nastave filozofije*; objavljuje tekstove u pedagoškim i filozofskim časopisima.

Slobodan Sadžakov (1974) je asistent na predmetima Filozofija prava i Bioetika. Autor je knjige *Novozavetni moral*. Objavljuje u zemlji i regionu.

Slobodan Jauković (1947) je docent Estetike i Filozofije kulture. Polja interesovanja: estetika, filozofija kulture, filozofija tehnike. Autor je knjige *Hajdegerov projekt prevazi-lazjenja filozofije putem umetnosti*. Saraduje sa značajnim filozofskim časopisima.

Svi autori zaposleni su na Odseku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

NOTE ON AUTHORS

Milenko A. Perović (1950) is the full Professor of Ethics and Classical German Idealism and Head of the Department of Philosophy. His most important books are: *Border of Morality* (1992), *The Beginning in Philosophy* (1994), *History of Philosophy* (1994, 1997, 2001), *Ethics* (2002), *Practical Philosophy* (2004). He publishes texts in domestic and international philosophical journals.

Mirko Aćimović (1950) is the Full Professor of Logic and Philosophy of Nature. The most important books are: *Logic of Scientific Philosophy* (1994), *Ontologic* (1995), *Metalogic* (1997), *Introduction in Logic* (1999), *Logos and Physis* (2005), *Philosophy of Thinking* (2007). He is the author of significant number of philosophical articles.

Dragan Prole (1972) is the Assistant Professor of Ontology and Philosophical Anthropology. He is the author of the books: *Husserl's Phenomenological Ontology* (2002) and *Reason and History. Heidegger and Hegel* (2007). He wrote and published several dozens of philosophy articles.

Željko Kaluderović (1964) is the Assistant Professor of Ancient Greek Philosophy (University of Novi Sad). He is an author of several texts and the book *Aristotle and Pre-Socratics* (2004).

Mina Okiljević (1984) is the teaching Assistant of Ethics and Philosophy of Politics. Fields of research: Ethics, Philosophy of Politics, Philosophy of Economics, Bioethics.

Maja Solar (1980) is the teaching Assistant of Logics, Mathematical Logics, Philosophy of Nature and Philosophy of Science. Fields of research: Logic, Philosophy of Nature, Philosophy of Science, Philosophy of Mathematics, Philosophy of Mind.

Nevena Jevtić (1982) is the teaching Assistant of Ontology, Philosophical Anthropology and History of Philosophy. Fields of research: Classical German Idealism, Ontology, Philosophical Anthropology.

Durdica Crvenko (1959) is specialised in Pedagogy and she wrote *The Manual for Methodic of Philosophy Teaching*. So far she published texts in pedagogical and philosophical journals.

Slobodan Sadžakov (1974) is the teaching Assistant of Philosophy of Right and Bioethics. He is the author of the book *The New Testament Moral*. He is the author of many articles published in domestic and international journals.

Slobodan Jauković (1947) is the Assistant Professor of Aesthetics and Philosophy of Culture. He is an author of the book: *Heidegger's Project of Overcoming of Philosophy through the Art*. He writes for significant philosophy journals.

Contributors work at the Department of Philosophy at the Faculty of Philosophy in Novi Sad.